

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Alapította: Heimler Károly
Kiadja: a Soproni Szemle Alapítvány
Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

Szerkesztőbizottság:

ASKERCZ ÉVA, BIRCHER ERZSÉBET, CSAPODY ISTVÁN, DOMONKOS OTTÓ, GÖMÖRI JÁNOS, GRÜLL TIBOR, HÁRS JÓZSEF titkár, olvasó- és technikai szerkesztő, HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, METZL JÁNOS, SARKADY SÁNDOR, TURBULY ÉVA

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Lectori salutem!

Lectori salutem!

Anyagtorlódás miatt megkésve, csak most kerülhetett sor arra, hogy folyóiratunk a maga profiljának megfelelően emlékezzék meg a soproni városi és megyei, nyugat-magyarországi zsidóságról.

Már az első, 1379. évi házösszeírás szerint a soproni zsidóknak a Belvárosban külön utcájuk volt, ahol 1526. évi kiűzetésükig laktak. Bár csak 1840-től kezdve telepedhettek be újra, kapcsolatuk a közbeeső időben sem szűnt meg a város polgárságával. Erről tanúskodik a Magyar–Zsidó Oklevéltár 18 kötete, amelynek soproni anyagát városunk főlevéltárosa, Házi Jenő (1892–1986) állította össze. A soproni zsidóságnak történetírója is támadt a beledi születésű Pollák Miksa (1868–1944) személyében, aki nemcsak tudós rabbi, bölcsészdoktor, a berlini Hochschule für Wissenschaft des Judentums hallgatója volt, hanem egyben a Holocaust egyik soproni áldozata is.

A második világháború után lehetőség nyílt nemcsak a zsidóság véráldozatának, hanem kulturális örökségének felderítésére is. Itt kiemelendő a két középkori zsinagóga feltárása, a zsidóság könyvkultúrájának tisztázása stb. Ebbe a munkába illeszkedik bele a Soproni Szemle tematikus különszáma, amelynek megszervezése Turbuly Éva, G. Szende Katalin és Grüll Tibor érdeme.

A szerkesztőbizottság.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

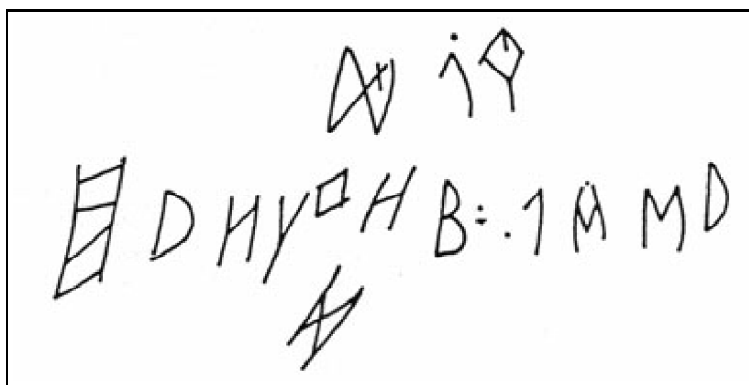
2 Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A

KÖZÉPKORBAN

A zsidóság története Magyarország területén nem a középkorban kezdődött. Pannonia római provincia területére a római legiókkal együtt zsidó vallású személyek is költöztek, erről sírkövek és egy-két régészeti tárgy, pl. gyűrű, amulett tanúskodik. Pl. a római Intercisában, a mai Dunaujvárosban előkerült Cosmius zsinagógai előljáró sírköve. (222–235 k.)¹⁽¹⁾ A római birodalom bukása után minden jel szerint a zsidók is elhagyták Pannoniát, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a népvándorlás során Magyarországra sodródott népekkel időnként ne kerüljenek újra zsidók országunk területére. Erre az avar korból is vannak nyomok.²⁽²⁾ A honfoglalás korában mai hazájába került magyarság a zsidó hittel még korábbi hazájában, a mai Oroszország területén találkozott. A magyarok egy időben a török nyelvű kazár birodalomhoz tartoztak, amelynek vezető rétege áttért a zsidó vallásra.³⁽³⁾ Azt is tudjuk, hogy a honfoglalókkal három kazár törzs, az ún. kabarok is a Kárpát-medencébe költöztek,⁴⁽⁴⁾ így nem zárható ki, hogy köztük zsidó prozeliták is voltak. Sajnos, ennek bizonyítékai vitatottak. A Baranya megyei Ellend faluban – közelében Nagykozár és Kiskozár nevű falvak vannak! – ásatásnál héber betűs gyűrű került elő,⁵⁽⁵⁾ amely azonban nem ad ki értelmes szöveget, s így inkább valami babonás célra vezethető vissza.⁶⁽⁶⁾ Ide lehetne még sorolni az erdélyi Alsószentmihályfalván (ma Mihai Viteazul) előkerült rovásírásos követ. Ezzel az a probléma, hogy az egyik kutató magyarul olvasta el, a másik viszont kazár rovásírással azonosította, és töröknek tartja. Ez az olvasat (Vékony Gáboré) lefordítva a következő: „Dicső legyen háza. Zsidó Kür, a karaita.” Eszerint a karaita zsidó szektához tartozó – és nyilván tehetős – török anyanyelvű Kürre vonatkozna a felirat.⁷⁽⁷⁾

Függetlenül a zsidó hitre esetleg áttért magyaroktól, vagy kabaroktól, akik valószínűleg elég korán, de Szent István király térítései következtében bizonyosan, ott hagyták a zsidó hitet, zsidókkal már a X. században számolhatunk Magyarországon. 965-ben magyarországi zsidó kereskedőket említenek a prágai vásárokon, akik itt rabszolgákat vásároltak.⁸⁽⁸⁾ Már a század eleji raffelstetteri (Ausztria) vámszabályzat,³ amely a német birodalom keleti kereskedelmét szabályozta, említi a „kereskedőket, azaz zsidókat és más kereskedőket”, akiknek főbb árucikke a rabszolga.⁹⁽⁹⁾ A távolsági és ezen belül főként a rabszolgakereskedelem tehát ebben az időben, ha nem is teljesen, de jelentős mértékben zsidó kézben volt.

A zsidóság nyilván a legfontosabb kereskedelmi utak táján telepedett meg, és valóban, az Árpád-kor első századaiból két fontos nyugati útvonal mellett tudunk zsidó kereskedő településeket valószínűsíteni. Az egyik a Duna, a másik Karintia (és Olaszország) felé vezető útvonal volt. Elsőnek a Regensburg és a kijevei Oroszország közti távolsági kereskedelmi útvonal, amely részben Magyarországon keresztül vezetett, jelenik meg a forrásokban.¹⁰⁽¹⁰⁾ Bajorországi zsidók már a IX. században kereskedtek Kijevvel.¹¹⁽¹¹⁾ Már az 1070 körül meghalt Jehudá ha-Kóhén mainzi rabbi döntvényei említenek Magyarországon kereskedő, és ottani zsidókkal üzletelő mainzi, illetve német zsidókat.¹²⁽¹²⁾ Ezekből több érdekes adat vonható le. Zsidók kapcsolatban vannak a magyarországi pénzveréssel, valamint az olcsó magyarországi nemesfém és réz értékes áru a Rajna-vidék számára. feltehetően a mainziak is Regensburgon és a dunai úton át jutottak Magyarországra.

Az alsószentmihályfalvi felirat
(Vékony G. i. in. 109.)

Még tanulságosabb a következő eset. Valamikor a XI. század végén két regensburgi zsidó, Ábrahám és Jakab, Chijja fiai, Oroszországból hazajövet a Duna mellett lévén, ⁴itt eltört szekerük kereke. Erre – annak ellenére, hogy szombat előestéje volt – bementek a közeli településre, és ez által megsértették a Sabbathot. A település, ahol zsidók is éltek, akiknek zsinagógája is volt, Esztergom lehetett. A szombatot megsértő regensburgi zsidók felett két idegen rabbi ítélezett, és pedig Kalonymosz és Sábbátáj Cházzán.¹³⁽¹³⁾

A délnyugati kereskedelmi út meglétére elsősorban az osztrák forrásokból következtethetünk. Lehet ugyan, hogy az itteni zsidó közösségek a XI. század végi Rajna-vidéki (és regensburgi) zsidóüldözésekre mennek vissza. Amennyiben a stájerországi Judenburg valóban zsidó településre vezethető vissza, akkor délnyugati szomszédságunkban már ezt megelőzően léteztek zsidó települések.¹⁴⁽¹⁴⁾ A Dráva-parti karintiai Völkermarkt a XII. század elején már *Forum Judaeorum*, azaz Zsidóvásár néven fordul elő a forrásokban.¹⁵⁽¹⁵⁾ Nem véletlen, hogy itt őrzik egy bizonyos Shabbatai nevű zsidó sírkövét 1130-ból, aki hitközségi előjáró volt és Magyarországon halt mártírhalált.¹⁶⁽¹⁶⁾ (Lehet, hogy azonos a regensburgi zsidók ügyében ítélező egyik külföldi rabbival.) Völkermarkt-ból a kereskedelmi út a Dráva mellett vezetett Porolyba (Ptu)/Pettau), Stájerország akkori keleti határvárosába. Magyarország délnyugati irányba haladó kereskedelmének jelentős része Porolyon haladt át. Kereskedelmi jelentőségét, és egyben a zsidók szerepét bizonyítja, hogy már 1103-ból zsidó sírkő maradt fenn itt.¹⁷⁽¹⁷⁾ A zsidók tehát már a XI–XII. század fordulóján felhasználták a Dráva – és amennyiben a judenburgi adat helyes – a Mura völgyén keresztül Magyarországra vezető kereskedelmi utat. Az utóbbi Regedénél (Radkersburg) hagyta el Stájerországot hazánk felé. Judenburgból volt még egy lehetőség Magyarországra eljutni: ez esetben Graznál térhettek le kelet felé és Föllöstömnél (Fürstenfeld) hagyták el Stájerországot.¹⁸⁽¹⁸⁾

Porolyból és Regedéből a *Via latina* (Olasz-út) vezetett Vasvár mellett északkeletre, míg Föllöstömtől keletre Körmeden át a *Via theutonica* (Német-út) haladt. Ez Vasvár táján érte el az Olasz-utat.¹⁹⁽¹⁹⁾ Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a XIII. századból igazolható vasvári és körmendí zsidótelepek kezdeteit a XI–XII. század fordulójára tehetjük és összekapcsolhatjuk a Völkermarktban, Judenburgban és Potolyban megtelepült zsidósággal. Ugyanolyan kereskedelmi szerepük lehetett, mint Esztergomnak a regensburgi zsidók számára.

A korai zsidó telepek esetében a távolsági kereskedelem jelentőségét kell feltennünk, de a zsidóság érdekelve volt a helyi üzletkötésekben is. Szent István korában a legtöbb hetipiacot vasárnap tartották,²⁰⁽²⁰⁾ ami megkönnyítette a zsidók kereskedelmét. Igaz, úgy látszik, hogy a király épp az esztergomi piacot helyezte szombatra, ami gyakorlatilag kizárta onnan a zsidókat.²¹⁽²¹⁾ Úgy látszik, hogy a zsidók

kereskedelmét egyre többen konkurenciának érezték, ezért I. Béla (1060–1063) a hetivásárokat szombatra helyezte.²²⁽²²⁾ (Később a hét valamennyi napján tartottak már hetipiacot.²³⁽²³⁾) A XI. század végén I. (Szent) László (1077–1095) és Kálmán (1095–1116) királyok már törvényeket is hoztak a zsidókról. Mindkét uralkodó – nyilván vallási okokból – tiltotta azt, hogy zsidók keresztény rabszolgát tartsanak. (László azt is, hogy zsidó keresztény nőt vegyen feleségül.²⁴⁽²⁴⁾) Kálmán különben engedélyezte a zsidók birtokszerzését is azzal a megszorítással, hogy azt csak pogány szolgákkal műveltethetik meg. Előírta azt is, hogy csak püspöki székhelyen lakhassanak.²⁵⁽²⁵⁾

Kálmán azonban külön törvényt is bocsátott ki, amelyben a zsidók és a keresztények közti kereskedelmet szabályozta. E szerint az üzletkötésről pecsétetes oklevelet (*cartula sigillata*) kellett kiállítani, és ebben az ügy zsidó és keresztény tanúit felsorolni.²⁶⁽²⁶⁾ Egy ilyen „*cartula*” fenn is maradt átírásban. Gutkeled nembeli Márton ispán a XII. század első felében szláv nevű libertusokat vásárolt a „bodrogiaktól”, a tanúk zsidók és keresztények. Zsidó tanúknak akkor kellett Kálmán törvénye értelmében szerepelni, ha az egyik üzletfél zsidó volt, így valószínűsíthető, hogy a „bodrogiak” is azok voltak.²⁷⁽²⁷⁾

A törvényből tárgyak eladásáról, ill. tárgyakra zálog fejében adott kölcsönökről is értesülünk, egyelőre fennmaradt még a zsidó rabszolgakereskedelem is. Igazolható a zsidók birtokszerzési képessége is, attól azonban úgy látszik eltekintett az uralkodó, hogy csak püspöki székhelyen élhessenek. (Bodrog sem volt püspöki székhely, ha az előbbi esetben valóban zsidók voltak az eladók.) Tucatnyi Zsidó nevű helynév maradt fenn, amelyek nevüket a nyelvészek véleménye szerint egy Zsidó nevű személytől, azaz feltehetően egy zsidótól kapták.²⁸⁽²⁸⁾ Valószínű, hogy ezek a helynevek zsidó földbirtoklásra engednek következtetni. Az egyik úri nemzetséget, amelyből a Csáky grófi család származott, Zsidónak hívták.²⁹⁽²⁹⁾ Nyitra mellett 1113-ban egy Zsidóhegyet (*Mons Iudeorum*),³⁰⁽³⁰⁾ 1247-ben meg éppen egy Zsidóvárat (*castrum Iudeorum*)³¹⁽³¹⁾ említenek az oklevelek. Volt még egy Zsidóvár Temes megyében.³²⁽³²⁾ Ezekben az esetekben ugyan egyelőre nem tudjuk az elnevezést magyarázni, kétségtelen azonban, hogy a XIII. század végéig okleveles adatokkal is tudunk zsidó tulajdonban levő birtokokat igazolni Magyarországon.

A magyarországi okleveles anyag jellege következtében (az 1241-es tatárjárás idején számos oklevél elpusztult) zsidó birtokosokra inkább csak a XIII. század második felében maradtak fenn konkrét adatok. Így kapta Komárom ispánsági várát a zsidó Henel volt kamaraispán, de fiai 1265-ben kénytelenek voltak apjuk adóssága fejében visszaadni a királynak.³³⁽³³⁾ A már említett Vasváron egy Scechtinus nevű zsidónak kastélya (*castellum*) volt, amelyet IV. László király (1272–1290) 1276-ban eladományozott.³⁴⁽³⁴⁾ Valószínűleg ehhez a kastélyhoz tartozott a később Zsidóföldének nevezett település, amely utóbb Vasvár egyik városrésze lett.³⁵⁽³⁵⁾ Kétségtávkívül laktak itt zsidók. 1263-ban pl. az ún. Gutkeled-bibliát egy Farkas nevű vasvári zsidó vette meg zálogba.³⁶⁽³⁶⁾ A vasvári zsidótelep – mint láttuk – valószínűleg a XI–XII. század fordulójára megy vissza.

Henel példája különben is azt bizonyítja, hogy a zsidók az állami pénzügyek irányításában is részt vettek. Erre már a fenti XI. századi mainzi adatból is lehetett következtetni. Nem Henel az egyetlen zsidó kamaraispán az Árpád-korban.³⁷⁽³⁷⁾ Az általuk vert pénzekben sokszor héber betűk utaltak a kamaraispánra.³⁸⁽³⁸⁾ A mohamedán és zsidó pénzemberek ellen elsősorban az egyház igyekezett befolyásolni a királyokat, de az 1222-es Aranybulla is eltiltotta – nem sok eredménnyel – alkalmazásukat.³⁹⁽³⁹⁾

A jelek szerint a XIII. században kibontakozó városi fejlődés csak elősegítette a zsidók letelepedését. Budán a város déli részén találjuk a Zsidó utcát, ott állt a Zsidókapu közelében a XIV. század elején a zsinagóga is.⁴⁰⁽⁴⁰⁾ A királyok úgy látszik elő is **7**akarták segíteni megtelepedésüket. Pozsony 1291-es városi

kiváltságlevele szó szerint ezt mondja ki: „Az ebben a városban levő zsidók ugyanazt a szabadságot élvezték, mint maguk a polgárok.”⁴¹⁽⁴¹⁾ I. Károly (1308–1342) 1324-ben védelmébe vett „minden szabad állapotú embert, legyenek azok akár keresztények, akár zsidók” akik Sopronban le akarnak telepedni.⁴²⁽⁴²⁾ Más városokban ezeknek a szabadságoknak konkrét érvényesülését is ki lehet mutatni. A XIV. század első évtizedében egy nemes ellen a körmendi bíró, polgárok és zsidók közösen pereskedtek.⁴³⁽⁴³⁾

Úgy tűnik tehát, hogy a XIV. század első feléig a zsidók üzleti tevékenységét, érvényesülését, a városokban való letelepedését (és bizonyos mértékben birtokszerzését) *de facto* nem nagyon gátolták Magyarországon. Kilengések persze mindig voltak. Így pl. tudunk arról, hogy a XIII. század második felében egy bizonyos rabbi Jónát megölték Pozsonyban,⁴⁴⁽⁴⁴⁾ az előző században megölt völkermarkti zsidóról már fentebb volt szó. Feltehetően Jóna megölésével kapcsolatban lépett fel 1262/63-ban a híres ferences hitszónok, Regensburgi Bertold, aki akkor Magyarországon, Cseh- és Morvaországban prédikált az eretnekek és a zsidóüldözések ellen, ill. a kunokat próbálta téríteni.⁴⁵⁽⁴⁵⁾ Az egyház is fellépett a zsidó kamarai tisztviselőkkel szemben, ezért a királyok is kénytelenek voltak ezeknek az intelmeknek időnként eleget tenni,⁴⁶⁽⁴⁶⁾ ennek ellenére a továbbiakban is alkalmazták a pénzügyigazgatásban zsidókat, legalábbis a XIII. században.⁴⁷⁽⁴⁷⁾ Ugyancsak egyházi indítékú volt a Fülöp fermói püspök, pápai legátus által tartott 1279-es budai zsinat azon határozata, amely a zsidóknak vörös posztóból készült jegyet rendelt el ruhájukra tenni.⁴⁸⁽⁴⁸⁾ A jelek szerint ez a rendelkezés akkor nem lett végrehajtva.

Tehát úgy látszik, hogy az Árpád-kori Magyarországon a zsidók helyzete a legtöbb európai országéhoz képest viszonylag kedvezőnek volt mondható. Mégis 1251-ben sor került IV. Béla híres zsidóprivilegiumának kiadására. Ezt általában a zsidók helyzetének megjavítására kiadott intézkedésként szokták idézni.⁴⁹⁽⁴⁹⁾ Van azonban egy feltűnő jelenség. A kiváltságlevelet ugyan már 1256-ban átírták a székesfehérvári zsidók az ottani káptalannal,⁵⁰⁽⁵⁰⁾ de a következő átíratatására csupán 1396-ban került sor.⁵¹⁽⁵¹⁾ Zsigmond király idejében (1387–1437) már négyszer írták át a kiváltságlevelet, de csak az utolsó alkalommal, 1436-ban⁵²⁽⁵²⁾ került sor királyi megerősítésére. Ettől kezdve aztán IV. Béla privilegiumát a magyarországi zsidóság megerősítette az egymás után következő királyokkal a középkori magyar királyság egész fennállása idején.⁵³⁽⁵³⁾ Ez csak azt bizonyíthatja, hogy a hazai zsidóságnak a kiváltságlevélre ebben az időben, azaz a XIV. század végétől volt csak igazán szüksége, nem pedig a XIII. század közepén.

Az sem érdektelen, hogy a privilegium szinte szó szerint megegyezik Babenberg II. Frigyes osztrák hercegnek 1244-ben saját zsidó alattvalói számára kiállított kiváltságlevelével,⁵⁴⁽⁵⁴⁾ azaz eredetileg nem a magyarországi viszonyokra készült. A két szöveg közti eltérések zömében IV. Béla oklevele jobban magyarázza a szöveget, más esetekben talán a másolat kihagyásával, hibájával kell számolnunk (az átíratok erősen hibásak), ennek ellenére találunk egy-két lényeges eltérést a két privilegium között. Az egyik visszamegy szellemében Kálmán törvényére: a zsidónak elzálogosított birtokon a zsidó birtokos keresztény felett ne gyakoroljon joghatóságot.⁵⁵⁽⁵⁵⁾ Az osztrák mintában a zálog volt a lényeg, nálunk azonban voltak zsidó földbirtokosok is. Mivel őket a Frigyes-féle oklevél nem említi, így IV. Béla sem, arra azonban próbált ügyelni, hogy keresztények felett ne gyakoroljanak jogokat. (Azt persze nem lehetett végrehajtani, gondoljunk csak a komáromi uradalomra.)

A két privilegium, döntő különbségét a IV. Béla-féle kiváltságlevél utolsó cikkelyében találjuk meg. Ez hiányzik II. Frigyes okleveléből. Ez elrendeli annak a városbírónak elmozdítását, aki ügyekben nem ennek a privilegiumnak szövege szerint ítélkezik, „hanem az ő eddig gyakorolt statutumaik, szokásaik és szabadságaik ellen nehezíti helyzetüket.”⁵⁶⁽⁵⁶⁾ Ebből a betoldásból világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidók már addig is részesültek bizonyos – talán szokásjogszerű – szabadságjogokban. Bár IV. Béla kiváltságlevele a nem magyar viszonyokra szerkesztett privilegiumot igyekezett a hazai körülményekhez

igazítani, a magyar zsidóság ekkor alapján véve jobb helyzetben volt még, mint amelyet a kiváltság biztosított számára. Éltek még „eddig élvezett szabadságaik”. A zsidóság zömének birtokosként vagy városi „hospes”-jogot⁵⁷⁽⁵⁷⁾ élvezve nem volt feltétlenül szüksége a 9privilegiumban említett zsidóbíróra. (A zsidók ügyeiben ítélező keresztény bíró, ld. alább.) Nincs is adat korszakunkban erre a bíróra. A pótlólag beszúrt zárócikkely még jobban árulkodik, hiszen ügyeikben nem a zsidóbíró, hanem a városbíró ítélezik, akár bármely más városi hospes esetében. Csak ennek túlkapásait kell megnyesni. Az oklevél szerkesztői nem vették észre, hogy ez a cikkely ellentmond a korábbiaknak. A kiváltságot kijáró zsidók azonban ezzel nyilván tisztában voltak. Lehetőségük nyílt ugyanis arra, hogy ha helyzetük megromlana (azaz „régi szabadságaikat” már nem tudnák érvényesíteni), akkor más módon, a zsidóbíróssággal segítsenek magukon. Így a privilegiummal megelőző jogbiztosítékot akartak maguknak szerezni.

Zsidó betűs veretjelek IV. Béla pénzein

10 Erre különben indokuk is volt. Már szoltunk néhány korabeli zsidóellenes jelenségről, bár a konkrét zsidóüldözéssel még a következetesen zsidóellenes egyház sem értett egyet, ahogy azt Regensburgi Bertold példája is mutatja. A már említett 1279-es budai zsinat másik zsidók ellen irányuló – és a régi intézkedéseket felelevenítő – intézkedését (tilos a zsidóknak egyházi jövedelmeket bérbeadni, vagy vámokat kezelniük)⁵⁸⁽⁵⁸⁾ sem tartották meg. A következő évben egy Fredman nevű zsidó a királyi kamaraispán.⁵⁹⁽⁵⁹⁾ Ez volt azonban az utolsó eset, hogy nem kikeresztelkedett zsidó ilyen tisztséghez jusson. Továbbra is maradt zsidó birtokvásárlásra is adat, pl. 1296-ból.⁶⁰⁽⁶⁰⁾ Később ilyenre sem maradt adat. Minden jel arra mutat, hogy a zsidóság helyzete lassan romlani kezdett, és így az 1251-es kiváltság használata is szükségessé vált.

A lassú romlás a XIV. század második felében gyorsult fel, ami ezután oda vezetett, hogy I. Nagy Lajos király (1342–1382) 1360 táján elrendelte a zsidók kitelepítését Magyarországról.⁶¹⁽⁶¹⁾ Küküllői János egykorú krónikás szerint ez azért történt, mert nem sikerült neki a zsidókat keresztény hitre téríteni, viszont nem tartott igényt „uzsorával szerzett javaikra”, azaz ingóságaitak bántatlanul elszállíthatták.⁶²⁽⁶²⁾ A kitelepítés pontos okát nem ismerjük. Arra sincs semmi nyom, hogy létezett volna valóban egy királyi térítési akció, de ez erősen kétséges. Valószínűtlen, hogy a király olyan naiv lett volna, hogy egyes eseteket leszámítva, bízott volna egy térítési akció sikerében. Ezért az indokokat máshol kell keresnünk.

Bizonyos mértékben feltevéseket enged meg az elköltözött zsidók magyarországi házingatlanainak sorsa. Budán a már említett Zsidó utca egyike volt a várost a királyi palotával összekötő két utcának. A zsidó házakat a király elkobozta és főembereinek adományozta, részben pedig talán eladta.⁶³⁽⁶³⁾ Máshol a polgárok, vagy a városi hatóságok kezébe jutottak az elűzöttek házai, akiknek később, amikor visszatérhettek, vissza kellett vásárolni azokat új tulajdonosaiktól. Pozsonyban pl. így veszik meg a visszatért zsidók az ún. *Judenhof*-ot, ami előtte nyilván zsidó kézben volt.⁶⁴⁽⁶⁴⁾ Egyes esetekben ugyan előfordult, hogy a király visszaadta a hazatért zsidónak a házat,⁶⁵⁽⁶⁵⁾ de ez lehetett a ritkaság. Budán erre nem is kerülhetett sor: a visszatért házak helyett a Várhegy északi részén, a mai Táncsics utcában telepedtek meg a zsidók, ez lett az újabb Zsidó utca.⁶⁶⁽⁶⁶⁾ Az biztosnak látszik, hogy néhány év múlva, legkésőbb 1367-ben visszatértek a zsidók,⁶⁷⁽⁶⁷⁾ igaz, valószínűleg csak egy részük.⁶⁸⁽⁶⁸⁾

11 Bár elsődleges indoka a kitelepítésnek valószínűleg a zsidó ingatlanokkal végrehajtható üzlet volt, hozzájárulhatott ehhez a zsidók hitelezési tevékenysége is. A zálogra vagy kamatra adott kölcsönökkel sok adós jutott kellemetlen helyzetbe, ezért nem véletlen, hogy pl. a pozsonyi polgárok úgy vélték, hogy nem kell megfizetni adósságaikat, és így élvezhetik annak előnyét, hogy a zsidókat kitelepítették. A fizetésre mégis sor került,⁶⁹⁽⁶⁹⁾ legfeljebb a kamatoktól szabadultak meg. Nem lehetetlen tehát, hogy a kitelepítés indokai között a kamatfizetés megszüntetése is szerepelt. (Igaz, ezért nem kellett volna őket kitelepíteni, a királynak módja volt ún. „levélölést” alkalmazni, azaz a kamatokat eltörölni.⁷⁰⁽⁷⁰⁾) Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kitelepítés valószínűleg simán, különösebb kegyetlenkedések nélkül ment végbe. Bár házaikat – és a jelek szerint kihelyezett tőkéjük kamatait – elveszítették, személyükben és ingó vagyonukban nem károsultak, nem úgy mint később Bécsben és Ausztriában, ahonnan Albrecht herceg 1420/21-ben űzte ki a zsidókat, de számosat közülük – köztük férfiakat és nőket egyaránt – kivégeztetett.⁷¹⁽⁷¹⁾

IV. Béla zsidóprivilegiuma gyakorlatilag most, a zsidók Magyarországra való visszatérése után lépett életbe. Alapjában ez a kiváltságlevél alapozta meg a zsidók kamaraszolgátságát.⁷²⁽⁷²⁾ (Azaz: a zsidók a királyi kincstárhoz tartoznak, amely ugyan védelmébe veszi őket, de a védelem fejében fizetésre tart igényt.)

Most került sor kimutathatóan ennek adminisztratív megszervezésére, mégpedig úgy, hogy az uralkodó országos zsidóbíróként nevezett ki, aki nemcsak a zsidók védelméért volt felelős, de ügyekben (keresztényekkel szemben) ítélkezett is.⁷³⁽⁷³⁾ Korábban erre adat nincs. Először 1371-ben olvassuk róla. Egy pozsonyi zsidó nőt elfogott és kirabolt egy ottani polgár. A király az ügy kivizsgálását Giléfi János tárnokmesterre, mint a városok felett ítélkező bíróra, valamint Simon mester országos zsidóbíróra bízta. Miután a vád igaznak bizonyult, az uralkodó fogságba vetette a polgárt, vagyonát pedig lefoglaltatta a zsidó nő férje javára.⁷⁴⁽⁷⁴⁾ Simon mester azonos személy Monoki Simon altárnokmesterrel, Giléfi helyettesével,⁷⁵⁽⁷⁵⁾ és ebből nyilvánvaló, hogy a zsidóbírói tisztelet valójában a tárnokmester viselte, aki ezt helyettesével láttatta el.

1376-ban Szepesi Jakab országbíró, egyben valamennyi város és zsidó bírója ítélkezett egy zsidó ügyében. Elrendelte, hogy az tegyen esküt a „rodale”-ra (a Tóra tekerésre), de aztán keresztények és zsidók közvetítésével egyezség jött létre az országbíró előtt. (A másik fél keresztény volt!⁷⁶⁽⁷⁶⁾) Ugyancsak 1376-ban a pozsonyi zsidókönnybe (a zsidókkal kapcsolatos ügyeket tartalmazó városi jegyzőkönyvbe) **12**vezették Szepesi Jakab országbíró, tárnokmester és zsidóbíró intézkedéseit, amellyel a zsidók húseladását szabályozták.⁷⁷⁽⁷⁷⁾ Szepesi Jakab zsidóbírósága tehát nyilvánvalóan a városok feletti ítélkezési hatóságával függött össze.

Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy az országos zsidóbíróság a tárnokmesteri tiszthez tartozott, ugyanis olykor nem a tárnokmesterek viselték ezt a tisztséget. 1377 óta pl. Szentgyörgyi Tamás gróf volt az országos zsidóbíró, viszont csak 1379-ben lett tárnokmester.⁷⁸⁽⁷⁸⁾ A XV. század első felében gyakran maga a nádor, az ország első méltósága,⁷⁹⁽⁷⁹⁾ vagy a kincstartó⁸⁰⁽⁸⁰⁾ viselte a zsidóbíróságot. Ők, vagy még inkább helyetteseik ítélkeztek zsidók és keresztények egymás elleni ügyekben, adóztatták és védtek a zsidókat.⁸¹⁽⁸¹⁾

Zsidóbírák működtek minden királyi városban is, ahol zsidók éltek. feladatuk egy bizonyos város területén belül megfelelt az országos zsidóbíró országos hatáskörének. Rendszeresen a városi vezetőréteghez tartoztak: többnyire városbírák, polgármesterek, városi tanács tagok viselték ezt a tiszteletet.⁸²⁽⁸²⁾ Nem egészen világos, hogy ki bízta meg őket feladatuk ellátásával. Vagy az országos zsidóbíró nevezte ki, vagy a városi tanács választotta őket. Valószínűleg mindkét eset előfordult. Garai nádor pl. 1431-ben egy nemeszt nevezett ki Sopron zsidóbírájává,⁸³⁽⁸³⁾ máskor igazolni lehet a zsidóbíró város általi megválasztását.⁸⁴⁽⁸⁴⁾ Az ő feladata volt a zsidók védelme, követeléseik behajtása, ügyekben zsidó és keresztény ülnökökkel együtt ítélkezett.⁸⁵⁽⁸⁵⁾ Egymás között a zsidók a Beth-din, azaz saját bíróságuk előtt pereskedtek. A zsidók saját bíróját zsidómesternek nevezték.⁸⁶⁽⁸⁶⁾

Az országos és városi zsidóbíróságok létrejötte lényegében megfelelt IV. Béla zsidóprivilegiumának az osztrák mintából átvett részének. Az osztrák városokban ugyanolyan zsidóbírák működtek, mint nálunk.⁸⁷⁽⁸⁷⁾ Nyilván nem lehet véletlen, hogy a kiváltságlevél felhasználására a zsidók visszatérése után került csak sor, és ezzel függhet össze az is, hogy magyarországi zsidóbírákra is csak ettől az időtől fogva maradt fenn adat. A korábbi helyzetet, amikor a zsidó birtokosként, vagy városi hospesként igénybe vehette a birtokosokra, vagy hospesekre illetékes bíróságokat, nem lehetett már fenntartani: ez már veszélyt jelentett volna. Úgy látszik, hogy a kitelepítésből hazatérő zsidók törekedtek a IV. Béla-féle kiváltság gyakorlati **13**életbeléptetésére, és a zsidóbíróság felállítására. Végeredményben ez megfelelt az uralkodónak (adószedés!) és a zsidóknak egyaránt.

Az 1367 után kialakult rendszer elsősorban a királyi városokban érvényesült, a magánföldesurak birtokain kevésbé. Nem véletlen, hogy amikor Zsigmond 1436-ban megerősítette IV. Béla király privilegiumát, ezt

többek között azzal is bővítette, hogy elrendelte a nagyurak birtokain élő zsidóknak is a királyi (zsidó-) adó fizetését.⁸⁸⁽⁸⁸⁾ Amennyiben ezt keresztülvitték volna, akkor a kamaraszolgaság és ezzel együtt a királyi védelem az ország egész zsidóságára kiterjedt volna. Ehhez a királynak anyagi érdeke fűződött, ez azonban nyilvánvalóan szemben állt a földesurak érdekével. A földesúr – ellenszolgáltatás fejében – inkább magára vállalta a hozzá költözött zsidók védelmét.⁸⁹⁽⁸⁹⁾ Ezért valószínű, hogy az 1436-os kiváltságlevél ezen pontjának betartása a király és a mágnások közti mindenkori erőviszony függvénye volt.

Az 1436-os privilégium megerősítése különösen jelentős esemény volt. Addig Zsigmond alatt többször átírták IV. Béla kiváltságlevelét, de formális királyi megerősítésre nem került sor.⁹⁰⁽⁹⁰⁾ Most azonban Prágában Jakab pozsonyi és Nyúl budai zsidók nemcsak átírták, hanem meg is erősítették az uralkodóval a privilégiumot, sőt azt újabb cikkelyekkel bővítették. Ezek – a már említetten kívül – részben már eddig is meglévő, de úgy látszik nem mindig érvényesülő jogokat erősítettek meg, pl. a zsidóbíró mellé zsidó esküdt bírótársakat rendeltek, vagy a zsidók által fizetendő vámot a keresztényekkel egyenlővé tették. Fontosabb ezeknél – a szintén nem ekkor kitalált – törvényes zsidókamara szabályozása: a keresztények adósságaik után heti két százalékos kamatot (azaz évi 104%-ot) voltak kötelesek fizetni a zsidónak.⁹¹⁽⁹¹⁾ Ez valóban kimutatható a későbbiekben is.⁹²⁽⁹²⁾ Nem volt különben ez az egyetlen kamattípus a zsidó-keresztény kapcsolatban. A másik, gyakran érvényesülő típus látszólag kedvezőbb. Ha az adós egy bizonyos határnapig megfizette adósságát, nem kellett kamatot fizetni. Ha azonban ezt elmulasztotta, akkor egy szintén előre meghatározott következő határnapon már az adósság kétszeresét kellett megfizetnie. Amennyiben ekkor sem fizetett, akkor egy újabb, ugyancsak előre megszabott határnapon már a kétszeres kétszeresének visszafizetése volt esedékes, és így tovább. **14**Ez is teljesen szabályos hitelügylet volt, amely peres eljárásokra is alapul szolgálhatott.⁹³⁽⁹³⁾ A zsidók ezzel a két módszerrel, vagy zálogba adott ingóságokra hiteleztek. A vissza nem fizetett adósság esetében vásárt tarthattak a zálogtárgyakból.⁹⁴⁽⁹⁴⁾

Ennek az államilag engedélyezett uszorakamatnak kettős oka volt: egyrészt a magyarországi viszonylagos készpénzhiány,⁹⁵⁽⁹⁵⁾ amely megnehezítette a hirtelen felmerülő kifizetési szükségleteket – nem véletlen, hogy uszorakölcsönöket többnyire feudális urak vettek igénybe⁹⁶⁽⁹⁶⁾ –, másrészt kölcsönt adni igen kockázatos volt a zsidó számára. Az uralkodó ugyanis a már említett „levélölést” alkalmazhatta, azaz kegyelmi jogával élve részben vagy egészben eltörölhette a kamat megfizetési kötelezettségét.⁹⁷⁽⁹⁷⁾ Abban az esetben sem volt azonban a zsidó hitelező biztosítva, hogy visszakapja a kölcsönadott összeget – és a kamatot –, ha erre nem került sor. Nem egyszer a királynak, vagy más hatalmasságoknak kellett közbelépni, hogy hozzájuthassanak pénzükhöz.⁹⁸⁽⁹⁸⁾ Így az uszorakamat a hitelezési kockázatot egyensúlyozta. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a pénzügyletek voltak elvileg a zsidók egyetlen törvényes megélhetési forrásai, hiszen kereskedelmüket és kézművességüket a városi jogszabályok nehezítették.

Viszonylag Buda volt a legszigorúbb velük szemben. Engedélyezték ugyan, hogy a zsidók a ki nem váltott zálogtárgyakat hetente eladják a Zsidó utcában, egyébként azonban tiltották azt, hogy valaki velük üzletet kössön.⁹⁹⁽⁹⁹⁾ Sopron városának 1526-ban a zsidók ellen a királyhoz benyújtott panaszából viszont arról értesülünk, hogy gyakorlatilag mindennel kereskedtek, noha pl. posztó esetében csak az olcsó cseh posztóval üzletelhettek.¹⁰⁰⁽¹⁰⁰⁾ A fennmaradt oklevelek is azt mutatják, hogy ha nem **15**is jelentős mértékben, de valóban kimutatható a soproni zsidók kereskedelme.¹⁰¹⁽¹⁰¹⁾ Pozsonyban II. Lajos a városi polgárok panaszára tiltotta meg 1525-ben az ottani zsidóknak, hogy posztóval, lóval és más, számukra nem engedélyezett dologgal kereskedjenek.¹⁰²⁽¹⁰²⁾ A jelek szerint tehát valóban voltak tiltó rendelkezések a zsidó kereskedelemmel szemben, de ezt csak akkor és olyan mértékben alkalmazták, amikor kereskedelmük nagyobb konkurrenciát jelentett a polgárok számára. Amikor Zsigmond a zsidók áruinak vámtételeit a

keresztényekével egyenlő mértékűnek rendelte el, hallgatólagosan elismerte kereskedelmüket. Valószínűleg ennek teljes legalizálásának igénye, és a városi hatóságok kereskedelmükkel szembeni ellenséges magatartása vezetett a XV. század közepének nagy oklevélhamisítója, Zömléni Gábor deák által Zsigmond király nevére hamisított zsidóprivilegium készítéséhez, amely nyíltan engedélyezte a zsidók kereskedelmét. A Zömléni-féle hamisítások azonban kiderültek, a hamisítót máglyán égették el.¹⁰³⁽¹⁰³⁾ Mátyás király (1458–1490) azután a pesti zsidóknak engedélyezte, hogy a saját szükségleteikre vásárolt árukat vámmentesen szállíthassák.¹⁰⁴⁽¹⁰⁴⁾ Ezen az alapon korlátozott vámmentességet élvezhettek, ami a vámmentes városi polgárokkal szemben kedvező versenyhelyzetet biztosíthatott számukra. Elvileg persze ez sem biztosította számukra áruik eladásának jogát.

Kézműves tevékenységükkel szemben a városi rendelkezések szintén akadályokat gördítettek. A céhekbe szervezett mesterségekben tevékenységük tiltva volt,¹⁰⁵⁽¹⁰⁵⁾ bár saját hitsorsosaik számára nyilván dolgozhatott zsidó iparos is. Kisebbségi mértékű zsidó iparüzésre maradtak ugyan adatok,¹⁰⁶⁽¹⁰⁶⁾ de megállapíthatatlan, hogy keresztények számára dolgoztak-e. Ezzel szemben szőlőt birtokolhattak, amelyhez igen gyakran adósság fejében jutottak hozzá.¹⁰⁷⁽¹⁰⁷⁾ Így borkereskedelemmel, saját termésük esetén, nyilván foglalkozhattak.¹⁰⁸⁽¹⁰⁸⁾

Úgy látszik, hogy a XV. század második felétől kezdve megszűnt az országos zsidóbírói tisztség. Jogkörén többen osztozkodtak. A tárnokmester „tiszte hatásköre alapján” továbbra is védelmébe vette, amennyiben ez szükségessé vált, a zsidókat.¹⁰⁹⁽¹⁰⁹⁾

16A zsidók adója viszont a kincstartóhoz futott be, aki Mátyás király kincstartárügyi reformja óta az egész királyi pénzügyigazgatást a kezében tartotta.¹¹⁰⁽¹¹⁰⁾ A zsidók ügyében hozott királyi intézkedések esetében is elsősorban ő volt az illetékes.¹¹¹⁽¹¹¹⁾ Rajtuk kívül a budai várnagy hatásköre is kiterjedt a zsidókra. Az 1499-es tárnoki cikkelyek értelmében pl. ő ítélkezik a keresztények zsidók ellen intézett pereiben,¹¹²⁽¹¹²⁾ azaz a régi országos zsidóbíró hatáskörét vette át, bár ez hivatalosan nem lett így kimondva. Az egyes városokban fennmaradtak a helyi zsidóbíróságok, a Szapolyaiak zálogbirtokává lett szabad királyi Nagyszombat városban pl. 1522-ben Szapolyai György nevezte ki egy polgár személyében a zsidóbírót.¹¹³⁽¹¹³⁾

A középkor végének legnagyobb változása egy új tisztség, a zsidóprefektúra létesítése volt. Ezt örökös jogon a budai, de valószínűleg nürnbergi eredetű¹¹⁴⁽¹¹⁴⁾ Mendel zsidó család tagjai töltötték be.¹¹⁵⁽¹¹⁵⁾ A prefektus fő feladata a királyi zsidókra a kincstartár által egy összegben kivetett adó felosztása az egyes hitközségekre, majd pedig azok behajtása volt.¹¹⁶⁽¹¹⁶⁾ Amennyiben ez nem történt simán, jogosult volt karhatalmat igényelni (királyi parancsra a városi hatóságtól), hogy erőszakkal is behajthassa.¹¹⁷⁽¹¹⁷⁾ Az adóztatás előtt sok zsidó a mágnások városaiba, mezővárosaiba menekült, ahol nagyobb védelemben részesülhettek, és általában nem fizettek királyi adót.¹¹⁸⁽¹¹⁸⁾ A prefektus – ha tudta – kinyomoztatta a szökevényeket és visszahozatta.¹¹⁹⁽¹¹⁹⁾ Joga volt a zsidókat börtönbe is vetnie. Ez a budai Zsidó utcában, talán Mendel házában volt elhelyezve.¹²⁰⁽¹²⁰⁾ A prefektus beavatkozhatott továbbá a hitközsége **17**autonómiájába is. Mendel Jakab zsidóprefektus pl. azt a jogot kapta II. Ulászló királytól (1490–1516), hogy országos főrabbit nevezzen ki.¹²¹⁽¹²¹⁾

A prefektusa pozitív oldala azonban fontosabb volt a magyarországi zsidóság számára. Ha ugyanis a Mendel családbeli prefektusok eleget tettek a király kívánságainak, akkor az uralkodó lehetőséget biztosított számukra, hogy eredményesen megvédhessék hitsorsosaikat. A IV. Béla privilegiumot, melyet korábban egyes tekintélyes zsidók írtak át, vagy erősített meg, most már a prefektusok nyújtották be a királynak megerősítésre.¹²²⁽¹²²⁾ Ők képviselték tehát a magyarországi zsidók egyetemességét (universitását)

a király előtt.¹²³⁽¹²³⁾ A prefektus vette rendszeresen a kárt szenvedett zsidókat védelmébe, és igyekezett számukra kártérítést szerezni a királytól.¹²⁴⁽¹²⁴⁾ Eredményesen lépett fel a kikeresztelkedett és valamely hitközséget károsító zsidók ellen is.¹²⁵⁽¹²⁵⁾ Rövidesen elérte, hogy sem maga, sem családtagjai nem voltak kötelesek megkülönböztető zsidóöltözetet viselni,¹²⁶⁽¹²⁶⁾ sőt a jelek szerint sikerült neki ezt a kiváltságot egyes hitközségekre is kiterjeszteni.¹²⁷⁽¹²⁷⁾ Az egyenleg a zsidók számára a prefektúra létrehozásával valószínűleg erősen pozitív volt, még akkor is, ha a királyi adót behajtották, és a hitközségek önkormányzatát gyengítették.

A prefektus tekintélye abban is megmutatkozott, hogy noha hivatali címe a „*praefectus Iudeorum*” volt, gyakran nevezték a „zsidók fejedelmének”, sőt „királyának”.¹²⁸⁽¹²⁸⁾ A prefektúrát ugyan először 1482-ben említik forrásaink,¹²⁹⁽¹²⁹⁾ de valószínűbb, hogy az 1470-es évek közepén létesítette Mátyás király, hiszen 1476-ban Mendel már olyan módon jelenik meg a forrásokban, ahogy csak prefektusként tevékenykedhetett. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a budai zsidó hitközség ebben az időben nemcsak az ország első hitközségének számított, hanem mintegy az ország zsidóságának képviselőjeként járt el, és így közjogi szerepet is játszott. Az új király első Budára érkezése alkalmával pl. a zsidók is körmenetben vonultak eléje, magukkal vitték a mózesi törvényt, és megerősítették kiváltságaikat. Ez történt 1458-ban, Mátyás megválasztása után is.¹³⁰⁽¹³⁰⁾

Visszatérve az 1476-os adathoz: ekkor vette Mátyás feleségül a nápolyi király leányát, aragóniai Beatrixet. A királyné koronázása Székesfehérvárott történt. Ezzel kapcsolatban érdekes szerep hárult a budai zsidókra. Indulása előtt a király behívta 18a zsidókat a palotába. Ezek Mendel zsidó és harmincegy lovas kísérője voltak. Elöl egy zászlós, trombitás fiú ment. Őt tíz fiatal, ezüst övet és hosszú ezüst kardot viselő lovas követte. Most jött Mendel szürke ruhában, fején bársonnyal bélelt csúcsos, csatos kalappal, oldalán pedig hosszú ezüst karddal. A többiek egyforma barna ruhában, párosan Mendel után lovagoltak. Amikor a király elindult a budai palotából Székesfehérvár felé, akkor Mendel és kísérete közvetlenül a király előtt lovagolt ki a várból, de más úton mentek Fehérvárra. Hasonló díszes kísérettel fogadta azután a zsidóság a Budára érkező királyi párt. Zászlójukon héber betűkkel „Schina Israhel” volt hímezve, pajzsukon a hatszögű Dávid címer volt, három csillaggal és lángokkal körülvelt zsidó főveggel ábrázolva. Egy öreg zsidó baldachin alatt egy tekercset vitt, amelyet a királyné elé érkezve meg akart vele csókoltatni, de a királyné ezt nem tette. Valószínűleg a Tóra-tekercset vitte a rabbi Beatrixhez.¹³¹⁽¹³¹⁾

Mendel és díszes testőrsége nyilván prefektusi tiszte alapján kísérte ki a királyt, a fogadásnál pedig az ősi szokás szerint jártak el. A Mendel-család felemelkedése nyilvánvalóan közvetlenül 1476 előtt kezdődött, így ennek magyarázatára önként ajánlkozik valami. 1467 és 1476 között ugyanis a királyi kincstartó tisztségét, aki alá királyi kamaraszolgaként a zsidók tartoztak, Ernuszt János töltötte be. Ernuszt külföldi eredetű kikeresztelkedett zsidó budai polgárként küzdötte fel magát udvari szállító kereskedőből a pénzügyek legfőbb irányítójává, Mátyás kincstári reformjai megszervezőjévé, sőt szlavón bánná.¹³²⁽¹³²⁾ A zsidóprefektúra létesítése nyilvánvalóan hasznot hajtott a kincstárnak, hiszen az adók pontosabban folyhattak be, de teljesen szokatlan hatalmat juttatott egyetlen családnak. A prefektúra alapítása a kincstartó, tehát Ernuszt ötlete volt, és így talán valószínűsíthetjük, hogy a Mendelekkel rokonságban, de legalábbis szoros üzleti kapcsolatban állt. (Az arisztokratává lett kincstartó haláláig fenntartotta üzleti vállalkozásait, csak azt budai polgárok neve alatt végeztette.¹³³⁽¹³³⁾) Igaz, a Mendeleknek elsősorban pénzüzleteikről tudunk, adósaik között főként arisztokraták és tekintélyesebb nemesek fordultak elő,¹³⁴⁽¹³⁴⁾ nem kizárt azonban, hogy ebben az üzletben Ernuszt pénzét is forgatták.

Mendel magyarországi zsidó prefektus pecsétje
(Zolnay L.: Ünnepek és hétköznapok a középkori Budán. Bp., 1975, 28. kép)

Jelenlegi tudomásunk szerint a középkori Magyarországon harminchat helységben tudunk zsidókat kimutatni. Megjegyezzük, hogy egyszerre nem élt ennyi helységben zsidó. A vasvári és körmenyi zsidókra¹³⁵⁽¹³⁵⁾ a Nagy Lajos-féle kitelepítés után nincs ¹⁹már adat. A csepregi Zsidó utca 1492-ben már üres.¹³⁶⁽¹³⁶⁾ Más esetekben – főként földesúri mezővárosokban – csak alkalmanként tűnik fel egy zsidó, pl. Sárospatakon¹³⁷⁽¹³⁷⁾ és Ungváron.¹³⁸⁽¹³⁸⁾ Ennek ellenére a 36 helység jellege és elterjedése következtetésekre adhat alkalmat. Tíz szabad királyi, vagy hasonló jogállású településen, gyakorlatilag a legjelentősebb hazai városokban, tudunk zsidókat kimutatni.¹³⁹⁽¹³⁹⁾ Hét püspöki székhelyen, amelyből kettő (Esztergom és Zágráb) királyi ²⁰város is, szintén találunk zsidókat.¹⁴⁰⁽¹⁴⁰⁾ (Így a királyi városokból valójában 12-ben éltek.) A többi 19 földesúri város vagy mezőváros.¹⁴¹⁽¹⁴¹⁾ Sem valamennyi királyi városban, sem minden püspöki székhelyen nem tudunk ugyan zsidót kimutatni, de a legfontosabbakban mégis, akár több jelentős mezővárosban.

Van azonban egy feltűnő jelenség. A 19 mezőváros közül 12 a nyugati határszélre esik, ami arra utal, hogy egyes esetekben talán az ausztriai zsidóüldözések következményeként, az ottani zsidóságból származók találtak a határ túlsó oldalán maguknak új hazát. Hitközség és zsinagóga sem volt mindenütt. Egyelőre a királyi városokból Budát, Székesfehérvárt, Pozsonyt, Sopront, Nagyszombatot és Esztergomot sorolhatjuk ide. A mezővárosok közül Bazinban, Kismartonban, Nagymartonban és Szalónakon tudunk zsinagógákról.¹⁴²⁽¹⁴²⁾ Hitközsége lehetett a pesti zsidóknak is, hiszen kiváltságlevelet jártak ki maguknak,¹⁴³⁽¹⁴³⁾ és ismerjük a trencsényi hitközség középkor végi elöljárójának nevét.¹⁴⁴⁽¹⁴⁴⁾ Mivel adataink nyilván nem teljesek, a középkor végi magyarországi zsidó hitközségek számát legfeljebb 15–20-ra becsülhetjük.

A középkori Magyarországi zsidóság létszámának megállapítása szinte lehetetlen. Kohn Sámuel, a máig

legalaposabb monográfia szerzője a soproni zsidóság számából indul ki, ugyanis a városi tanács kiűzetésük után 1528-ban utólag kb. 400-ra becsülte őket.¹⁴⁵⁽¹⁴⁵⁾ Elsősorban ezt az adatot vette alapul Kohn, aki ennek alapján egymáshoz viszonyította az általa ismert zsidó közösségek népességét, és azt 11400-ban határozta meg. Mivel úgy vélte, hogy más városokban, valamint főurak védelmében is élhettek zsidók, magyarországi összlétszámukat a duplájának, de legalábbis 20000-nek vélte.¹⁴⁶⁽¹⁴⁶⁾ Lényegében ezt fogadta el Balog Szidónia is.¹⁴⁷⁽¹⁴⁷⁾ Ezzel szemben kiváló gazdaságtörténésziünk, Kováts Ferenc, a pozsonyi zsidó házakból kiindulva jóval alacsonyabb létszámot ad meg. Eszerint 1434-ben 189, 1452-ben 231 zsidó élt csupán a városban. Ennek alapján a fővárosi zsidóság létszámát 320–400-ra, a nagyobb városokban levőket 120–180-ra, a kisebb helyeken levőket 80–120-ra becsülte. Ennek ²¹alapján 2520–3700 főben határozta meg a középkor végi magyar zsidóság lélekszámát.¹⁴⁸⁽¹⁴⁸⁾ Azóta több zsidólakra helységre került elő adat, de ezekben legfeljebb néhány család élhetett, ezekkel együtt maximálisan 3500–4000 főre tehetjük számukat.

Ennek ellenére ez a becslés sem problémamentes. Függ az egyes házakban levő háztartásoktól és az egyes háztartások létszámától. Kováts maximálisan 7 fős zsidó háztartással számol,¹⁴⁹⁽¹⁴⁹⁾ ami jóval magasabb, mint a korszak magyar városi háztartása.¹⁵⁰⁽¹⁵⁰⁾ Kováts szerint tehát normálisan nem lakhatott egy zsidó házban 14 főnél több, bár szerinte 1434-ben rendkívüli esetben 17, 1452-ben pedig 15 lélek lakott egy házban. Megjegyzem, hogy a budai Zsidó utcában kb. 20 ház állott,¹⁵¹⁽¹⁵¹⁾ ami Kováts más alapon végzett becslésének elfogadása esetén 16–20 főt jelentene egy házban. Ennek alapján Kováts Ferenc budai becslését inkább túl magasnak kellene venni.

Ezzel szembe lehetne vetni a Kohn által is felhasznált soproni adatot. Csakhogy ez a városi felterjesztés a zsidók ellen készült, és így feltétlenül túloz: a soproni zsidók száma az 1520-as években nem érte el ezért a 400-at. Ami még döntőbb: a városi tanács szerint 13 házban laktak zsidók.¹⁵²⁽¹⁵²⁾ Ez közel 31 főt jelentene egy házban, ami nyilvánvalóan irreálisan magas szám. (A Kovács-féle 14-es szorzószámmal 182 főt kapunk, ami alig magasabb az általa meghatározott városenkénti átlagnál.) Amennyiben a középkori háztartáslétszámról és a házakban levő háztartások számáról alkotott nézeteink megváltoznának,¹⁵³⁽¹⁵³⁾ akkor is valószínűtlennek kellene tartani átlag 31 lakó feltételezését a soproni zsidó házakban. Ez azt jelentené, hogy kb. 50%-kal emelhetnénk meg a magyarországi zsidóság számát. Így sem igen lehettek többen 6000-nél.

Ahogy nem látunk tisztán a zsidóság létszámának kérdésében, hasonló nehézségeink vannak az általuk fizetett királyi adó nagyságának meghatározásánál. Egy XV. század közepi forrás adójukat 4000 fl-ra becsülte.¹⁵⁴⁽¹⁵⁴⁾ Az 1460-as évek elején, tehát még a prefektúra létesítése előtt egy pápai nuncius a zsidók adóját a réztermelés bevételeivel összevonva adta meg 30000 fl-ban.¹⁵⁵⁽¹⁵⁵⁾ Azt sajnos nem tudjuk, hogy mennyi volt a réztermelés haszna. A királyi kincstartói tisztséget 1490 és 92 között viselő Tuz Osvát költségvetése csak a budai zsidók adójával számol, ami 1000 fl-ot ²²tett ki.¹⁵⁶⁽¹⁵⁶⁾ Ernuszt Zsigmond kincstartó – János kincstartó fia – számadáskönyve szerint Mendel zsidóadó fejében 1494-ben 400 fl-ot, 1495-ben pedig 800 fl-ot fizetett. 1495-ben azonban a székesfehérvári zsidók külön 300 fl-ot fizettek.¹⁵⁷⁽¹⁵⁷⁾ Ez valószínűleg jól mutatja a budai és székesfehérvári hitközségek egymás közti arányát, hiszen a budaiak adóját négy évvel korábban ezerre becsülték. Thurzó Elek kincstartó 1523-as költségvetése viszont a zsidó közösség (*universitas Judaeorum*) adóját együtt 1600 fl-ra becsülte.¹⁵⁸⁽¹⁵⁸⁾ Nos, az valószínűtlen, hogy a zsidóközösségek helyzete a XV. század közepe óta annyira leromlott volna, hogy az adó 4000 fl-ról 1600-ra essen le. Azt sem tudjuk, hogy ezek az összegek a zsidók rendes évi adóját (*census*), vagy a rendkívülit (*taxa extraordinaria*) jelentették-e. Ezeket különben Mendel emberei osztották fel az adózók között.¹⁵⁹⁽¹⁵⁹⁾ Vannak ugyan egyes adatok egészen alacsony királyi zsidóadóról,

nyilvánvalóan *census*-ról,¹⁶⁰⁽¹⁶⁰⁾ de a fentiek sem különösen jelentősek. Ez pedig inkább a Kovács Ferenc-féle alacsony zsidó lélekszámbecslést teszi valószínűvé.

Ha viszont alacsony lélekszámú, és a király számára sem különösebben jövedelmező népréteg volt a zsidó, akkor mivel magyarázhatjuk a korszak egyre növekvő számú zsidóüldözésére utaló adatokat? 1446. június 16-án fürdőszolgák lázították fel a pozsonyi csöcseléket, amely „zsákmányt” tett a zsinagógában és a zsidó házakban. Ez részben bizonyára összefügg a zsidók hitelezési tevékenységével, hiszen előtte elég magas volt a telekkönyvekben a zsidóknak adósság fejében lekötött ingatlanok száma, utána viszont nagy mértékben esett, sok zsidó el is költözött.¹⁶¹⁽¹⁶¹⁾ Különösen megromlott a zsidók helyzete Mátyás halála után.

A király halála hírére Sopronban és Nagyszombatban fordult a város a zsidók ellen. Bár Beatrix özvegy királyné és a trónkövetelő Corvin János herceg vezetésével a királyi tanács védelmébe vette őket,¹⁶²⁽¹⁶²⁾ Sopronban a tanács mégis lecsukatta a zsidókat és csak anyagi ellenszolgáltatás (megsarcolás) után engedte el őket.¹⁶³⁽¹⁶³⁾ Tata mezővárosból is elűzték őket, amit a földesúr, Corvin János is megerősített.¹⁶⁴⁽¹⁶⁴⁾ 1494-ben Nagyszombatban vérváddal illették őket: azaz azzal vádolták, hogy egy kisfiút megöltek és vérért felhasználták. Ennek következtében sok zsidót kivégeztek.¹⁶⁵⁽¹⁶⁵⁾ A következő esemény a fővárosban játszódott le, mégpedig erősen hasonló módon, mint 1446-ban Pozsonyban. Budán az 1496-os országgyűlés idején gyerekcsínnel kezdődött az ügy: utcagyerekek a piacon felborították a kofák asztalait, majd a közeli Zsidó utcába mentek, és betörték a zsidó házakba. Mivel a zsidók elzavarták a gyerekeket, a felnőttek védelmükbe vették őket és kirabolták a zsidó házakat, elvitték a **23**zálogtárgyakat. Utána az olasz kereskedők, majd a főurak sőt főpapok házára törtek. A rendet a királynak csak harmadnap sikerült helyreállítania. Ebből a történetből két adat engedi megmagyarázni a kérdést: egyrészt a zálogtárgyak visszaszerzése, ami a szegényebb polgárság érdekeit mutatja. Az olaszokkal másrészt az átlag polgárnak nem sok dolga akadt, annál inkább a gazdag kereskedőknek, akik szerették volna az olaszok budai kereskedelmi kiváltságait megszüntetni. Elképzelhető ezért, hogy az 1496-os mozgalmat tudatosan robbantották ki a gazdag polgárok, akiknek talán nem is annyira a zsidókkal gyűlt meg a bajuk, ő ellenük azonban jobban lehetett mozgósítani a plebejus rétegeket.¹⁶⁶⁽¹⁶⁶⁾

Nem zárható ki ezért, hogy a XV–XVI. századi zsidóüldözések háttérében egészen más dolgok álltak. A városokban romlott a gazdasági helyzet, és az elégedetlenség levezetésére mindig mozgósítani lehetett a zsidóknál gyakran eladósodott szegényebb polgárságot. A városi vezetőségek valószínűleg nem egy esetben városi belpolitikai okokból fordultak a zsidók ellen, hiszen komoly konkurrenciát nem jelenthetett a gazdag kereskedők számára a zsidóság, annál kevésbé sem, hiszen a zsidók által nyújtott hitel elenyésző volt a keresztényekéhez képest.¹⁶⁷⁽¹⁶⁷⁾ A Mohács előtti utolsó zsidóellenes támadás Budán is gazdaságon kívüli okokból tört ki, és semmi köze sem volt a zsidósághoz, hacsak az nem, hogy kiváltó oka egy kikeresztelkedett zsidó, Szerencsés Imre alkincstartó volt.

Előtte azonban még a budai spanyol zsidókról kell megemlékeznünk. Kétségtelen, hogy a hazai zsidóság kapcsolatai elsősorban a német nyelvterület irányába vezetnek. Voltak azonban, és pedig a fővárosban, spanyol zsidók is. Az első eset kikeresztelkedettekre vonatkozik. Nem kisebb embernek, mint a híres spanyol költőnek, a kikeresztelkedett toledói zsidó Ruy Sánches Cota-nak rokonságáról van szó. Unokaöccsének, a toledói Cotta (!) Mártonnak 1488-ban Mátyás király adományozott házat Budán, hogy azzal jutalmazza művészi tehetségét. A már keresztény Cotta Márton, illetve unokaöccsei 1526-ig maradtak Budán és igen komoly szerepet játszottak a város üzleti életében. Egyikük különben a budai Mária Magdolna plébániatemplom világi gondnoka is lett, ami azt mutatja, hogy a Cották a budai magyar

polgárság vezető rétegében jelentős személyiségnek számítottak.¹⁶⁸⁽¹⁶⁸⁾

Egy bármennyire is híres, de mégiscsak kikeresztelkedett zsidó család talán nem lenne különösen érdekes a magyarországi zsidóság története számára, ha a középkor végi magyarországi zsidóság egyik legismertebb személyisége, Szerencsés Imre (nevét latinra fordítva Fortunatusként is ismerik), nem lett volna szintén spanyol zsidó eredetű. Büchler Sándor bizonyította be azonosságát a spanyol Selómó Seneorral,¹⁶⁹⁽¹⁶⁹⁾ amit aztán Scheiber Sándor újabb adatokkal erősített meg. Seneor a zsidóüldözések elől menekült Spanyolországból, ahol minden vagyonát elvesztette. A birtokában volt ²⁴Nissim b. Reubén Gerondi Genesis-kommentárjába azt jegyezte be Seneor: „Ez a könyv az enyém, s ez a nevem: Selómó Seneor... Aki tanulta a Tórát és a Tóra lett vagyona.” (Scheiber Sándor fordítása.)¹⁷⁰⁽¹⁷⁰⁾ Seneor valószínűleg a spanyol Cották segítségével jutott Budára, ahol a Zsidó utcában nagy ház birtokosa is lett, és a jelek szerint jelentős gazdagságra tett szert. Két fia is született: Ábrahám és Ephrajim. 1510 táján aztán váratlan eset következett be: Selómó Seneor megkeresztelkedett, és ezután Szerencsés Imrének hívták. Úgy látszik, hogy keresztapja maga a nádor, Perényi Imre lett. Elképzelhető, hogy üzleti érdekek vezették, de lehetséges, hogy azoknak van igazuk, akik szerint keresztény nővel volt viszonya, és mikor ez kiderült, attól félve hogy máglyára kerül, inkább megkeresztelkedett. Zsidó feleségét és gyermekeit a Zsidó utcában hagyva – és ez tény – rövidesen újra megnősült, egy kolozsvári gazdag polgárasszonyt vett el feleségül. Ebből a házasságból is született egy fia, György.¹⁷¹⁽¹⁷¹⁾

Ennek ellenére 1518-ban különös eset történt. Szerencsés örökbe fogadott egy igen tekintélyes budai német polgárt, Haller Jánost (a nürnbergi Haller von Hallerstein családból), sőt annak még üzletei vezetését is átengedte. Az ügy háttérében az állott, hogy Szerencsés a királyi pénzügyek irányításában is részt vett, később alkincstartó is lett. A Szerencsés–Haller cég úgy látszik különösen érdeklődött a kincstár iránt, hiszen Haller – fogadott apja mintájára – maga is viselte egyszer az alkincstartó tiszteit.¹⁷²⁽¹⁷²⁾ Ezzel kezdődött Szerencsés köztörténeti szereplése. Bár az újabb történetírás bebizonyította, hogy az 1521-es pénzrontás nem Szerencsés ötlete volt,¹⁷³⁽¹⁷³⁾ szoros – üzleti és politikai – kapcsolata a kancellárral és a későbbi esztergomi érsekkel, Szalkai Lászlóval oda vezetett, hogy az 1525 tavaszi országgyűlés május 13-án kérte a királyt, „hogy Ő Felsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt.”¹⁷⁴⁽¹⁷⁴⁾ A király börtönbe is vetette, de rövidesen szabadon is engedte. Szerencsés barátaival házában épp’ szabadulását ünnepelte, mikor a felizgatott csöcselék megtámadta házát. Szerencsés és vendégei a várfalon leeresztett kötélén menekültek el. A városi zavargás tovább tartott, végül már ismert módon harmadnap a Zsidó utca ellen fordult. Itt azután a későbbi János király öccse, Szapolyai György verte szét.¹⁷⁵

Néhány nappal később Szerencsés, aki királyi és királynéi tanácsos is volt, másokkal együtt javaslatot tett a magyarországi rézkereskedelmet kézben tartó augsburgi Fugger-cég itteni vagyona lefoglaltatására. Úgy látszik, hogy ezt a fontos ²⁵üzletágot nürnbergi üzlettársai kezébe akarta játszani.¹⁷⁶⁽¹⁷⁵⁾ Az akció létrejött és ezzel Szerencsés igen népszerű emberré vált. Nem egészen két hónappal az ellene hozott országgyűlési határozat után az újabb, hatvani országgyűlés már azt kérte a királytól, hogy „adja a kincstartói hivatalt Szerencsés Imrének, mert nagy jövedelemforrásokot tud az országnak szerezni.”¹⁷⁷⁽¹⁷⁶⁾ Kincstartó ugyan nem lett, de az alkincstartóságot visszakapta. A Fugger-ellenes akció jobban előkészítve és nem a török veszély torkában, hasznára válhatott volna az országnak, egy évvel a mohácsi katasztrófa előtt csak gyengítette azt.¹⁷⁸⁽¹⁷⁷⁾

Szerencsés és a zsidóság viszonyáról három responzumból értesülünk. Zsidó hiten maradt fiai ugyanis azt kérték, hogy a Tóra elé a vallásukat megtagadó apjuk nevével hívják őket. Ez zavart okozott a hitközségben, noha Náftáli Kohen budai rabbi támogatta. Ezt azután jóváhagyták Méir b. Jichak Katzenellenbogen padovai, Élija b. Benjámin Hallévi konstantinápolyi és Móse Isserles krakkói rabbik.

Kiderül ezekből, hogy Szerencsés mindig oltalmazta egykori hitsorsosait, többek között megakadályozott összeköttetései révén egy vérvádat a budai hitközség ellen.¹⁷⁹⁽¹⁷⁸⁾ Ez – tekintve a századvég óta sűrűsödő zsidóellenes kilengéseket – valóban nagy segítség volt számukra.

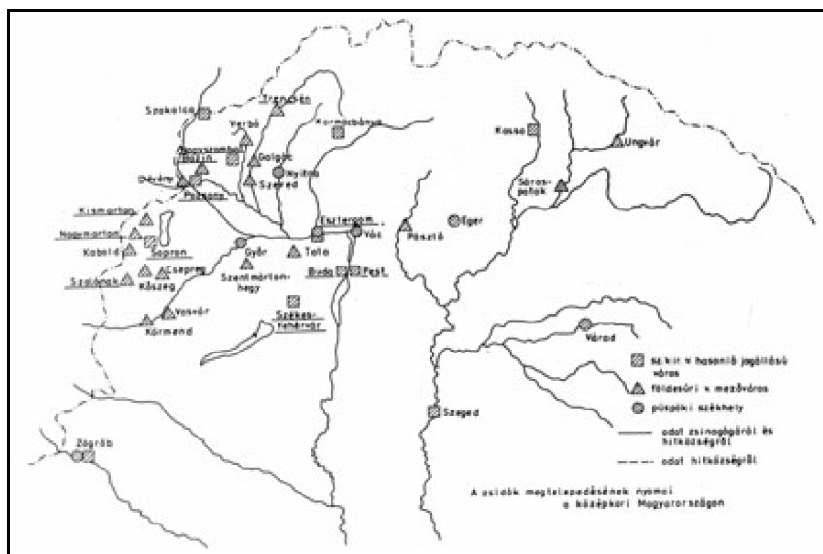
1526 után a budai zsidókat a török hurcolta magával,¹⁸⁰⁽¹⁷⁹⁾ a nyugati határszél városaiból pedig elűzték őket. Másutt pogromok törtek ki¹⁸¹⁽¹⁸⁰⁾ Megszűnt a prefektúra is, a Mendel-család egyik tagja pedig Brandenburgi György örgróf segítségével Nürnbergbe menekült, majd pedig kikeresztelkedett, és így lett Mendel Jakabból Mendel Kristóf.¹⁸²⁽¹⁸¹⁾

A középkori magyar zsidóság történetét lezárva csak néhány szóval emlékezünk meg kultúrájukról. Az Árpád-kori zsidóság tanultsági színvonala a jelek szerint elég alacsony lehetett,¹⁸³⁽¹⁸²⁾ ez azonban a késő-középkorban megváltozott. A Magyarországon előkerült zsidó kódextöredékek önmagukban is igazolják, hogy könyvkultúrájuk az európai zsidó könyvkultúra szerves része volt.¹⁸⁴⁽¹⁸³⁾ Ezt alátámasztják a hazai zsidó tudósokról fennmaradt adatok is. Különösen jelentős személyiség volt a nagyszombati Ájzek rabbi, aki a XV. század elején élt, és akinek vallási szokásokról írt könyve nagy **26**hatást gyakorolt a zsidó liturgiára, és még a XVII. században is sokszor kiadták.¹⁸⁵⁽¹⁸⁴⁾ Ismert egyházjogtudósok voltak többen a budai rabbik közül is, pl. Ábrahám haKóhen, vagy Naftáli Hercz-Kohen.¹⁸⁶⁽¹⁸⁵⁾

Végül az egész középkoron keresztül igen híresek voltak a zsidó orvosok. Hogy a magyarországi zsidó orvosok közül csak néhányat említek: Mátyás szolgálatában állott egy bizonyos Salamon. Fiát, Corvin János herceget Ábrahám gyógyította. Második Ulászló pedig Zachariás szolgálatait vette igénybe.¹⁸⁷⁽¹⁸⁶⁾

Zsidóábrázolás egy XIV. századi Biblia pauperumban
(G. Jaritz: Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Wien–Köln, 1989, 66.)

27A zsidók megtelepedésének nyomai a középkori Magyarországon

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Harald Prickler: ZSIDÓK RUSZTON

28 Harald Prickler: ZSIDÓK RUSZTON

A XVIII. század második felében került sor arra, hogy Ruszton, az akkori szabad mezővárosban néhány zsidó család telepedjen le. Ez a betelepülés folytatódott azután is, hogy a mezővárost 1681-ben szabad királyi várossá emelték, és csak 1725-ben ért véget. Erről a szakirodalomban egészen a legutóbbi időig figyelmen kívül hagyott zsidó településről¹⁽¹⁸⁷⁾ a Ruszti Városi Levéltárban számos írásos anyag maradt fenn, amelyekből érdekes bepillantást nyerhetünk egy kis barokk-kori zsidó település szerkezetébe – amely nem jutott el a teljes hitközséggé válásig –, ennek a keresztény környezetbe való illeszkedésébe és mindennapi életébe.²⁽¹⁸⁸⁾ A betelepülés létrejöttének előfeltételét Ruszti mezőváros XVI. és XVII. századi közjogi fejlődésében kell keresnünk.³⁽¹⁸⁹⁾

A magyaróvári uradalomnak 1470 körül *oppidummá* (mezővárossá) emelt híres bortermelő helysége felemelkedéséhez az első lépést az jelentette, hogy a XVI. század elején Bazini és Szentgyörgyi Péter gróf mentesítette lakóit az uradalomnak fizetendő bizonyos urbáriális adó alól, valamint az az 1512-ben megszerzett királyi engedély, mely megengedte azt, hogy a helységet falakkal, sáncokkal, árkokkal és más erődítésekkel erősítsék meg. Ellenszolgáltatásként a község vállalta az uradalom Ruszton levő saját szőlőinek megművelését. Amikor a Bazini és Szentgyörgyi grófi család kihalt, és a magyaróvári uradalom visszaszállt a koronára, Ruszti is Habsburg tulajdonba került. Az özvegy Mária királyné, utána I. Ferdinánd 1529-ben kiváltságokat adott a községnek a távolsági borkereskedelemre Pozsonyon ill. osztrák területen át Csehországba, Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba, és ezzel megalapozta annak fejlődését és felvirágzását. A XVII. században a magyaróvári koronauradalmat a mindig pénzsűkében levő Habsburg uralkodók többször nemesi hitelezőknek zálogosították el. A Harrach családot (1621–1636) 1643-ban Draskovich György győri püspök követte mint Ruszti zálogbirtokosa, 30 ezer fl-ért. Tőle 1643-ban Ruszti községe évi 2000 fl fizetése és 12 akó legjobb bor 2000 fl-ért való szállítása ellenében visszaváltotta a két 8

negyed (kb. 3.5 ha) nagyságú uradalmi szőlőt, továbbá a [29](#)hegyvámot és a kilencedet. Ezzel megkezdték a XVI. század végén még csak 12 negyedet (kb. 5 ha-t) kitevő, a község saját birtokában levő szőlőgazdaságának nagyszabású kibővítését a XVII. században több mint 34 negyedre (kb. 15 ha), a XVIII. századra pedig kb. 50–60 negyedre (kb. 21–26 ha). Ez a saját tulajdonú szőlőbirtok képezte a XVII. század kedvező borkonjunktúrája idején a község autonómiatörekvéseinek szilárd gazdasági alapját. 1649-ben Ruszt császári engedéllyel 30 ezer fl megfizetésével 12 évre kiváltotta magát Gyarmatbalassai Balassa Zsuzsanna zálogbirtokosnő uradalmi kötelékeiből, aki 1644-ben Draskovich püspököt követte. Az így szabaddá vált mezőváros ezt követően – Kismarton és Kőszeg példáját követve – arra törekedett, hogy szabad királyi várossá emelkedjék. Ezt a célt az 1681-ki soproni országgyűlésen sikerült is elérnie.

A helység városiasodásának folyamata a XVII. század eleje óta figyelhető meg. Ezt tükrözi a várost körülvevő, két kapuval megerősített kőfal építése 1614-ben, előtte csak egy palánkkerítés (faoszlopokkal erősített sánc) védte a várost, melynek felújításához szükséges fatörzseket Bécsújhelyen vették meg. Ez a városnak állandó kiadást jelentett, háború esetén azonban mégsem biztosított hatásos védelmet. Ugyancsak ezt tükrözi számos reprezentatív, kőből épült, sgraffito-díszítéses polgárház, valamint egy jómódú patríciusréteg kialakulása, amelynek a nemesi rang megszerzése csak eszközül szolgált egy vámmentes (harmincadmentes) távolsági borkereskedelemhez. Ez a réteg összeházasodott a szomszédos Sopron szabad királyi város, Pozsony városa, sőt cseh és sziléziai városok (Kuttenberg, Liegnitz, Boroszló, Neisse) polgárságával. A folyamat azzal ért véget, hogy 1649-ben megváltották magukat a jobbágyi függőség alól. Ettől kezdve a városbíró és a tanács ugyanazokat a szuverén jogokat gyakorolta, mint a szomszédos városok ill. uradalmak grémiumai. A legfontosabb felségterületi jogi hatáskörök közé tartozott a polgárjog megadása mellett az is, hogy megengedhették, hogy a kívül élő zsidók a városban kereskedhessenek vagy ott letelepedhessenek.

Szórványosan már a XVII. század hatvanas éveitől fogva feltűnnek zsidók mint hitelezők a ruszti polgárok hagyatékaiban. Ezek között találjuk pl. a kismartoni Adam Hirschl, akinek az 1667-ben elhunyt községi jegyző (notarius) Nikomedes Eutelhueber 5 fl-tal tartozott, a „bandzsító zsidónak”, aki valószínűleg szintén kismartoni, 18 fl-tal volt adósa. [4\(190\)](#)

Az előbb említett Adam Hirschllel 1673-ban mint az első Ruszton lakó zsidóval találkozunk. [5\(191\)](#) Letelepedése a szabad mezővárosban arra az időre esik, amikor I. Lipót császár 1671-ben elrendelte a zsidók kiutasítását (kiűzését) Magyarországról. Akkor a Sopron megyei zsidóknak a későbbi időkben zsidóbarát magatartású Esterházy Pál gróf utasítására el kellett hagyniuk azokat a községeket, ahol letelepedtek (Kismarton, Nagymarton, Kabold, Lakompak, Lajtaújfalu), azonban részben menedéket találtak a környező falvakban, pl. Fehéregyházán, Szentmargitbányán, Darufalván. Miután a szigorú kiűzetési rendeletet a császár még az 1671. évben visszavonta, néhány zsidó család továbbra is ott maradt a nekik menedéket nyújtó községekben. Ily módon jött létre pl. a németkeresztúri új zsidó hitközség. [6\(192\)](#)

[30](#)A kismartoni Adam Hirschl a „tilalmi idő” hónapjai alatt valószínűleg egy neki pénzügyileg lekötelezett polgárnál bújt meg Ruszton. A tilalom feloldása után 1673-ban nyíltan megkezdte a községben üzleti tevékenységét. 1673. december 30-án a városbíró és a tanács megadta neki a hivatalos engedélyt. Arra az időre, amikor már „félhivatalosan” kereskedett itt, 6 fl községi adót vetettek ki rá, jövőbeli tevékenységére pedig 12 fl évi adót, amit negyedévenként előre kellett kifizetnie. Hirschl „üzlettársi viszonyban” (Gespannschaft) állt Marx Israellel, akivel ugyan csak 1680-ban találkozunk a levéltári forrásokban, azonban valószínűleg szintén már 1673 óta itt telepedett le. Amikor a tanács és a község 1680. január 24-én a zsidó Hirschl Buchbinder kérésére megadta neki a kereskedés jogát a mezővárosban és újévig esedékes évi 4 fl adót rótt ki rá, ez konfliktusba került a Hirschl–Israel kereskedelmi társasággal. 1680.

június 9-én azonban a három zsidó kiegyezett egymással. Eszerint ha Buchbinder megházasodik, és felmutatja a házasságlevelet, valamint évi 4 fl községi adót fizet, kapjon kereskedelmi engedélyt. Ezt a kiegyezést a ruszti tanács 1681. február 1-jén megerősítette, azzal a kikötéssel azonban, hogy a zsidók feleségeinek (kivéve az „öreg Hirschnét”), a veszekedések megelőzése céljából és más okoknál fogva is – *Sopron szabad királyi városhoz hasonlóan* – nem engedik meg, hogy Ruszton lakjanak és kereskedjenek. Ezt a személyi korlátozást azonban Marx Israel kérésére már 1681. március 24-én annyiban enyhítették, hogy megengedték neki, hogy feleségét magához vehesse, azonban büntetés terhe alatt megtiltották az asszonyt, hogy házalni menjen. Mivel a következő időben Hirschl Buchbinder feleségét és valamennyi gyermekét is a községben találjuk, úgy tűnik, hogy a fenti korlátozást hamarosan teljesen megszüntették.

Ruszt szabad királyi várossá emelésével (1681) növekedtek a zsidó családok gazdasági kilátásai, mivel emelkedtek a város vezetőinek reprezentációs szükségletei, ők ugyanis ezentúl részt vettek az országgyűléseken, ezen kívül sok polgárcsalád nemesi rangra emelkedett. A nemesi rangot kifejező öltözkéhez hozzátartozott a prémmel szegett kabát és fejfedő, az ezüstgombok és -öv, megfelelő értékes lakásberendezés aranyozott ezüst edényekkel; továbbá aranyozott ezüstgyűrűkkel, pecsétekkel, ékszerekkel, és egyéb drágaságokkal kellett rendelkezniük. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy 1684. március 28-án Daniel Schmoll (Schmuli, Samuel) boldogasszonyi zsidó engedélyért folyamodott a ruszti tanácshoz, hogy vejével együtt Ruszton kereskedhessen, amit meg is kapott. A ruszti zsidóknak azonban általános érvénnyel elrendelték, hogy áruikat boltokban (Gewölben) kínálják megvételre, és ne vigyék körbe a városban (azaz ne házaljanak). 1685. július 9-én Schmoll vejével, a kismartoni Lebel (Löbl) Pinesszel – övele már korábban is találkoztunk mint Johann Karner ruszti városbíró és Matthias Kicker polgár hitelezőjével – jelenik meg a belső tanács előtt és letelepedési engedélyt kér. Ők a várost és más embereket is a különböző bőr- és szűcsárúkkal kívánták ellátni. Fejenként évi 4 fl adófizetés ellenében teljesítették is kérésüket. Ezáltal a ruszti zsidó közösség 5 családra növekedett. Ez a zsidóságon belül és a céhekbe tömörült keresztény iparosokkal is konkurenciaharcokhoz és feszültségekhez vezetett. 1685 júliusában Gorup úr nemesi udvarházában, a szomszédos Szentmargitbányán verekezésre került sor az ott levő ruszti zsidók között, amikor Marx Israel Adam Hirschl lizstlopással vádolta, mire Hirschl Israelt tolvajnak és gyilkosnak nevezte, és végül Israel Hirschl tetteleg bántalmazta. Karner városbíró, akinek Hirschl az esetet elpanaszolta, mindkét felet 3120 fl bírósági bírsággal büntette és 10 fl további büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha a veszekedés tovább tartana. Mivel a zsidó asszonyok ellen is sok panaszt emeltek házalás miatt, ezt számukra 5 fl büntetés terhe mellett ismét általános érvénnyel megtiltották. Miután Daniel Schmoll részére saját kérésére 1685. július 21-én a fogadó (Leutgebhaus) mellett fekvő kunyhót kereskedése számára eladóhelyiségnek engedték át, 1685. augusztus 4-én a zsidó férfiak számára is megtiltották a házalást vásár- és ünnepnapokon. Felszólították őket, hogy áruikat nyilvánosan bocsássák áruba (tehát állandó árusítóhelyeken) kínálják eladásra. Ezek az ismételt házalási tilalmak nyilván nem jelentenek egyebet, mint hogy ezeket nem tartották (mindig) be.

Az 1684-ben Rusztra áttelepült pinkafői szűcsmester, Friedrich Schröck panaszt emelt a „kontár” Schmoll és Lebel zsidók konkurenciája ellen. Az erre adott válaszból kiderül, mi az a nyomós ok, amely a városbírószágot rábírta, hogy letelepedési és iparüzési jogot biztosítson a zsidó kereskedőknek és kézműveseknek: *„Wegen des Fretter Judens sollte er sich gegen der Burgerschaft nicht also theuer verhalten, damit die des Judens nicht vonnöthen haben”*. Ez azt jelenti, hogy a zsidóknak azért engedélyezték a letelepedést Ruszton, hogy a keresztény iparosokra nyomást gyakoroljanak, hogy dolgozzanak olcsóbban. Amikor Schröck 1686. január 29-én a zsidó szűcsök elleni panaszát megismételte, közölte, hogy az ő céhe Sopronban nem akarja megengedni, hogy zsidó „Fretter”-ek (kontárok) mellett dolgozzék. Ő ezért arra kényszerül, hogy elköltözzön, amennyiben a zsidóknak legalább a szűcsmunkát

meg nem tiltják. A tanácstól azt a választ kapta, hogy a jövőben dolgozzon olcsóbban, hogy a polgárságnak ne legyen panaszra oka ellene, és akkor a tanács is segíteni fog neki. Schröck végül is megígérte, hogy olcsóbban fog dolgozni, errefel a tanács megtiltotta Schmollnak és Lebelnek a szücsmesterség gyakorlását. „*Mag also sein Handwerk anderstwo betreiben*” (mesterségét máshol üzze), így hangzott a zsidók felé a hívős rendelkezés. Saját kérésére azonban Lebelnek végül mégis megengedték, hogy az év végéig Ruszton maradhasson, mivel adóját már az egész évre kifizette. Schmoll Rusztról valószínűleg ismét Boldogasszonyra költözött, Lebel Pines pedig Kismartonba, ahonnan azután az elkövetkező években sok ruszti polgártól (Johann Pauer, Johann Karner, Barbara Türk, Frau Scharff stb.) követelte bíróságilag tartozásainak kiegyenlítését.

A zsidók együttélése keresztény szomszédságukkal Ruszton egyéb vonatkozásban sem volt zavartalan. Az 1687. április 15-i tanácsülésen tárgyalták Adam Hirschnak Stefan Prenner szabómester elleni panaszát. Hirschl azzal vádolta a szabót, hogy fiát, aki Prenner gyermekeivel az utcán, az ablak alatt játszott, egy csákánnyal (*Dscharkan*) fejheverte. Prenner a következőképpen védekezett: a fiacskája panaszkodott, hogy az ő „*aybetsch*”-eit (húsvéti tojás?, piros tojás?) a zsidó fiú összetaposta és mindenféle csúfnévvel illette azokat, mire ő kiment és egy szőlővesszőt vágott a zsidó gyerek fejéhez. Mivel feleslegesen avatkozott bele ebbe a gyerekveszekedésbe, és megkerülte a városbíróságot, a bíróság nemcsak a zsidó gyerek seborvosi költségeinek megtérítésére ítélte, hanem két birodalmi tallér büntetést is kellett fizetnie. Prenner a maga részéről a zsidó gyerek anyját panaszolta be, hogy őt becsületsértő szidalmakkal: „gazember” (*Schelm*) stb. illette. A zsidó asszony kijelentette, hogy nem tudja, haragjában mit mondott, és követelte, hogy Prenner bizonyítsa be állítását. A bíróságnak a panasszal kapcsolatos döntéséről nincs tudomásunk.

³²Alaposan, tanúkihallgatásokkal vizsgálták ki egy esetet, ami Georg Meyer polgár harcias felesége és a zsidó Adam Hirschl felesége között 1689-ben történt. Amikor a néhai bírósági szolga felesége egyszer „accidentaliter” (véletlenül) a zsidó asszony szobájába lépett, látta, hogy Meyer asszony a zsidó nő kecskéje alatt guggol (*knotzen*), erre a zsidó asszony lánya felkiáltott: „*Auwe Mutter, jetzt hat sie unsere Gais verderbt*” (Ajvé mama, most megrontotta a kecskénket).

A zsidó asszony az esetet elmesélte Thomas Frank szabómester feleségének, aki – fama crescit in eundo – Meyernének azt pletykálta, hogy a zsidó nő megvádolta őt, hogy kecskéjét kifejte, és varázslattal megrontotta (*ausgemolken und zauberischerweise verderbt*). A dühös Meyerné erre férjével együtt egy napon, amikor a zsidó férfi nem volt otthon, megjelent a zsidó asszony szobájában, és kérdőre vonta őt. Amikor a zsidó asszony tagadta, hogy őt a kecske titkos megfejtésével vádolta volna, köténye alól egy sodrófát húzott elő, és ezzel halántékon ütötte, úgy, hogy a padlóra zuhant, majd a fekvő nőnek még háromszor a hátára ütött. Adam Hirschl az eset után bepanaszolta a Meyer házaspárt. Meyerné, Sophia ugyan nem tagadta tettét, azonban a zsidó nő előzetes rágalalmazásával mentette magát. Hirschné azonban azt válaszolta, hogy Meyernét a tetteges támadás előtt sohasem szidalmazta, mindazonáltal közölte, hogy a bírósági szolga felesége és saját lánya látták amint a kecske alatt ült.

Hans Steiner házatlan zsellér (*Holde*), Mathias Binder pék, Sophia Frank, a szabómester felesége és a néhai bírósági szolga feleségének tanúkihallgatása folyamán kiderült, hogy a zsidó asszony Franknénak segítse jelenlétében elmesélte, hogy Meyerné a kecskéje alatt ült, azt kifejte és megrontotta. A sodrófával történt tetteges bántalmazás után Meyerné kiszaladt a szobából, férje pedig ezt mondta: „*Die Hur hat ihren Theil schon, jetzt kann sie klagen!*” (A kurva megkapta a magáét, most már bepanaszolhat!) Erre a zsidó asszony lánya ráordított Meyernére: „*Du zauberische Hur, hast mir meine Mutter erschlagen wollen und unsere Geys auch verderbt!*” (Te varázsló kurva, agyon akartad ütni az anyámat, és a kecskénket is megrontottad!) A pékmesternél azt mondta Georg Meyer: „*Hols der Teuffel, ich habe doch keine*

Ausrichtung mehr” (Ördög vigye el, úgysem kapok elégtételt). Ebből további pletykák után az lett: „*er wolle sich einen anderen Richter erwählen, weil der beim hiesigen Stadtrichter keine Ausrichtung finde.*” (Más bírót akar magának választani, mivel az itteni bíró úgysem ad neki igazat). A tanúkihallgatás céljából többször is elnapolt ügyet végül is július 26-án a belső tanács oly módon döntötte el, hogy Meyerné, Sophiát, mivel a veszekedés miatt nem az előjárósághoz (tanácshoz) fordult, hanem a zsidó asszonyt annak saját szobájában, férje, Georg Meyer jelenlétében vérszomjasan megverte, valamint csúnya beszéde miatt hat birodalmi tallér büntetésre ítélte, amit a következő vasárnapig meg kellett fizetnie. Ezenkívül meg kellett fizetnie a seborvos költségeit is. A zsidó asszonyt viszont figyelmeztették, hogy a jövőben tartózkodjon az ilyen becsmérő beszédektől, ami miatt fájdalmat és sebeket is el kellett viselnie, mert ha a tettes szabályos feljelentést tett volna, akkor az előírt büntetést neki kellett volna fizetnie!

Az ítélet alapját tehát a városi bíróság illetékességének megsértése szolgálta, lényegében azonban teljesen tárgyilagos volt, és felekezeti előítéllettől mentes. Érdekesek azonban a mellékes megfigyelések, amiket a tanuvallomásokból szűrhetünk le. Adam Hirschl lakása, melyben feleségével, lányával, (s mint azt későbbi iratokból tudjuk) két fiával lakott, csak egy szobából állt, ahol a kecskét is tartották, melynek 33tejére szükségük volt a család mindennapi táplálásához. A házban lakott még a nemes Achs pékmesteren kívül a Meyer polgárcsalád, továbbá Michael Zumpf szabómester. Egy lépcsőn át megközelíthető helyiségben pedig a házatlan zsellér, Steiner élt, továbbá a bírósági szolga özvegye és valószínűleg a többi zsidó család is. A nyugat-magyarországi térségben a kisebb zsidó telepek többnyire egy nagyobb épületeregységben kaptak helyet (régebbi major, nemesi udvar stb.), így például Lajtakátán, Köpcsényben, Városszalónakon, Németújváron. A Meyerné és a zsidó Hirschl Buchbinder felesége közti veszekedések, melyekről később még hallani fogunk, arra utalnak, hogy Buchbinderné zsidó asszony is Meyerné közvetlen közelében lakott. Némely, a mai napig megmaradt pompás, későreneszánsz homlokzatú polgárház mögött tehát a XVII. század vége felé, a tulajdonnak örökösödés, vagy eladás miatt történt felaprózódása következtében néhány polgárcsalád lakása mellett valóságos „patkányfészkek” (*Rattenstadel*) alakultak ki, házatlan zsellérek, legalsó társadalmi rétegekhez tartozó községi alkalmazottak (szolgák) és zsidók által lakott igen kisméretű lakásegységekkel. A csak egy helyiségből álló parányi lakásokban nemcsak többgyermekes, gyakran igen népes családok laktak, hanem háziállatot (kecskét) is tartottak itt. Kézenfekvő, hogy a családi életter ilyen beszűkülése folytán elkerülhetetlen volt, hogy gyakran súrlódásokra és konfliktusokra kerüljön sor. Az 1690. január 6-án, Háromkirályok napján tartott bíróválasztás alatt, amikor az egész polgárság a választásra gyűlt össze a városházán, Adam Hirschl lakásában, ahol ennek felesége szabályellenesen (*freventlich*) kenyeret merészelt sütni, majdnem tűz ütött ki. A kemence begyújtása után olyan nagy füst keletkezett, hogy az egész város megijedt, és néhány polgár halálosan megbetegedett. Mivel a zsidó asszony és gyermekei figyelmetlensége miatt már többször keletkezett tűzveszély, a zsidó idősebb fia pedig nem sokkal azelőtt szobájában egy golyókkal megtöltött karabélyt sütött el, és ezzel nem csak embereket sérthetett volna meg, hanem könnyen tűzvészt is okozhatott volna, Adam Hirschl a belső és külső tanács egyetértőleg 32 rajnai forint büntetésre ítélte, és elrendelte, hogy a többi zsidó apraja-nagyjával együtt a várost 14 napon belül el kell hagynia, ezenkívül számára a városban való kereskedést is megtiltották. Hirschl erre a kismartoni uradalom intézőjéhez, Georg Widmerhez folyamodott segítségért. Ennek közbenjárására egyelőre Ruszton maradhatott, azonban a tanács és a község március hatodikán tartott ülésén elhatározták, hogy még azon a héten családjával együtt el kell hagynia a várost. A másik két zsidó család (Israel és Buchbinder) alázatos kérésével elérte, hogy Ruszton maradhasson. Peter Stipschitsch, Esterházy hercegi prefektus közbenjárására azután 1690. június 8-án Adam Hirschlnek is megengedték, hogy nyolc forint évi adó ellenében Rusztra „bekereshessen” (*hereinhandeln*). Számára azonban a házalást, főleg vasárnap és ünnepnapokon, magas büntetés és a helyiségből való kitiltás terhe alatt ismét

megtiltották.

A Kismartonba költözött Adam Hirschl üzleti kapcsolatairól néhány örökösödési iratból a következő években is értesülünk, a másik két zsidó család pedig a tanácsi iratokból még hosszabb időn át nyomon követhető. Buchbinder lányát, Sarah-t 1700 után (még 1703 előtt) Jakob Wolff vette el feleségül, aki 1725-ig lakott a városban. Sógora, Koppel Spitzer 1700–1714 között található Ruszton, valószínűleg ő is Buchbinder egyik lányával házasodott össze. Marx Israel, Adam Hirschl üzlettársát, akinek fiatalabb lányát 1695-ben említik, 1703-ig tudtuk Ruszton követni. Megfelelő források hiányában nem lehet egyértelműen megállapítani, milyen rokonsági ³⁴viszonyban volt egymással Marxel Wolff (1700–1714 között említve), Israel Wolff (1719–1724), „Hosszú” Wolff (1716–1718), „Ung(ar)” Wolff (1716), a „Kisebb” Wolff (1724) és az 1706-ban Rusztról Nagymartonba átköltözött, ott még 1738-ig lakó „Ruszi” Wolff, illetve hogy közülük egyesek nem azonos személyek-e. Csak azt tudjuk, hogy 1693-ban Adam Hirschl, aki kérte fennálló adótartozásának, és a jövőben esedékes adójának törlését, közölték, hogy 14 napon belül egyenlítsse ki kétéves hátralékát, ellenkező esetben vele szemben más eljárást fognak lefolytatni (*anderes procedere*), és tömlöcbe fogják vetni. A helységben maradt két zsidó közül 1694-től Marx Israel évi adóját 12 forintra, Hirschl Buchbinderét pedig 8 forintra emelték. 1695-ben Marxel Wolff feleségét, mivel figyelmen kívül hagyta, majdnem tűzvész keletkezett, tíz birodalmi tallér büntetéssel sújtották, amit aztán Marxel alázatos kérelmére tíz forintra szállítottak le.

1706-ban Matthias Schally szücsmester, ruszti keresztény polgár árut vitt Pozsonyba, amit ott 163 forintért eladott. A szintén ott tartózkodó ruszti zsidó Marxel Wolff rábeszélte őt, hogy az utak akkori bizonytalansága miatt (kuruc háborúk!) adja oda neki a pénzt, ő azt áruival együtt biztonságosan haza fogja vinni. Mivel ez 1707. január 11-ig nem történt meg, és Schally megtudta, hogy a pénzt a zsidó saját üzleteire használta fel, bepanaszolta őt a városi tanácsnál. Marxel Wolff, aki sógorával, Koppel Spitzerrel együtt jelent meg a bíróság előtt, nem tagadta ugyan a tényállást, tettének magyarázataként azonban felhozta, hogy áruit Kismartonban akarta eladni, azonban nem vették meg azokat. Emiatt Schally pénzét saját hasznára fordította, azonban úgy nyilatkozott, kész arra, hogy Schallynak a pénzt visszadjja. A tanács arra kötelezte, hogy 63 forintot azonnal, a fennmaradó 100 forintot pedig hat héten belül adja vissza a panaszosnak. Amennyiben ezt a határidőt nem tartaná be, a zsidók a ruszti polgárság összes tartozását elvesztik. A panaszos Schally zsidóknak való tartozását szintén beszámítják, úgyhogy a zsidók már semmit nem követelhetnek. Ezen szigorú ítéletet követően Marxel Wolff sietett Schally szücs mestert kielégíteni, aki májusban jelezte tartozása kiegyenlítését.

Az előírt községi adó hanyag fizetése miatt ismételten nehézségek támadtak, és a város ezt csak kiutasítással való fenyegetés után tudta kikényszeríteni, pl. 1707-ben Koppel Spitzer esetében. Megalapozott kérelem alapján a városatyák készek voltak a zsidóknak némi engedményt tenni, így 1720-ban az elmaradt 54 forint 96 dénár havi és évi adó tartozásból 4 forintot elengedtek. Hajlandók voltak készpénz helyett bort is elfogadni, ha annak minősége megfelelt. 1703-ban pl. Hirschl Buchbindertől vettek át 7 akót, amit Fertőmeggyesen tárolt, és amit pénzhiány miatt felajánlott. A kuruc háborúk idején számos polgárnak volt pénzügyi nehézsége és készpénzhiánya, ezért a zsidók ismételten arra kényszerültek, hogy a városi bíróság segítségét kérjék kintlevőségeik behajtásában. Az érdekelt polgárok ugyan nem tagadhatták le a zsidó követelések jogosságát, azonban sokszor panaszkodtak a „*große jüdische Interesse*”-re, a magas kamatlábra, és azt követelték a városi tanácstól, hogy limitálja, illetve szállítsa le azt. A városi tanácsnak valóban volt lehetősége arra, hogy pénzügyi kérdésekbe beavatkozzon, és ezt néha meg is tette. Ez természetesen jogbizonytalansághoz vezetett, és a zsidókat arra kényszerítette, hogy a nagyobb kockázat miatt emeljék a kamatlábat. Magas kockázat esetén a kamatláb aranyforintonként 1/2 magyar dénár volt;

szokásban volt hetente rajnai forintként 2 pfennig is, ami $43 \frac{1}{3}$ százalék illetve 26 százalék évi kamatnak felel meg. Biztos, hosszabb lejáratú pénzbefektetés 35esetén a zsidó kölcsönzők többnyire megelégedtek 15 százalék illetve 12 százalék kamattal. A ruszti zsidók kölcsönüzletei azonban egyénenként sohasem haladták meg a 200 forint feletti összeget, ellentétben a keresztény polgárság pénzkölcsönözésével, akik sokszor sokkal nagyobb összegek után is lényegesen alacsonyabb („keresztény”) kamatot kértek. A zsidók pénzügyeinél azonban a kockázatban sokkal nagyobb szórás, különbség állapítható meg. Az üzleteket többnyire sokkal rövidebb időközökre kötötték (?), mint a keresztény pénzügyi tranzakciók esetében. A ruszti hagyatékokból megállapítható, hogy az 1667 és 1727 között meghalt 130 személy közül 63-nak volt ruszti zsidónál adóssága, néhányan azonban kismartoni, szentmargitbányai, nagymartoni vagy bécsújhelyi zsidónál is, ezzel szemben 67 polgárnak nem volt zsidó adóssága. Ez azt jelenti, hogy minden második ruszti keresztény olyan üzleti összeköttetésben állt a zsidókkal, mely haláluk időpontjában még nem volt lezárva. A pénzbeli tartozás csak egyetlen esetben haladta meg 230 forint összeggel a bűvös 200 forintos határt, többnyire azonban a zsidóknak való tartozás csak kis részét képezte a hagyatékokban található összes tartozásoknak. Csak egy hagyatéknál (Jeremias Pirnstingl, 1707) érte el a zsidóknak való összes tartozás a 381 forint 5 schilling 10 dénár tőkét és 184 forint 1 schilling kamatot, összesen tehát 565 forint 6 schilling 18 dénárt, ami igen tetemes összeg. A zsidóknak tartozók között a lakosság minden rétegét megtalálhatjuk, a városbírótól a házatlan zsellérig.⁷⁽¹⁹³⁾ Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a zsidók üzletfeleiket nagy óvatossággal választották ki, igyekeztek őket nem túlságosan megterhelni, kis összegeket kölcsönöztek magas kamatlábak mellett, és a magas kockázat miatt előnyben részesítették, hogy sok ügyfelük legyen, szemben a kevés számú tehetősebb ügyféllel. Ez a magatartás bizonyára a keresztény környezettel szemben szerzett évszázados tapasztalatokon nyugodott. Tudták ugyanis, hogy egy kisebb figyelmetlenség válságos időben könnyen zsidóellenes uszításokhoz, kihágásokhoz és pogromokhoz vezethet.

A ruszti zsidók pénzügyi műveleteiről egyedül a ruszti forrásokból természetesen nem kaphatunk teljes képet. Ugyanúgy, ahogy Ruszton Kismartomból és más helységekből is találunk zsidó hitelezőket, valószínűleg a ruszti zsidók is kölcsönöztek pénzt a környező községekbe. Egy jövődó, időigényes kutatás feladata lesz, hogy a zsidó pénzügyi műveletek teljes körét legalább a szomszédos kismartoni és fraknoi uradalmak területén feltárja. A legtöbb községben részben a XVI. század végétől a XIX. századig hiánytalanul megmaradt árvakönyvek és az elhaltak hagyatékaik kiváló alapot képeznek, hogy ennek nagy részét legalább a szűkebb környékre vonatkozóan statisztikailag kiértékeljük és abból hiteles eredményeket nyerjünk.

A zsidóknak a községen belüli életére még néhány más adatból is fény derül. 1700-ban Hirschl Buchbinder a tanácsnál bepanaszolta Wolff zsidót, aki számos polgárral ismertetett és nekik felolvasott egy, állítólag a vőlegénye által Sára leányához írt, költött levelet, mely tele van becsületsértésekkel és becsmérítő kifejezésekkel, és ezzel leányát rossz hírbe hozta. A pasquillus írója felelősségre vonásakor sokféle kifogással élt: „*Er redet bald hin, bald her*” (össze-vissza beszélt). Végül azonban a polgárok tanúvallomása alapján a vád beigazolódott, ezért 10 tallér büntetésre ítélték. A rágalmazott Sára azonban hamarosan férjhez ment Jacob Wolffhoz, akiről azonban nem feltételezzük, hogy azonos lenne a rágalmazó Wolffal (!).

³⁶Koppel Spitzernek, aki Hirschl Buchbinder egy másik lányával volt eljegyezve, azonban nem rendelkezett a házassághoz szükséges és alkalmas lakással, 1700-ban Zumpf Mihály szabó mester felajánlotta, hogy 100 birodalmi tallér lefizetése ellenében a saját házához egy szobát és konyhát épít, és ezt a lakást bérleti díj nélkül rendelkezésére bocsátja. Amennyiben azonban Zumpf visszafizetné a 100 tallért,

Koppel 10 évig évi 15 forint lakbérért használhatná a lakást. Ez az ajánlat nem tetszett Johann Ferdinand Achs nemes pékmesternek, aki ennek a nagy háznak egy másik részében lakott. Felajánlotta a tanácsnak, hogy mint a ház felének tulajdonosa, maga előlegezi meg az építési költséget, és kamatok helyett maga veszi át a lakást, vagy pedig elfogadja a szokásos 6 százalékos kamat fizetését. A tanácsnak a további kellemetlenségek elkerülésére (*zu Verhütung ferner Ungelegenheiten*) „nem volt ellenére” a pékmester ajánlata, amivel meg akarta akadályozni, hogy egy újabb zsidó költözzön a házba. Mivel azonban tudjuk, hogy Koppel Spitzer a következő években Ruszton lakott, úgy tűnik, hogy az ügy mégis számára kedvezően intéződött el.

1703-ban panaszt tett a tanácsnál, hogy feleségének körülbelül három éve eltűnt egy ezüst öve. A házban lakó Magdalena Schwarz házatlan zsellér azt megtalálta, és eladás céljából átadta Meyerné, Sophia asszonynak, aki az övet Bécsújhelyen eladta. Spitzer ezért kérte az értékes tárgy árának megtérítését. Az érintettek kihallgatásakor Schwarz és Meyerné elismerték, hogy Meyerné, Sophia az övet, melyet neki a zsellérnő eladás céljából átadott, Bécsújhelyen eladta egy aranyművesnek a Fő térrel szemben (*gegen dem Platz*) 27 forintért. Ezért a „*durch Anreizung des bösen Satans und Hintansetzung des göttlichen Gesetzes*” (a gonosz sátán által ösztönözve és az isteni törvényeket semmibe véve) elkövetett titkos befektetésért („*heimliche Verschwörung*”), ami miatt sok becsületes polgár is gyanúba keveredett, Meyernét „*als Bürgerin, die den Diebstahl durch die Holdin selbst an Tageslicht bringen und offenbaren hätte sollen*”, (akinek, mint polgárasszonynak kötelessége lett volna, hogy a zsellérnő által elkövetett lopást napfényre hozza és jelentse), 26 forint büntetésre ítélték, a zsellérnőt pedig 14 forint büntetésre. Amíg ezt meg nem fizették, mindkét asszonynak a tömlöcben kellett maradnia. Jóllehet magasabb büntetést érdemelték volna, sőt kiutasíthaták volna őket a városból, a tanács kegyelemből csupán arra ítélte őket, hogy egy óra hosszat a templom előtt a kalodában álljanak. Végül is azonban Göschl lelkész, és Simon Leyrer valamint Georg Scharff katolikus tanácsstagok kérésére eltekintettek Meyerné, Sophia kalodába állításától, és a büntetést tíz forint megfizetésére változtatták. Amikor a későbbiekben Meyerné, Sophia felpanaszolta, hogy Buchbinder és felesége őt övtolvajnak nevezte, a városi tanács egyelőre „különös kegyből” megelégedett a zsidó asszony megintésével. Ismétlődés esetén azonban kilátásba helyezte az ilyen cselekményre (bűncselekmény felhánytorgatása a büntetés letöltése után) előírt büntetés szigorú elrendelését.

1703-ban a város zsidósága kérte, hogy 40 akó kóser bort hozhasson a városba. Ezt azzal a feltétellel engedték meg, hogy minden akóért „in duplo” 12 krajcárt azonnal kifizetnek. Más, a városba „menekített” bor adótétele ugyanis akóként 6 krajcárt tett ki. A zsidók ilyen hátrányos megkülönböztetésének a közelgő háborús veszélyre való tekintettel később még negatívabb folytatása lett. 1704. január 18-án a város Sopronban meghódolt Tallián Sándor kuruc ezredes előtt. Két nappal előtte Kismartonban Esterházy Pál nádorhoz fordultak, aki azt tanácsolta nekik, hogy amennyiben elmarad a császár katonai segítsége, és az ő kismartoni kastélya, a város, és más községek is meghódolni kényszerülnek, ők is adják meg magukat, mielőtt önként hagynák magukat lekaszabolni (*ehe wir uns freiwillig sollten lassen nidensablen*). 37A kuruc ezredesnek 300 forint „diszkréciós” (megvesztegetési, hódolati) pénzt fizettek, és siettek eleget tenni parancsának, hogy kobozzanak el Ruszton minden zsidó árut és hozzák Sopronba. Ezeket az árutat már január 19-én egy nagy ládában és egy lezárt hordóban szánra csomagolták és Sopronba hozták. Ez nem volt elég, mert a városi tanács Hirschl Buchbinder vejét (Jacob Wolffot vagy Koppel Spitzert), aki nyilván a városban maradt, valamint a városban kereskedő szentmargitbányai zsidót (Ábraham Jonast?) 22 forint 50 dénár rendkívüli adóval sújtották, amit azonban nem adtak át a kurucoknak, hanem május 24-én bevétel címen átadták a város főkincstárnokának.

A háborús évek azonban Ruszt keresztény lakosságának is sok kellemetlenséget okoztak, melybe részben a zsidóság is belekeveredett. Midőn a zsidó házban lakó Christoph Eullmüllner feleségével hazajött a szőlejében végzett munkából, kis unokájuk jelentette nekik, hogy a náluk beszállásolt katona három tyúkot agyoncsapott. Amikor a felesége megkérdezte a zsidót (Jakob Wolff?, Koppel Spitzer?), miért nem akadályozta meg ezt, Meyerné, Sophia azonnal bekapcsolódott a beszélgetésbe és becsmérítő szavakkal illette Eullmüllnert akit így a kár mellett még ki is gúnyoltak.

Összegezve megállapítható, hogy a zsidóság együttélése keresztény környezetükkel aránylag tisztességes mederben folyt, vitás esetekben a városi bíróság többnyire igazságos ítéleteket hozott. A zsidók nyilvános biztonság elleni cselekményeit – például tűzzel vagy lőfegyverrel való óvatlan bánásmódot – szigorúan büntették. Jellemző, hogy a városatyákat csak akkor hagyta el jogérzékük, amikor a kuruc háborúban létüket fenyegető helyzet állt elő, és felsőbb parancsra lehetett hivatkozni, amikor a városban lakó zsidókra nézve sérelmes és jogtalan intézkedéseket tettek. Erre a viselkedésmintára az évszázadok óta tartó keresztény–zsidó együttélés folyamán elegendő példát találunk. A XVIII. században a kuruc háborúk idejében kezdődő, és a ruszti szőlőművelésre és borkereskedelemre is kiható gazdasági hanyatlás lehetett az oka, hogy a városatyák mindinkább a zsidóság ellen fordultak, ami végül is Jacob Wolffnak, mint az utolsó ruszti zsidónak kiutasításával (*Abschaffung*) végződött 1725-ben. Ezzel vége szakadt a zsidók megtelepedésének a szabad királyi városban. A kiutasítottak után megmaradt adóhátralékot („havipénzt”) még 1728-ban is követelték, és megtiltották a város polgárainak, akik még zsidóknak tartoztak, hogy adósságukat törlesszék. A legrosszabb esetben a ki nem fizetett havipénzeket ezekből a polgári adósságokból akarták behajtani (*desumiert werden*).

Ruszton csak jóval II. József türelmi rendeletének kihirdetése után, a XIX. században került sor újra egyes zsidók letelepedésére.

(Fordította Metz János)

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

38 HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / Horváth Zoltán: SOPRONTÓL AUSCHWITZIG (A nyugat- és dél-dunántúli zsidóság deportálásának terve)

Horváth Zoltán: SOPRONTÓL AUSCHWITZIG (A nyugat- és dél-dunántúli zsidóság deportálásának terve)

Auschwitz, a megszervezett emberirtás, az embertelenség színhelye, ahol a nácik 3,5 millió embert pusztítottak el gázkamrákban és égettek el krematóriumokban.¹⁽¹⁹⁴⁾ Az áldozatok kisebb százaléka keresztény, az úgynevezett harmadik birodalom” ellensége. A többség azonban izraelita vallású, az ún. zsidótörvények alapján zsidónak nyilvánított cseh, lengyel, magyar stb. állampolgár. Magyarországról

1944. május 3-a és július 10-e között 147 vasúti szerelvényen 437 402 zsidót deportáltak.²⁽¹⁹⁵⁾ Köztük 3385 sopronit és Sopron megyeit, felnőtt embert és gyermeket.³⁽¹⁹⁶⁾ Csak a munkára kiválogatott életerős férfiak és nők kerültek el Auschwitzban az azonnali likvidálást, mert szükség volt a munkaerejükre. A holt betű nehezen tudja érzékeltetni a soproni zsidóság szenvedését, ami Magyarország német megszállásának napjától, 1944. március 19-től rájuk szakadt.

A zsidóknak április 5-től, bal mellük felett ruhájukra varrt, hatágú sárga csillagot kellett viselniük, hogy másoktól megkülönböztessék őket. Azt egyúttal megszegényítésnek is szánták.⁴⁽¹⁹⁷⁾ Április 7-én Székesfehérvárról egy SS-őrnagy érkezett Sopronba, aki a katonai parancsnokság és a polgári hatóság tudta nélkül feloszlatta a zsidó hitközséget és megalakította a „vének tanácsát”.⁵⁽¹⁹⁸⁾ Ennek a szernek közvetítő szerepe volt a hatóságok és a zsidó lakosság között, főképpen a gettók felállítása után. A gettók létesítéséről az április 26-án megjelent miniszteri rendelet intézkedett. A zsidókat gettó céljára kijelölt épületekbe költöztették. Elsőként a Jakobi-féle gyárban helyeztek el 250 embert, május 20-ig. Ezt követően június 5-ig befejeződött a zsidók összegyűjtése az Új utcába és a Paprétre. Átmenetileg gettóként szolgált a Várkerületen két épület is: a Füredi- és a Lederer-ház, valamint az Ötvös utcában az egyik jelentősebb épület.⁶⁽¹⁹⁹⁾ [1. kép] A Jakobi-gyári gettó lakásviszonyai a Soproni Hírlap cikkírója szerint: „a zsidók tizenötöd-huszdik magukkal kerültek egy szobába, az eddigi nagy lakások helyett, rangra, korra való tekintet nélkül.” Az épület néhány hét alatt borzalmassá vált. A zsidók csak a legszükségesebbet vihették magukkal, tisztálkodásra pedig alig volt lehetőségük. A Papréten a gettó lakóit a külvilágtól három méter magas palánkkerítéssel zárták el, az Új utcait láncsal. [2. kép]

39A gettók lakói a piacokon és az üzletekben délelőtt 10 óra után, később csak 10–12 óra között vásárolhattak.⁷⁽²⁰⁰⁾ Ebben az időpontban a piacon, az élelmiszerek hiánya miatt, alig tudták a legszükségesebbeket beszerezni.

A gettókba kényszerített zsidók elhagyott lakását azonnal lepecsételték, ingóságaikat leltározták és értékesítették. [3. kép]

A fentebb említett zsidó „vének tanácsát” megalakító SS-hadnagy önkényes eljárásáról a polgármester április 8-án a belügyminiszternek jelentést tett, Baky László belügyi államtitkár április 9-én küldött választáviratában az az utasítás, hogy a Geheime Staatspolizei jövőbeni működését illetően a polgári hatóság a békés együttműködés érdekében mindent kövessen el.

1. kép. Útban a Jakobi-féle gyárba, a gettóba

Baky László továbbá utasította a polgármestert, hogy a tisztviselőkkel elismervény ellenében vetesse át a zsidóktól a rádiókat, fényképezőgépeket és a fegyvereket. Végül, ha a Gestapo túsokat szedne, úgy ebben a ténykedésében a közigazgatási hatóság ne vegyen részt.⁸⁽²⁰¹⁾ A Gestapo túsokat ugyan nem szedett, viszont betelepedett a Képezde (ma Csatkai Endre) utcába, a Zsidó Aggok Házába és annak pincéiben kízókamrákat létesített. Itt hallgatta ki és vallatta a letartóztatott zsidó vagyonos polgárokat, hogy elrejtett értékeiket megkaparinthassa.⁹⁽²⁰²⁾ Letartóztatta dr. Schwarz Sándor ügyvédet, dr. Steiner vegyész mérnököt, Nussbaum GYSEV-főintézőt, dr. Weiler Béla ügyvédet, aki a harmincas években az Izraelita Hitközség elnöke volt, a keresztény Hartmann Jenőt, a GYSEV üzletigazgatóját stb.¹⁰⁽²⁰³⁾ A Gestapo több vagyonos polgárt Budapestre, a Mosonyi utcai dologházba, majd Auschwitzba küldött.¹¹⁽²⁰⁴⁾ Erdős Aladár újságíró, a Soproni Magyar Szövetségben vezető szerepet vitt Högyész Pál főispánt, Kardos Árpád árvaszéki ülnököt és Horváth Miklós közírót Németország-ellenes tevékenységéről faggattak.¹²⁽²⁰⁵⁾

A lejártszódó szörnyűségek a lakosság jelentősebb részében a zsidókkal való együttérzést váltották ki. Sopron lakosságát nem jellemezte a faji, vallási gyűlölködés, se a XIX., sem a XX. században. Nem véletlen, hogy mindkét hitközség tagjai 1921-ben, a népszavazáskor Sopronnak Magyarországon maradása mellett szavaztak.

Az 1929. évi törvényhatósági választásokkor az Egységes Városi Párt, és egyúttal az Ébredő Magyarok Egyesülete helyi szervezetének elnöke, dr. Pinezich István nyolc izraelita vallású polgárt képviselőnek jelölt. Így egy pártba került dr. Pinezich István és Weiler Béla, az ortodox hitközség elnöke. A zsidó és az ébredő front megalakult és gyűlöletmentes is maradt.¹³⁽²⁰⁶⁾ A zsidó képviselőket közgyűlési tagságukról való lemondásra az ún. zsidóellenes törvények kényszerítették, 1939 után. A város polgármestere, dr. Kamenszky Árpád „kibújt minden olyan zsidóellenes intézkedés alól, amelyre nem volt egyenesen

kötelezve.” „A gettóból a munkaszolgálatra kiemelt férfiak menetét sok síró keresztény kísérte.” A városi hatóság engedélyezte a gettóba zárt zsidók foglalkoztatását a Zwirschitz-(Nyugati-)majorban is, ami az ország keleti részében nem fordult elő. [4. kép] Ugyanakkor a szélsőjobboldaliak durva viselkedése is gyakran megnyilvánult.[14\(207\)](#)

1944. április 7-én az országra kiterjedő, bizalmas rendelet készült a zsidók gyűjtőtáborokba szállításáról, és ezt követte a névjegyzékek összeállítása és a deportálás kidolgozásának terve.[15\(208\)](#) Az utóbbit némelyek Endre Lászlónak tulajdonították.[16\(209\)](#)

A deportálás tervét 1944. június 22-én Siófokon ismertették és azt valamelyik soproni főtisztviselő, a polgármester vagy a titkár jegyezte le.[17\(210\)](#) Ismertetem a tervet és annak végrehajtását:

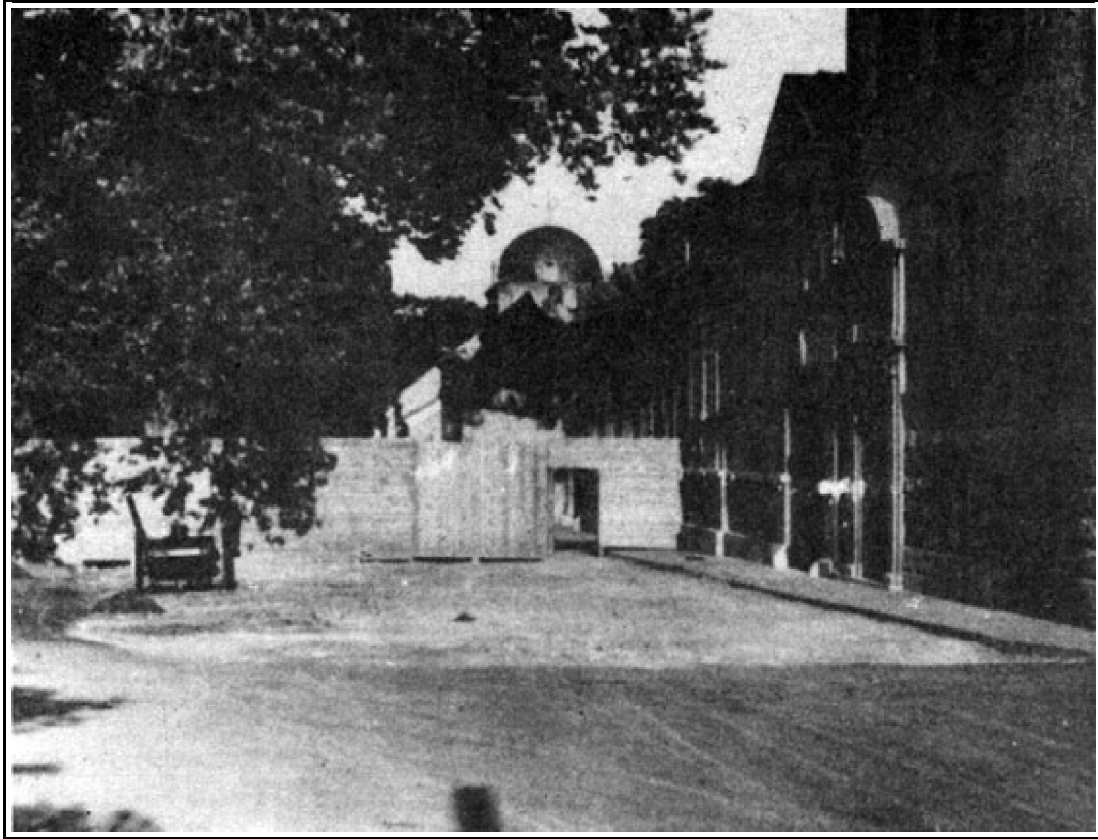
„A zsidóknak táborokba való szállítása 1944. évi június hó 29-én reggel 5 órakor kezdődik. A táborba való szállítás befejezése és a zsidóknak az országból való kiszállításának időpontja egyelőre még bizonytalan.

A zsidóságot Kassán és Szlovákián át szállítják németországi munkahelyükre.

A belügyminisztérium kiküldöttje külön is felhívta a jelenlevők figyelmét arra, hogy durvaságot és bántalmazást mellőzni kell, a rendelkezés ellen vétőket a minisztérium felelősségre fogja vonni.

Minden sárga csillagot viselő zsidó nemre, korra és egészségi állapotra való tekintet nélkül táborba szállítandó. A kivételezettek közül nem kell táborba szállítani azokat, akiknek kivételezését a belügyminisztérium megerősítette, ezek az egyéb kivételezett zsidók táborba szállítandók. A táborba szállítás időpontjáig a belügyminisztérium az [41](#)illetékes hatóságokkal közölni fogja azoknak a zsidóknak a névsorát, akiknek a kivételezés megerősítést nyert. Akinek kivételezése iránti eljárása folyamatban van, de a táborba szállításig elintézés nem nyert, illetve az erről szóló értesítést az illetékes hatóság a táborba szállításig nem kapta meg, tekintet nélkül a folyamatban levő eljárásra, táborba szállítandó.

Ugyancsak táborba szállítandók a zsidó munkaszolgálatosok is, amennyiben nem teljesítenek zárt katonai alakulatoknál munkaszolgálatot. Ezen intézkedés vonatkozik a munkatáborokból szabadságolt és állománytestükhöz vissza nem tért, tehát szabadságukat itthon töltő zsidó munkaszolgálatosokra is.

2. kép. A Paprétí gettó, 1944. július 5.

Nem szállítandók táborba nőtlen orvosok, nőtlen állatorvosok, nőtlen gyógyszerészek és nőtlen okleveles mérnökök. Ezek későbbi időpontban a szombathelyi hadtest központi gyűjtőtáborába lesznek szállítva.

Nem szállítandók táborba külföldi honos zsidók közül: az angol, amerikai, román, bolgár, tót, svájci, finn, svéd, spanyol, portugál, török állampolgárságú zsidók. Ezeket a területileg illetékes rendőrség fogdáiba kell beutalni.

Táborba szállítás előtt a zsidóktól el kell venni a náluk levő összes értéket és hadi anyagot.

Értéknek tekintendők az alábbiak: arany, ezüst és nemes fémtárgyak, zsidó kegyszerek, drágaságok, ékszer, érték-papírok, zárolt takarékbetéti könyvek, fényképezőgépek, gramofonok és lemezek, írógépek és számológépek.

42Hadianyagnak tekintendő minden nemű kincstári felszerelés, egyenruhák, fegyverek, lő- és robbanószerkek, látcsövek és sífelszerelések.

A zsidóknak táborba való szállítása előtt házkutatást kell tartani és személynyomozást kell végezni. A munkát a rendőrség végzi, polgári bizottság közbejöttével.

A zsidóktól elszedett értékekről és hadianyagokról három példányban bűnjeljegyzék készítendő.

A házkutatás és személynyomozás, valamint a zsidóknak táborba szállítása után a lakások lezárandók és

lepecsételendők. A visszamaradt tárgyak leltározását a pénzügyi hatóságok végzik. A zsidó lakásokban visszamaradt romlandó árukat, élelmiszereket, a helybelileg illetékes közellátási felügyelőségnek kell átadni.

A szombathelyi hadtest területén az alábbi gyűjtőtáborok létesülnek: Szombathely, Sárvár, Sopron, Pápa és Zalaegerszeg. A pécsi hadtest területén az alábbi gyűjtőtáborok létesülnek: Pécs, Kaposvár és Paks.

A soproni gyűjtőtábor felveszi az alábbi gettók zsidóságát: Sopron, Kapuvár, Csepreg és Csorna, összesen 3385 főt.

Miután egy szállítmány csak 3000 főt számlálhat, a feleslegként mutatkozó 385 fő a sárvári gyűjtőtáborba lesz irányítandó. A gyűjtőtáborba való átszállítás, a táborok felállítása, kijelölése és a zsidóknak az országból való kiszállításának az intézésére bizottság létesítendő, amelynek tagjai a polgármester, rendőrkapitányság vezetője és egy csendőr csapattiszt. Be kell vonni a vármegyei tisztii főorvost is, különös tekintettel a közegészségügyi intézkedésekre.

A táborokat el kell keríteni, legfontosabb azok körülkerítése, a táborok berendezésére nem kerül sor. A kerítést a polgármester által engedélyezett anyag felhasználásával a zsidók létesítik. Minden, a zsidókra vonatkozó jogszabály megszorítólag értelmezendő. Vitás, vagy kétséges esetekben a belügyminisztérium XXI. osztálya hívandó fel telefonon, 160-020, dr. Molnár miniszteri titkár. Vagyonjogi kérdésekben vitéz Turvölgyi Albert kormánybiztos intézkedik, Budapest, Pénzügyminisztérium.

Szállítási ügyekben a központ Siófokon működik. Telefonszáma egyelőre ismeretlen. A szállítási osztály vezetője vitéz Ferenczy Márton csendőralezredes, helyettese dr. Nagy Valér rendőrtanácsos, illetve dr. Lulay László csendőrszázados.

A gyűjtőtábor a német biztonsági rendőrség parancsnoksága és ellenőrzése alatt állana. A táborra vonatkozó intézkedéseket és munkát a németek végzik. A magyar rendészeti alakulatoknak csupán az őrzés a feladatuk.

Külön felhívják az illetékes hatóságok figyelmét arra, hogy a németekkel való érintkezés surlódásmentes legyen, a németeknek minden kívánságát teljesíteni kell.

Amennyiben az őrzésre kirendelt személyzetet részben a csendőrség, részben a rendőrség adja, az őrző személyzet feletti parancsnoki tisztséget csendőrtiszt látja el.

A gyűjtőtáborokban levő zsidók élelmezését a németek intézik. A szükséges élelmet mi adjuk.

Falragaszok, hírlapi nyilatkozatok és mozi felírások során fel kell hívnunk a város lakosságát arra, hogy a zsidóktól származó és akár megőrzésre, akár tulajdonszerzés formájában keresztény lakosság birtokába került értékeket 48 órán belül be kell szolgáltatni. Aki beszolgáltatja ezen értékeket az büntetlenséget élvez, aki nem, az ellen azonnal megindítandó a bűnvádi eljárás, aminek befejezéséig az illető személy internálótáborba kerül. A zsidó személyek a gyűjtőtáborba magukkal vihetik a 43következő ingóságokat: fejenként 14 napra elegendő száraz élelem; tea, kávé, rizs, szesz nem vihető be a táborba. Egy tartalék munkaruha, egy tartalék fehérnemű, egy darab felsőkabát, egy pár tartalék cipő. Minden zsidó személy vihet magával a gyűjtőtáborba további 50 kg. kézipoggyászt, amelyben ágynemű, matrac, takaró, tisztító- és mosdókellékek, valamint edények is lehetnek.

Kézműiparosok, orvosok és szülésznők a fent felsorolt ingóságokon kívül kötelesek magukkal bevinni a

táborba azokat a szerszámokat és műszereket, amelyekre hivatásuk gyakorlásában leginkább szükségük van.

3. kép. A gettóba zárt zsidók lezárt üzletei a Várkerületen

Írásra és levelezésre alkalmas szereket a táborba bevinni tilos. A házkutatást és személymotosztást alaposan és mindenre kiterjedően kell elvégezni. Nőket ápolónők és szülésznők fogják megvizsgálni.

A személymotosztást a táborba való beérkezéskor és onnan való elszállításkor újból el kell végezni. Az értekezlet vezetője újból felhívja a jelenlevők figyelmét, hogy az eljárást keresztény szellemben és a humanitásnak megfelelően kell elvégezni.

A gettó körülzárása és a zsidóságnak a gettókból gyűjtőtáborokba való szállítása fedezet mellett történik. Az utat 5 km-ig gyalog, azon felüli távolságban pedig előfogatokon kell megtenni. Nagyobb távolságokra való szállítás esetén a vasúti fuvar veendő igénybe.

A szükséges fogatokat a közigazgatási hatóság igénybevételel során biztosítja.

44Az összes költséget a város előlegezi és az eljárás befejezése után annak visszautalását a kormánytól kéri.

A zsidóknak elszállításkor vagonként 50-55 személy szállítandó. A vasúti szállítmányok jelzése

DEUTSCHE ARBEITER ÜBERSIEDELUNG.

A sopronkőhidai fegyházban, valamint a királyi ügyészség fogházában levő zsidókat a magyar királyi államrendőrség szállítja a gyűjtőtáborba. Az igazságügyi hatóságok a szükséges intézkedéseket már megkapták.

A munkaszolgálatos orvosok is a gyűjtőtáborba szállítandók. A Brennbergbányán működő munkaszolgálatos zsidó orvos is a gyűjtőtáborba szállítandó.

A zsidóknak az országból való elszállítása során a következőkről kell gondoskodni:

Személyenként 1/2 kg kenyér.

Vagononként: 2 db lakat, kéregpapírral, kulccsal és zsineggel ellátva. Vagononként 2 db 30 cm hosszú lánc, amely 2 pengő nagyságú nyíláson áthúzható.

Vagononként 2 db vizesvödör.

Vagononként 1 db szennyvízvödör, fedéllel. Az ingóságok a pénzügyigazgatóságtól igényelhetők a zsidó lakások berendezési tárgyaiból.

Szállítmányonként az alábbi élelmiszereket kell a zsidók rendelkezésére bocsájtani: 200 kg főző- vagy kenyérliszt,

1000 kg burgonya,

50 kg száraz hüvelyes. Ezek az élelmiszerek a közigazgatási hatóság által a szállítmány utolsó, parancsnoki kocsijába rakandók be.

A közigazgatási hatóság köteles személyenként 14 napi száraz élelmet is a szállítmány rendelkezésére bocsájtani. A gyűjtőtáborokat a zsidók eltávozása után fertőtleníteni kell. A zsidók elszállításukkor a gyűjtőtáborból nem vihetnek magukkal ágyneműt, borotvát, dohányt.

A gettókat is, a zsidók távozása után, fertőtleníteni kell. Az elszállítás után visszamaradt és Sopronban bujkáló zsidókat a rendőrségi fogdába kell szállítani és minden hét szombatján Szombathelyre, az ottani államrendőrségi fogdába átszállítani. A gyűjtőtáborokba való szállítást 1944. évi július hó 3-ig, este 21 óráig be kell fejezni.

A gyűjtőtáborokban a kikeresztelkedett zsidókat, betegeket külön kell elhelyezni. A keresztény hitfelekezetek papjai a kikeresztelkedett zsidók részére, vasárnap istentiszteleteket tarthatnak és a betegeket elláthatják. Papok azonban más személyekkel nem érintkezhetnek.”

A deportálás ördögi tervének megsárgult lapjait kegyetlen valósággá hitelesítette a történelem. A deportálást Siófokról irányították. A szombathelyi hadtest területétől: Sorport, Vas, Zala, Veszprém megyéből 15 128 főt szállítottak el. A pécsi hadtest területéről: Somogy és Baranya megyéből 6238 főt, összesen 21 366 személyt.¹⁸⁽²¹¹⁾ Sopronból és a megyéből július első napjaiban, harmadikáig bezárólag 3077 főt gyűjtöttek össze a líceumi sportpályán, a mai Hunyadi utcában; a mai Erdészeti és Faipari Egyetem régebbi kollégiumába és a mai Gépipari Szakközépiskola épületébe. Az épületeken akkor még ablak sem volt [5. kép].

45 A Sopron megyei zsidóságot 1944. július 5-én, a Déli-pályaudvaron tehervonat vagonjaiba zsúfolták. A történetet K. F.-né, volt auschwitzi fogoly elbeszélése szerint írom le. Egy-egy teherkocsiba 75–85 fő került. Csomagjaik, hátizsákjaik tetején ültek. Tisztálkodásra nem volt lehetőség. A rendelkezésre álló két vödör használata körülményes volt. Útközben többen meghaltak.

A vasúti szerelvény Kassáig nem állt meg, lassan haladt, főként Budapesten. Kassán a vonatkísérő csendőröket SS-katonák váltották fel, ahol újabb zaklatás következett az értékek leadása végett. A magukkal vitt élelemből táplálkoztak. A hatóságok által kiadott élelmiszer elsikkadt a kísérő SS-ek kezén.

4. kép. Zsidó munkásnők a téglagyárban

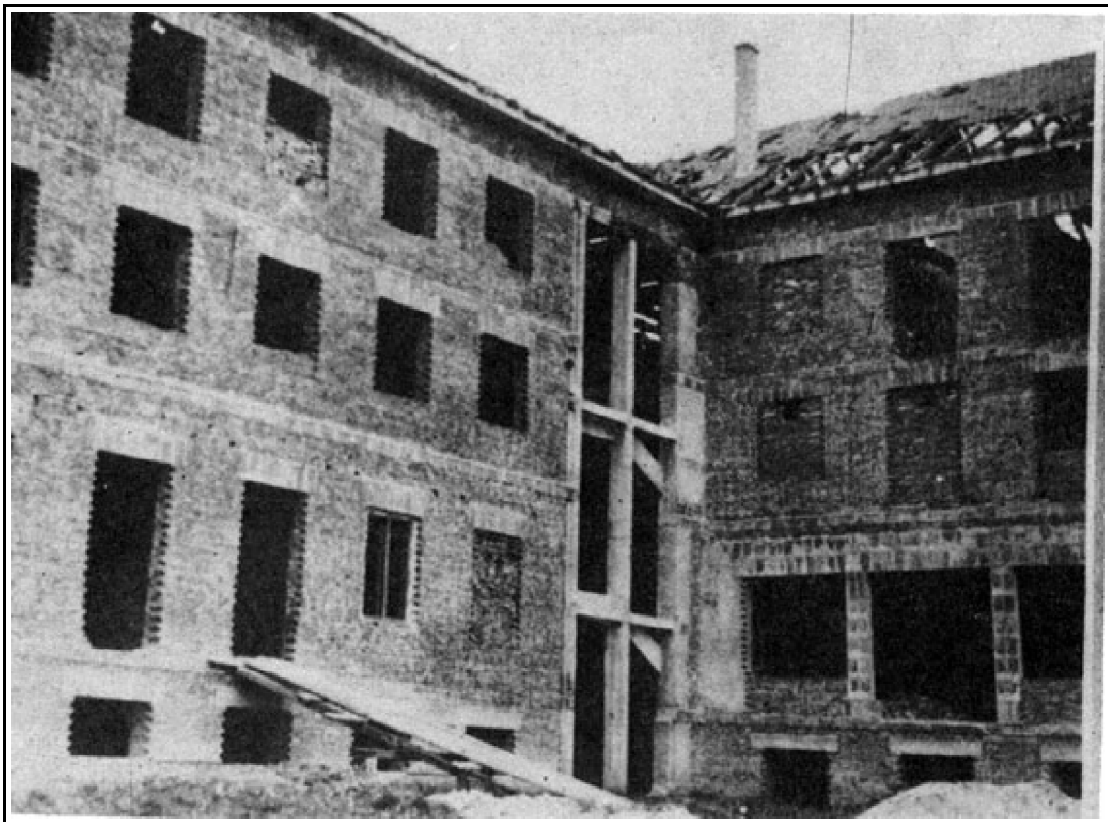
A deportáltak Auschwitzba július 7-én, szombaton reggel érkeztek. Csomagjaikat a vagonokban kellett hagyniuk, az SS-ek ígérték, hogy megkapják. A férfiakat és a nőket gyermekekkel együtt külön-külön oszlopsorba állították. A válogatást, az ún. szelekciót a Mengele nevű orvos végezte. Az életerős férfiak és nők munkatáborokba kerültek. Az idősebbeket és 14–15 éven aluli gyermekeket édesanyjukkal gázkamrákban pusztították el. A munkára alkalmasakat kopaszra nyírták és fürdés után csíkos rabruhát kaptak, majd barakkokba helyezték el őket, ahol a csupasz földön feküdtek. Három hét múlva újabb szelekció következett. A férfiak munkára Mühldorfmetterheimbe, földalatti repülőgyárba kerültek. Az ottani megpróbáltatásokat csak néhányan éltek túl. A nőket a Hess-Lichtenau munkatáborba szállították, ahol életveszélyes vegyiannyaggal dolgoztatták őket. A front közeledtével életüket egy 46 német gyógyszerész mentette meg. A nekik szánt halálos injekciós ampullákat a kertjében elásta. A németek elmenekülése után azonban szenvedésük nem ért véget. Az életben maradtakat az oroszok is munkatáborba hurcolták,

ahonnan csak három hónap múlva szabadultak.

Az 1941. évi népszámláláskor Sopronban 1850 zsidó élt, a K. F.-né birtokában levő kimutatás szerint 2200 soproni zsidót deportáltak. A munkaszolgálatosok száma mintegy 100 fő volt, közülük 70 tért haza. Csatkai Endre művészettörténész a kópházi munkaszolgálatból csodával határos módon szabadult. Sopronban 1946-ban 250 zsidó volt, 1956-ban, a forradalom után 52 maradt, ma 13 hívó él a városban.

Az auschwitzi áldozatok száma 1640 fő. Nevüket az izraelita temetőben is megőrkítették, az erre a célra épült, félig nyílt épületnek mártírfalán. Emléküket hirdeti a II. világháború áldozatainak szobrászati alkotása a Deák téren és az Új utcában, a XIII. században emelt zsinagóga falán lévő tábla szövege:

*Életüket kioltotta a gyűlölet
Emléküket megőrzi a szeretet.*

5. kép. Az egyetemi menzaépület

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVEISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján –

47 Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVEISELŐI PÁLYAKÉP

MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján –

Az 1944. március 19-i német megszállás napján már megindult a zsidó tőkés és németellenes politikusok letartóztatása.

Április 5-i hatállyal rendelték el a sárga csillag, a megkülönböztető jel viselését. Ezt követően vagyonukat elkobozták, állásukból elbocsátották, majd pedig a 18 és 48 év közötti férfiakat munkaszolgálatra hívták be.¹⁽²¹²⁾

Áprilisban elindult a vidéki zsidók gettóba zárása, majd deportálásuk. A soproni zsidók deportálására 1944. július 5-én került sor.

Azt, hogy a fenti politikai eseményeket, annak következményeit, hatását hogyan szemlélte, látta egy városi köztisztviselő, Házi Jenő főlevéltáros, azt az alábbiakban szeretnénk bemutatni. Így képet alkothatunk a következőkben egy differenciált köztisztviselői alapállásról. Mint a soproni Credo világi, a Katolikus Konvent elnöke, 1933-ban Csáky István külügyminiszter, soproni képviselőjelölt megválasztását győzelemre vivő Magyar Élet Pártjának kinevezett helyettes elnöke²⁽²¹³⁾ és sziklaszilárd magyarság tudatával fordult szembe a helyi Volksbund szervezkedéssel. Az 1941-es népszavazáskor a németajkúakat figyelmeztette, hogy magyar nemzetiségűnek vallják magukat. A Gestapo 1944. október 16-án 24 társával együtt letartóztatta. Egyenességéért, gerinces magatartásáért ellenfelei is tisztelték.³⁽²¹⁴⁾ „...de német sem lennék a világ minden kincséért sem...” – írja 1944. január 16-án Lajos barátjának. (Valószínű Nagy Lajos, aki Tatabányán volt előbb helyettes bányaigazgató, majd helyettes vezérigazgató.) [1. sz. melléklet]

Házi Jenő mélységesen megvetette a zsidósággal szembeni embertelen magatartást. Bizonyítja ezt korabeli feljegyzése, amely 1944. július 5-én készült a soproni zsidók deportálásának napján.⁴⁽²¹⁵⁾ [2. sz. melléklet]

A magyar zsidóság szenvedéseiről közreadott levélmásolat a keresztény magyar társadalomhoz is eljutott, így a katolikus egyházközség (konvent) elnökéhez is. [3. sz. melléklet]

Házi Jenő 1944. július 5-én Horváth Ferenc országgyűlési képviselőhöz fordul kérdéseivel: „...mi a te felfogásod a zsidók deportálására és az azt megelőző inquisitóra nézve?...” Az országgyűlési képviselő gyors válaszában „minden vexaturát a zsidók deportálása körül” elítélt. [4–5. sz. melléklet]

Balf, 1944. dec. 18

Jelen levéllet Főlevéltárhoz írom,
 bízom benne, hogy megvilágítva lehet majd,
 környezeti feltételek ismeretében, hogy a
 végleges foglalkozás. Mind mentesítéssel,
 Balfon baleseteket végezték, az ottlakókat
 teljesen elszórták, a től kezdve leírás kímélettel
 csomagok elvételére nem tudott meggyezni, hogy
 némi téli holmiját (melyek egyáltalán nem voltak)
 csomagok elvételére, egyben az ottlakókat kímélettel
 hat (melyek, gyümölcsök, stb.) elvételére
 bízom benne. Kérem, hogy a Balfi Törvényszék
 kímélettel, az ottlakókat: Balf, 126. Balfi
 kerületi hivatalba juttassa 5 óra után, akik
 a munkából kimentek, a postára az ottlakókat
 nem kímélettel.

Köszönöm a segítségét, melynek
 valószínűleg irántuk is bízom benne, kiknek
 meg kellene értenie, hogy az ottlakókat
 Balfi hivatalba is juttassa. Köszönöm,
 Tisztelettel és elismeréssel Halász Gábor és családja
 Halász Gábor
 Mrs. Györgyi

48 Halász Gábor segélykérő levele

49 Emberi hozzáállását jelzi a környezetében, rokon szakterületen dolgozó zsidó kollégákhoz való viszonya. 1944 májusában a zsidó törvények elől Házi Jenő bemenekíti a levéltárba Csatkai Endre értékes könyveit, kéziratait, jegyzeteit. [6. sz. melléklet]

A város világi és egyházi értelmisége 1944 őszén mentőakciót szervezett Csatkai Endre mentésére, aki akkor a rettegi munkatáborban volt. A Belügyminisztériumhoz küldött beadvány pizkozatán első helyen szerepel Házi Jenő neve. [5\(216\)](#) [7 sz. melléklet]

Csatkai Endre szeretettel gondol vissza a Házi Jenő részéről kapott „...sok előzékenységre és a méltatlanra pazarolt sok segítségre.” [8. sz. melléklet]

A fentieket olvasva érthetővé válik, hogy Halász Gábor író a balfi munkatáborból bizalommal fordult Házi Jenőhöz segélykérő levelével. [9. sz. melléklet]

Halász Gábort, Szerb Antalt és Sárközi Györgyöt 1944. június 5-én hívták be munkaszolgálatra Jászberénybe. A század Monoron át került vissza Budapestre. Ők hárman tűnnek, nem tolakodnak élelemért, ezért gyakran már nem is jut nekik. Keresztury Dezső megpróbálta Halász Gábort menteni, de ő erre nem volt hajlandó, mert ragaszkodott társaihoz. [6\(217\)](#)

1944. november 29-én az Eichmann-stáb követelésére indították útnak a munkaszolgálatosokat Budapestről. A bevagonírozott ún. "védett századok" Fertőrákosra érkeztek. [7\(218\)](#)

Innen december elején Balf községbe érkezett az első ezer fős munkaszolgálatos. A balfi tábor –

1800–2000 fővel – a járás egyik legnagyobb munkatábora volt. A munkaszolgálatosokat pajtákban, szalmán helyezték el, amelyek elég gyakran a talajvíztől voltak nedvesek.⁸⁽²¹⁹⁾ Általában 50 fő került egy-egy pajtába. Ide érkezett társaival együtt Szerb Antal író (1901–1945. január 27.), Halász Gábor esszéíró (1901–1945. március) és Sárközi György író, szerkesztő (1899–1945. március 8.) is. Szerb Antal a következőket írta haza 1944. december 6-án: "...az a hely, ahol most vagyunk Balf, átkozott egy hely, és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk."⁹⁽²²⁰⁾ A három elválaszthatatlan jóbarát, ha tehetné, órákon keresztül irodalmi és művészeti kérdésekben végnélküli vitákat folytatott. Szerb Antalt a „kicsi magyar nép s jövője” foglalkoztatta, ezzel és hasonló témákkal tanította, vigasztalta társait.¹⁰⁽²²¹⁾ „Az alacsony, sovány, kislíus Szerb és a vékonycsontú, szinte lányos Halász verejtékezve, de bölcs derűjével cipelt homokzsákokat, hordott gerendákat, ásott, fűrészelt, kalapált.”¹¹⁽²²²⁾

Az éhezés napirenden volt a táborban. A környező erdőkben a kitermelt rönköket, hasábokat hordták a vállon a bunkerhez vagy árokhoz. A jeges szélben naponta 10–12 órát rongyokban csákányoztak, lapátoltak.¹²⁽²²³⁾

50December 16-án Szerb Antal megmentésére barátai mentőakciót szerveztek. Ő azonban Halász Gábort és Sárközi Györgyöt is szeretne volna megmenteni. Ez az akció azonban nem sikerült, így mindhárman vállalták szomorú sorsukat, amely Balfon ért véget. Szerb Antalt nyilas őrei 1945. január 27-én agyonverték. Halász Gábor és Sárközi György az éhezés áldozatává váltak. Ott nyugszanak, közös sírban.

Ismerve Házi Jenő politikai hitvallását, emberbaráti magatartását, keresztényi jellemét, arra a következtetésre jutottunk, hogy Halász Gábor és társai kérését valószínűleg teljesítette és eljuttatta számukra az oly fontos és hiányzó dolgokat. Ezzel egy kicsit talán enyhítve a rájuk mért szörnyű szenvedéseket.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek:

Mellékletek:

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [1] Házi Jenő levele Nagy (?) Lajoshoz [Sopron, 1944. január 16.]

[1]

**Házi Jenő levele Nagy (?) Lajoshoz
[Sopron, 1944. január 16.]**

Kedves Lajos!

Örömmel értesültem helyettes bányaigazgatóvá történt előléptetésedről és amidőn úgy a magam, mint az egész családom legjobb szerencsekívánatait tolmácsolom, a jó Isten bőséges áldását kérem az új és magas tisztséged minél eredményesebb betöltéséhez! (...)

Mi esténként békés vagy parázs viták helyett játszani szoktunk a gyerekekkel, ha már tudják a leckéiket és

meghallgatjuk a 21 óra 40 perces magyar híreket, közben magamban e napokban azon rágódom, hogy a németek micsoda ordító hibákat követtek el a lengyelekkel szemben diplomáciai, katonai és közigazgatási vonalon, mikor ezek még mindig jobbnak ítélik, ha az oroszok oldalára állnak a partizán harcokban! Nem irigylésreméltó a mi helyzetünk sem, de német nem lennék a világ minden kincséért sem. Egyébként jelszavam: tegyük meg mindnyájan a kötelességünket minden irányban maradék nélkül és bízva-bízzunk az isteni Gondviselésben!

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [2] Részlet Házi Jenő egykorú feljegyzéséből a soproni zsidók deportálásáról [Sopron, 1944. július 5.]

[2]

Részlet Házi Jenő egykorú feljegyzéséből a soproni zsidók deportálásáról [Sopron, 1944. július 5.]

1944. június 29-én reggel kezdődött és három napon át tartott a soproni zsidók kikutatása. Ez egy csendőrkülönítmény közreműködése mellett ment végbe több polgári bizottság előtt és úgy folyt le, hogy mindenkinek anyaszűz meztelenre kellett levetkőzni, miközben ruháikat kikutatták és minden ékszert és pénzt, akár volt elrejtve, akár nem, elszedtek tőlük és külön borítékba rakva jegyzőkönyvbe foglaltak. (...)

A szerencsétleneket végül 74-et egy marhavagonba gyömöszölve, melyekből a lovak és marhák piszkát ki sem takarították, július 5-én este Győrön és Kassán át a németek Lodz vidékére kivitték. (...)

⁵¹Kassáig az embertelen szállítás miatt hallomásom szerint a 3500 főből, melyben a soproni, a sopronmegyei és a szombathelyi zsidók bennfoglaltatnak, 94-en meghaltak. (...)

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [3] A magyar zsidóság levele a keresztény magyar társadalomhoz [h.n., 1944]

[3]

A magyar zsidóság levele a keresztény magyar társadalomhoz [h.n., 1944]

A keresztény magyar társadalomhoz fordul tragikus sorsának huszonnegyedik órájában és emeli fel kérő szavát a magyar zsidóság. Azokhoz fordul, akikkel egy évezred óta jóban, rosszban együtt élt ebben a hazában, amelynek porában nyugosznak elődeink, apáink, nagyapáink.

Nem szólaltunk meg akkor, amidőn vagyonunktól megfosztattunk, emberi méltóságunkat és polgári megbecsülésünket elvesztettük. És ezt a végső lépést akkor sem tettük meg, amikor családi tűzhelyünkől kivetettek. Most azonban közvetlenül meztelen életünkről van szó. Sőt ezt a mondatot leírni is fájdalmas – már csak a magyar zsidóság egy részének életéről.

Fel kell tárnunk a keresztény magyar társadalom előtt, hogy hosszú hetek óta a magyar zsidóság százezreit külföldre deportálják olyan tragikus és kegyetlen körülmények között, amelynek nincsen párja a

világtörténelemben.

A magyarországi zsidóság az átalakulás első pillanatától kezdve a mai napig néma megadással viseli szörnyű sorsát. Sem szabotázs, sem terrorakció, sem egyéni bosszú nem terheli a magyar zsidóság személyes priuszát. A Magyarországi Zsidók Tanácsa útján az átalakulás első napjaiban nyílt felhívásban biztosították a magyar és német hatóságok az élet és vagyonbiztonságot, amennyiben a zsidóság fegyelmezetten illeszkedik bele az új rendbe és nem gördít nehézségeket az átállás megvalósítása elé.

A zsidóságot még ellenségei sem illetik a váddal, hogy nem követi hűen a kiadott rendelkezéseket és mégis megindultak az ország minden részéből a halálvonatok. Eddig majdnem 500.000 embert deportáltak.

Noha a vonatkozó kormányrendelet csakis arról szólott, hogy a zsidókat elkülönített városrészekben helyezték el, a valóságban a rendeletben említett elkülönített városrészek (gettók) iszonyatos internálótáborok lettek, ahonnan még rosszabb életlehetőségű feltételek mellett városkörnyéki téglagyárakba, elhagyott malmok romjai közé zsúfolták össze a vidék zsidóságát.

Ezekből az internálótáborokból vitték ki őket a deportációs vonatokba, úgy hogy egy-egy teherkocsiba hetven-nyolcvan embert zsúfoltak össze, puskatussal és szuronyokkal, korbáccsal hajszolva őket. A waggonok gyenge szellőztető nyílásán kívül más levegőt nem engedtek be nekik. Minden holmitól és pénztől megfosztva, pokróc, vagy akár szalma nélkül utaznak ezek a szerencsétlenek napokon át leplombált waggonokban. Élelmül néhány kenyeret hagytak. Ezen kívül két vödört, egyet vízzel telítve és egyet emberi szükségletek számára. Így indultak el idegen országba.

Még bizonyos megnyugvással töltött volna el, ha munkaképes testvéreinket viszik munkára. De ezekben a waggonokban minden válogatás nélkül zsúfolták össze az aggastyánokat, csecsemőket. Sőt sokszor a kórházból frissen operált súlyos betegeket, 52terhes asszonyok hordágyon kerültek marhaszállító waggonokba, rettentő kegyetlenségek közepette. Ezeket nem munkára vitték.

Az „új Nemzedék” május 23-iki számában megjelent egy hír, amely szerint a szombathelyi vasútállomáson a Nagykanizsáról indított „zsidóvonat” utasai közül három asszony halt meg: egy 104, egy 102 és egy 92 éves. Az 102 éves tüdőgyulladásban halt meg. Nyilván ezeket sem dolgozni vitték. Az öregek, betegek, csecsemők táplálkoznak és idegenben fogyasztanak ételmezt, nem lehet kétségünk a tekintetben, hogy milyen sors vár rájuk: pusztulás!

Mind a történő szörnyűségeket a magyar társadalom nem nézhetné megrendülés nélkül és ölbetett kezekkel, ha azokról tudomást szerezne. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a magyar közvélemény jelentékeny része mit sem tud a borzalmakról. Már azért sem, mert a sajtó ezekről hallgat.

Az igazi magyar közvélemény érzéseit és gondolkozását a jelenlegi kormány egyik tagja, Szász Lajos miniszter úr tolmácsolta nyíregyházi beszédében: „...A zsidókérdés megoldásánál nem lehet irányadó a gyűlölettől fűtött antiszemitizmus, hanem egyedül és kizárólag a szeretettől áthatott fajvédelem... Mi nem akarjuk kiirtani ezt a szerencsétlen Ahasvérus népet, hanem azt szeretnénk, hogy hosszú bolyongásuk után végre hazát találjanak valahol a földön.”

Vajjon a történelem előtt igazolható lesz-e az, hogy a magyar állampolgárok hat százalékát, majdnem egymillió embert meghallgatás és bírói ítélet nélkül deportálásra ítélték és pusztulásba döntöttek?!

Ma nincs időnk és főleg lehetőségünk az egyoldalú vádak ellen védekezni. De mi felemelt fővel állunk és szembenézünk azokkal. Ha voltak hibáink, azok nem a mi sajátos vétkeink voltak, hanem abból a

termelési rendszerből következtek, amely egy évszázada irányította a világot, Magyarországot is, és amelynek részese volt minden termelő erő: keresztény és zsidó egyaránt.

Aki ismeri a történelmet, az tudja, hogy a nemzet örök, a politikai irány változó. Ma ezt látjuk politikai igazságnak, holnap mást. De a politikai irányokon felül van egy örök emberi igazság és aki ez ellen vét, az a történelem urának, mindnyájunk mindenható Istenének ítélőszéke előtt nem állhatja meg a helyét.

A végveszedelem ez órájában csupán arra hivatkozunk, hogy az 1941. évi népszámlálás a zsidóság üldöztetésének már válságos és megkísértő óráiban a magyarországi zsidóság túlnyomó része nem csak magyar anyanyelvűnek, hanem magyar nemzetiségűnek is vallotta magát.

Lehet, hogy a magyar nemzet azt látja helyesnek, hogy a zsidóságot kivesse testéből, de hogyan jelenthetné ez a mindig lovagias magyar nemzet körében – tehetetlen öregek, csecsemők, háborúban megvakult, végtagjaikat veszített hadirokkantak, fegyvertelen, védtelen emberek kegyetlen kiirtását.

Találtassék mód – a semleges államokkal érintkezésbe lépve arra, hogy a magyar zsidóság még megmaradt néhány százezer tagja kivándorolhasson. Megfelelően Szász Lajos miniszter úr fent idézett hivatalos nyilatkozatának, valamint az átalakulás első heteiben a magyar sajtóban megjelent politikai és vezércikkek felfogásának.

Gyermekeink, öregeink, védtelen asszonyaink, mindannyiunk nevében – akikre a végső pusztulás vár – felemeljük esdeklő szavunkat a keresztény-magyar társadalomhoz.

Hiszünk a magyar nemzet igazságérzetében, amely a világ népeitől is igazságot vár **53**és követel és amely nem kívánhatja, nem engedheti ártatlanoknak ezt a szörnyű pusztulását.

De ha pusztá életünkért esdeklő szavunk hiábavaló lenne, akkor csak az a kérésünk a magyar nemzethez, hogy a deportálást megelőző és azt kísérő borzalmak és kegyetlenségek elhagyásával vessenek itthon véget szenvedéseinknek, hogy legalább szülőföldünkben legyünk eltemetve.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: **DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [4] Házi Jenő levele Horváth Ferenc országgyűlési képviselőhöz [Sopron, 1944. július 5.]**

[4]

Házi Jenő levele Horváth Ferenc országgyűlési képviselőhöz [Sopron, 1944. július 5.]

Kedves barátom!

A soproni zsidókat a sopronmegyei és szombathelyiekkel együtt ma szállítják el Németországba.

Hogy ezt a deportálást milyen procedura előzi meg, úgy gondolom, hogy Te jobban tudod, mint én, azért azzal nem is foglalkozom.

Mivel a mai súlyos időkben az emberek sokat locsognak össze-vissza, minek talán a fele sem igaz és már én is minden óvatosságom ellenére egy-párszor nagyon becsapódtam, ennek a körülménynek tulajdonítsd, amikor választ kérek egyenesen Tőled az alábbi kérdésre:

1. mi a Te felfogásod a zsidók deportálására és az azt megelőző inquisitóra nézve úgyis, mint országgyűlési képviselőnek, és úgyis, mint katolikus embernek?

2. mi a pártod hivatalos álláspontja?

Abban a meggyőződésben, hogy a feltett kérdéseimre férfias nyíltsággal fogsz válaszolni, maradtam régi barátsággal:

Vitéz dr. Házi Jenő

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [5] Horváth Ferenc válasza Házi Jenő levelére [Budapest, 1944. július 6.]

[5]

Horváth Ferenc válasza Házi Jenő levelére

[Budapest, 1944. július 6.]

Kedves Barátom!

Leveledet megkaptam. Azzal a nyíltsággal válaszolok, melyre – úgy érzem – a köztünk fennálló barátság kötelez, tehát:

1. A zsidókérdésnek mai megoldását nem mi határoztuk el és kezdeményeztük: Hitler számtalanszor megmondotta beszédében, hogy a mai háború borzalmaiért a zsidóságot látja felelősnek és ezért szörnyen fognak meglakolni.

2. Minden felesleges vexaturát a zsidók deportálása körül természetesen elitélek.

3. A zsidókérdés gyökeres megoldására végeredményben sem én sem pártom más lehetőséget nem lát, mint a zsidóság eltávolítását az országból. – Hogy ez azután nem 54történhetett volna-e meg máskor és más feltételek mellett, erről ma már – a kérdés megoldása után – kár volna vitatkozni.

A régi barátsággal

szívből üdvözl:
dr. Horváth Ferenc s.k.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [6] Házi Jenő levele Sopron polgármesteréhez, Csatkai Endre kiegészítő kérésével [Sopron, 1944. május 3.]

[6]

Házi Jenő levele Sopron polgármesteréhez, Csatkai Endre kiegészítő kérésével

[Sopron, 1944. május 3.]

Polgármester úr!

Dr. Csatkai Endre írónak eredményes munkája Sopron város múltjának feltárásában közismert.

A nevezett, bár most buzgó katolikus, mégis a törvény értelmében zsidónak számít és így féltő, hogy értékes könyvtára, levelezése és jegyzetei esetleg veszendőbe mennek, illetve olyan helyre kerülnek, ahol azok Sopron szempontjából felhasználhatók nem lesznek.

A magam részéről a város érdekében állónak tekintem e gyűjteménynek a városi levéltárba való elhelyezését, ezért tisztelettel javaslom, hogy a vonatkozó rendeletek értelmében ebben az irányban a szükséges lépéseket tegyünk meg.

vitéz Házi s.k.
városi főlevéltáros

Polgármester úr!

Mivel az én lakásfelszerelésem értéke a 10.000 P alatt van, ennél fogva a vonatkozó rendeletek értelmében ez anyag felett szabadon rendelkezem. E jogommal élve a könyvtáramat, levelezésemet és kézirataimat a városi levéltárnak ajándékozom. Kérem az elszállítás iránt intézkedni.

Csatkai Endre dr. sk.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: **DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [7] Csatkai Endre mentesítési kérelmének aláírói (a Belügyminisztériumhoz intézett levél piszkozata)**

[7]

**Csatkai Endre mentesítési kérelmének aláírói
(a Belügyminisztériumhoz intézett levél piszkozata)**

Dr. Csatkai Endre címe:
103/103. km. század

Retteg
Szolnok-Doboka vármegye

551. vitéz Házi Jenő dr., városi főlevéltáros, a Kat. Konvent elnöke
2. Papp Kálmán, p. prelátus, városplébános, felsőházi tag
3. Berecz Dezső dr., törvényszéki bíró, a Frankenburg Irodalmi Kör elnöke
4. Bürchner László dr., káptalani prépost, plébános
5. Fertsák Jenő, ny. főispán
6. Gacs János, p. kamarás, országgyűl. képviselő, a Szent Imre kollégium igazgatója
7. Garami Elek dr., bencés házfőnök, gimnáziumi igazgató
8. Högyész Pál, ny. főispán, a Soproni Képzőművészeti Kör elnöke
9. Kardos Árpád, m. kir. kormányfőtanácsos, ny. vármegyei árvaszéki ülnök
10. Horváth József festőművész, áll. gimn. tanár
11. Király Jenő dr., m. kir. egészségügyi főtanácsos, kórházi igazgató-főorvos
12. Pinezich István, ügyvéd, v. országgyűlési képviselő
13. Lauringer Ernő, m. kir. tanügyi főtanácsos, múzeumi igazgató

14. Mészáros Sándor, c. tanker. kir. főigazgató
15. Németh Sámuel, m. kir. tanügyi főtanácsos, ny. gimn. igazgató
16. Östör József dr., m. kir. gazdasági főtanácsos, a soproni Ügyvédi Kamara elnöke
17. Pogácsa József dr., tiszti főorvos, a Frankenburg Irod. Kör alelnöke
18. Pröhle Károly dr., egyetemi ny. r. tanár, felsőházi tag
19. Romwalter Alfréd dr., egyetemi ny. r. tanár, a Magyar Tud. Akadémia lev. tagja
20. Ruhmann Jenő dr., m. kir. tanügyi főtanácsos, ny. gimn. igazgató
21. Sopronyi-Thurner Mihály dr., ny. polgármester, a Frankenburg Irod. Kör díszelnöke
22. Sümeghy Dezső, vármegyei főlevéltáros
23. vitéz Vendel Miklós dr., egyetemi ny. r. tanár, a Magyar Tud. Akadémia és a Szent István Akadémia tagja

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: **DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTIVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / Mellékletek: / [8] Csatkai Endre levele Házi Jenőhöz [Sopron, 1943. szeptember 16.]**

[8]

Csatkai Endre levele Házi Jenőhöz

[Sopron, 1943. szeptember 16.]

Mélyen tisztelt Főlevéltáros úr!

Fogadja a holnapi 25 éves évforduló alkalmából tiszteletemből fakadó őszinte szerencsekívánataimat.

Azok közül, akik Sopronban a város múltjával több-kevesebb hivatottsággal foglalkoznak, én vagyok tán az, aki Főlevéltáron úr hivatalbalépésekor már megkezdtem próbálkozásaimat, tehát talán legjobban én tudom méltányolni e 25 esztendő értékes eredményeit. Miből is következik, hogy bár nem vagyok olyan szerencsés, hogy Főlevéltáros úr tanítványának tekinthetném magam, mégis legnagyobb, legőszintébb és legtörhetetlenebb tisztelőinek sorában tudom magamat és az évfordulón is nem múló hálával gondolok vissza a 25 év alatt élvezett sok előzékenységre és a méltatlanra pazarolt sok segítségre.

Igaz szívvel kívánom, hogy a Jó Isten hasonló erővel áldja meg Főlevéltáros Urat a következő 25 évben is magyar hazánk, városunk, kisebb és nagyobb családjá javára.

Hálás tisztelő híve: Csatkai Endre s. k.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / 47Varga Imréné: **DOKUMENTUMOK EGY KÖZTISZTIVISELŐI PÁLYAKÉP MEGISMERÉSÉHEZ – Halász Gábor segélykérő levele alapján – / [9] Halász Gábor levele Házi Jenőhöz [Balf, 1944. december 19.]**

56[9]

Halász Gábor levele Házi Jenőhöz

[Balf, 1944. december 19.]

Igen tisztelt Főlevéltáros Úr,

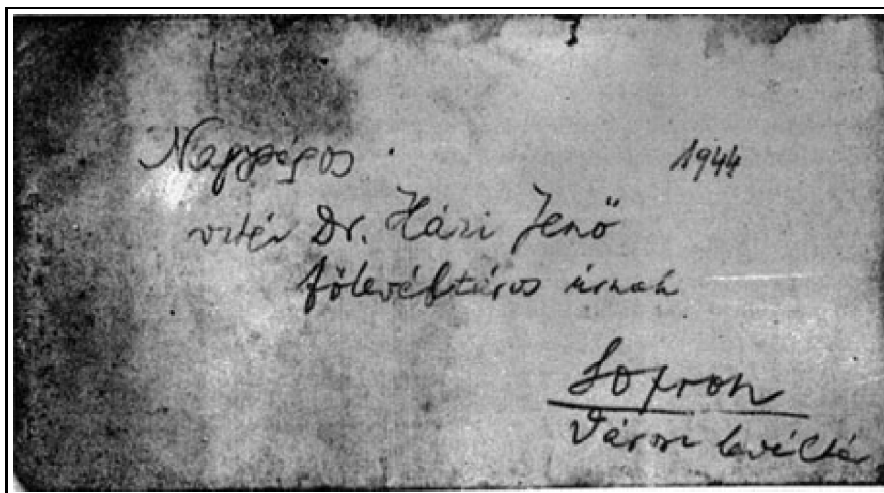
bocsássa meg, hogy majdnem ismeretlenül, könyvtári futólagos ismeretségünk alapján segítségéhez folyamodom. Mint munkaszolgálatos, Balfon sáncmunkákat végzek, az otthontól teljesen elvágva, a tél kezdetén. Mivel hazulról csomag elérni nem tudott, nagyon kérem, hogy némi téli holmit (meleg sapka, kötött kesztyű,) esetleg élelmiszert, egyben apróbb hiányzó dolgokat (zsebkész, gyufa, gyertya, szappan stb.) elküldeni szíveskedjék. Kárpótlására Rédey Tivadarekat kérem meg. Itteni címem: Balf, 126. Esetleg kerékpáros küldönc jöhetne 5 óra után, mikor a munkából hazaértünk, a postára ugyanis nem számíthatunk.

Legyen szabad szerénytelen kérésemet két velem levő íróbarátomra is kiterjeszteni, kiknek neve bizonyára nem ismeretlen Ön előtt: Szerb Antalra és Sárközy Györgyre. Tolakodásomért elnézést kérve és előre is hálás köszönettel vagyok

tisztelő híve

Dr. Halász Gábor
muz. könyvtárnok

Címzés elől: Nagyságos vitéz Dr. Házi Jenő főlevéltáros úrnak, Sopron, Városi Levéltár (a boríték hátulján:) *F.:* Dr. Halász Gábor, Balf 126.

Halász Gábor segélykérő levelének borítékja

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / G. Szende Katalin: „EMBER AZ EMBERTELENSÉGBEN” Interjú Weinberger Ernővel, a háború előtti utolsó soproni zsidó tanítóval

57 G. Szende Katalin: „EMBER AZ EMBERTELENSÉGBEN”
Interjú Weinberger Ernővel, a háború előtti utolsó soproni zsidó tanítóval

1994. június 19-én kerestük fel bécsi lakásán a kilencvenedik évében járó

Weinberger Ernő, a soproni izraelita iskola háború előtti utolsó tanítóját, aki felesége társaságában fogadott minket és szívesen vállalta egy életút-interjú elkészítését.

– *Weinberger úr, kérem mondja el, hogyan került Sopronba tanítónak?*

Én Budapesten születtem 1905-ben, feleségem balatonkenesei. Zsidó iskolákba jártam, majd polgári iskolai tanárképzőt végeztem. A jénai egyetemen filozófiát, német nyelvet és irodalmat hallgattam két szemeszter erejéig. 1926-ban, a soproni hitközség által meghirdetett tanítói pályázaton huszonhét jelölt közül én kaptam meg az állást. A *numerus clausus* miatt elemiben kellett tanítanom, mert polgáriban – amire képesítem volt – zsidót csak kivételesen alkalmaztak.

1926. szeptember 20-án, délután 4 órakor érkeztem meg Sopronba egy bőrönddel, 21 és fél éves fejjel. Elmentem a Fegyvertár utca 5-be, ahol már vártak a kollégák. Az első emeleten Pollák Miksa főrabbi lakott, az iskola a földszinten volt. Másnap reggel háromnegyed nyolckor már kezdtem a tanítást. Az első óra képe ma is előttem van: félve léptem be az osztályterembe, nem tudtam, mire számíthatok. A gyerekek is tartózkodón méregették szokatlanul fiatal tanárukat. Aztán egyszer csak rámmosolyogtak, és akkor éreztem, hogy jó helyen vagyok.

Rajtam kívül négy tanító volt az iskolában, Lantos Jakab, Hofner Júlia, Kaufmann Samu és Rosenberger Jenő hitoktató. A gyerekek három nyelvet tanultak, elsőtől kezdve a magyar mellett hébert, és másodiktól németet.

– *Nem volt különbség az ortodox és neológ oktatás között?*

Nem. Az ortodox és neológ irányzat együtt tartotta fenn az iskolát. Abban az időben Sopronban nem volt olyan kiélezett a helyzet a két hagyományos „Strömung” között. Egyébként a soproni ortodox rabbi utóbb chaszid lett – bár Bonnban végzett, sőt a német lovashadseregben lovastiszt volt... Az ő gyerekeit is tanítottam. A szélsőséges Szatmári-szekciónál lett vezető. Mikor Amerikába érkeztem, akkor volt a lánya esküvője, amire meghívót is küldött.

– *Pollák Miksával nyilván közelebbi kapcsolatba került...*

Pollák Miksa, aki a neológ főrabbi volt, engem mindig barátként kezelte, megnyitotta előttem könyvtárát is. Minket befogadott, de amúgy rém zárkózott ember volt. Ennek az lehetett az oka, hogy mikor 1905-ben a budapesti főrabbi, Dr. Kohn Sámuel meghalt, állására pályázatot hirdettek. A Dohány utcai zsinagóga főrabbiságáért olyan nevek küzdöttek mint Dr. Hevesi Simon, Dr. Fischer Gyula 58prágai főrabbi, Dr. Kecskeméti Lipót és nem utolsósorban Dr. Pollák Miksa. Mindegyikük kiváló szónok volt, magyarul is, németül is. (Ebben az időben még egyik héten németül, másikon magyarul prédikáltak.) Végül is Fischert és Hevesit választották. Pollák önértetét talán ez is sérthette, ezért egész életére begubódzott és zárkózott lett. Ő beszélt a legszebben magyarul az egész városban, ünnepi prédikációira nemegyszer katolikus és evangélikus hívők is belátogattak.

– *Ismerte-e Pollák Miksa költő fiát, Pap Károlyt, akit apja állítólag kiátkozott?*

Személyesen nem. Tudom, hogy szülei nehezteltek rá sok minden miatt, de kiátkozásról szó sem volt. Nálunk ilyesmi nincs. Pláne egy zsidó rabbi nem átkozza ki a fiát. „In sich...” – ahogy a német mondja – azért csak az ő fia marad... A réaliskolában is tanítottam mint hitoktató, Dr. Pollákkal együtt, időnként beszélgettünk a fiáról, Pap Károlyról. Én is szoktam említeni neki, ha megjelent egy-egy cikke a

Nyugatban. Szerette a fiát, csak a fia nem úgy viselkedett. Olyasmiket is megírt a családról, amiért két nyaklevest érdemelt volna...

Egyébként Pollák Miksa idősebb fia, Pollák (Pap) Dezső (Pap Károly *Azarael*-jében Ernuskó) 1919 őszén hagyta el Sopront. Nem volt kommunista, de baloldali érzelmű volt. Zseniális tehetség volt, vagy egy tucat nyelven beszélt folyékonyan. Apja is kiváló ember volt, de Dezső még őt is túlszárnyalta. A *Wiener Journal*nak lett a főszerkesztője egészen Hitlerig, majd az Anschluss után Argentínába emigrált. 1993 decemberében halt meg Buenos Airesben, közel száz évesen.

– *De folytassuk az életúttal...*

Feleségem, Valika '36-ban került oda, akkor házasodtunk össze. A Deák tér 45. szám alatt laktunk, azt hiszem ez most a 47. számú ház lett... '44 elején vártuk a második front megnyitását. Volt egy jó barátom, Dr. Rác Dezső, akivel megbeszéltük, hogy ha jön az invázió, rendezünk egy jó halvacsorát. Március 18-án estére tűztük ki az időpontot... De mint tudják, aznap este már a Bécsi dombnál jöttek be a németek. Erkélyünkről – ahonnan jó időben egészen a Schneebergig elláttunk – reggel lenézve a szemközt a sarkon, ahol a Schneeberger-hentes üzlete állt, már kint volt a tábla: SAMMELBEUTESTELLE. Nem hittem a szememnek. A nyílak a Vasutas sportpálya felé mutattak, ott volt a „zsákmánygyűjtőhely”. A németek fel voltak készülve, hogy a magyarok védekezni fognak, s akkor ők majd zsákmányolhatnak... A zsidó húsvét az évben április 8-án kezdődött, és 15-ig tartott. Én 17-én, hétfőn reggel kaptam meg a munkaszolgálatos behívót két barátommal együtt, akikkel később sem váltunk el egymástól. Összesen kb. 3-400 férfit vittek el Sopronból, három hullámban. Először a fiatal férfiakat, köztük engem is, majd az időseket, végül a 18 évesek korosztályát. Többen voltak apák és fiúk együtt. A Bakonyba kerültünk egy vasútépítő-századhoz. Ott voltunk egész nyáron, de szerencsés módon sok mindenről tudtunk informálódni. Vezető mérnökünk ugyanis jóban volt a községi jegyzővel, aki minden nap odaadta neki az esti – nyilas – újságot. Aki abban elolvasta a német hadijelentést, az tudhatta, hogy ezek már dögvóráson vannak. Minden nap kemény munka volt, és igen rossz táplálkozás. Naponta vezetem egy kis politikai „dumát”, amikor 10-12 percben összefoglaltam az aznapi híreket. Századunknál két haláleset történt. Századparancsnokom – aki melleleg polgári iskolai tanárkollégám volt – Laglernek hívták, megengedte, hogy 59-én tartsam elhunyt társaink búcsúztatóját. Nem mondom, hogy kivételesen tett velem, de nem volt rosszindulatú velem szemben. Igazoltam is a háború után.

A munkaszolgálat december 7-én szerelvényel együtt Pátka mellé kerültünk. (Itt, az 1849-es pátkai csata helyén 95 év múlva az oroszok szinte ugyanazon terv szerint támadtak.) Nagy csend volt, a németek csomagoltak, legtöbbször közülük teljesen be voltak rúgva. Itt talákoztunk egy egyszerű, igazi nyíltszívű dunántúli parasztasszonnyal, Bencsik Ágnessel, aki megmentett minket. Férjével együtt minden nap hallgatta a Bariból érkező angol híreket. A falun átmentünkben, természetesen szigorúan mindig az ellenkező oldalra nézve, sikerült megbeszélnem vele, hogy este tízkor beszőkünk hozzájuk soproni barátaimmal, Bogárdi Imrével és Schwarz Mártonnal. (Az utóbbinak üzlete volt a Várkerületen, ma Kanadában él.) A falu határában szőlők voltak, s az egyik bedőlt présházban sikerült elbújtatniuk minket. Éjjel 2-kor, szakadó havas esőben mentünk ki a szőlőbe, és két hétig maradtunk ott. Ágnes hozott ki nekünk ételt és vizet.

December 20-án, szerdán már 12 napja lent voltunk. Pontban 9 órakor iszonyú zajjal lőni kezdtek az orosz Sztálin-orgonák, majd péntek délután negyed háromkor az Ágnes férje lekiáltott: „Emberek jöjjenek elő, itt van a szabadulás!” Ágnes egy libát tett félre, hogy majd megünnepeljük a megmenekülésünket, de mire odaértünk a házukhoz, már az oroszok ültek a konyhájukban. Ezek azt hitték, hogy mi magunktól álltunk a

németek oldalára a háborúban és segítették őket, ezért rögtön vittek bennünket „malenykij robot”-ra.

Szabadulásunk után, Ágnest elhoztuk Sopronba, elvittük színházba – páholyba vettünk neki jegyet –, vettünk neki egy tehenet, egy traktort, és mikor meghalt, sírkövet emeltettünk föléje.

– *Mi történt közben feleségével?*

Őt először – a többi soproni zsidóval együtt – a Papréti első gettóba, majd a Jakobi-féle szivarkagyárba, s végül a félig kész egyetemi menzaépületbe hurcolták. Július 5-én, szerdán kerültek a marhavagonokba és három nap múlva érkeztek meg Auschwitzba. Erőteljes alkat volt, azért sikerült megmenekülnie. Egyébként szinte egyetlen más családból nem jött vissza férj és feleség. Érdekes, hogy én tudtam, hogy ő megvan, de ő nem tudott rólam semmit.

Tőlünk, a munkaszolgálatból is alig jött valaki vissza. Az oroszok fogságában a bajai árkász laktanyába kerültünk, onnét jöttünk vissza, mert az oroszok – politikai gesztusból – pár száz személyt elengedtek. Már említett barátaimmal együtt mind a hármunknak sikerült hazajönnünk. Volt, akit Szibériába vittek ki, azok közül egy sem jött vissza. Feleségem nevét egy nemzetközi vöröskeresztes listán pillantottam meg: „Weinberger Valéria...” Auschwitzból ugyanis továbbvitték őket Németországba, ahol az amerikai csapatok szabadították fel őket. Az öröm azonban nem sokáig tartott, mert a potsdami egyezményben azt a területet, ahol ők voltak, az oroszoknak adták át. Azok meg egyből vitték őket munkára. Ő is Fehér-Oroszországból került haza Kornfein Magdiékkal, aki szintén tanítványom volt. 1945. október 23-án érkeztek vissza Pestre. Egy zsidó segítő bizottság Sopronból is felment eléjük. Ő, amilyen szerény teremtés, nem merte megkérdezni, hogy én megvagyok-e. Mire odament hozzá a bizottság egy tagja és azt mondta: „Valika? Hát a maga férje Sopronban egy főmufti!” Másnap megérkezett Sopronba... Útközben, ahogy hazafelé ballagtunk a Deák térre, arról beszélt, hogy tartalékot kellene gyűjtenünk... Otthon aztán libával és marhahússal vártam, másfél évi éhezés után.

– *Hogyan rendezkedtek be a háború után Sopronban?*

Engem kineveztek általános iskolai igazgatónak, két évig adták a fizetést, azután lemondtam, mert miután hívó ember vagyok, nem akartam a kommunista rendszerben tanítani. 1949. decemberében mentem Budapestre. Miután egész életemben cionista voltam, a nyakamba akasztottak egy pert államellenes összeesküvésért, és ültem egy évig. A börtönben jól megverték. De ezt ne írják meg...

– *Nem lehetne mégiscsak?...*

Szóval vártam, hogy kapok útlevelet, de mindhiába. Aztán nekiindultunk Jugoszláviának. Egyik barátom ügyfele volt a Magyar Halászati Társaság. 1957. január 27-én, mindenünket Pesten hagyva elindultunk Szegedre. Az Erzsébet téren szálltunk be az autóbuszba, de két utcával odébb már meg is állították a buszt és felszállt az átvó. Mindenkit igazoltattak. Mondtam Valikának, légy blázírt, ne nézz az arcukba. Elővettem a személyi okmányokat és simán visszaadták. A fiatalokra voltak kíváncsiak – mind „bokorugró-jelölt” volt, a déli határ felé akkoriban csak ilyenek utaztak – őket egytől-egyig leszállították.

Szegedre érve felhívtunk egy számot, majd egy halászati tisztviselő levitt minket a határra. Leértünk a Tisza-partra, ahol bevitt minket egy szoba-konyhás házba, egy határőr-váltóhelyre. Ott ültünk az egyik jéghideg kamrában teljes csöndben, délelőtt 10 órakor. Jött a váltás, és bent a szobában hallottuk, hogy mesélik a katonák egymásnak: éjjel jött a parancs, hogy mától fogva lőni kell. Addig ültünk ott, amíg besötétedett.

– *Mint Bacsó Péter Tanújában...*

Mikor azután átrohantunk a befagyott folyón, alattam beszakadt a jég, és derékig merültem a jeges vízbe. Hogy hogyan volt ereje kihúzni onnan a feleségemnek, máig sem értem. Átértünk egy túlparti házikóba, majd kb. fél óra múlva jött egy jugoszláv határőr. Onnan különböző gyűjtőhelyekre kerültünk nyolc hónapon át. Az ellátás borzalmas volt, még pénzért sem lehetett semmit kapni, persze pénzünk sem volt. 1957 őszén kerültünk aztán Bécsbe. Itt a hitközségnél tanítottam, középiskolában két évig. Mivel nővérem New Yorkban és fivérem Montrealban élt, úgy gondoltam, szerencsét próbálunk az Újvilágban. Végül is huszonöt évet töltöttünk Amerikában, ebből 18 évet tanítottam egy connecticuti zsidó college-ban zsidó történelmet és Tórát, majd 6 évig nyugdíjban voltam. De már az első naptól kezdve elhatároztuk, hogy ha nyugdíjba megyünk, visszajövünk Bécsbe, mert ez közel van Budapesthez és Izraelhez.

Térjünk most vissza a soproni évekhez. Milyen volt itt tanítani és tapasztaltak-e antiszemita léghőrt a városban?

Antiszemitizmust tulajdonképpen nem lehetett a felszínen tapasztalni. A fordulópontot Gömbös kormányra kerülése jelentette.

61– *Ő egyébként az evangélikus líceumba járt.*

Én még ismertem az osztálytársait. Nagy verekedő volt. Nos, ő kezdeményezte a magyarosítást. Egy szép napon én is kaptam egy levelet a minisztériumból, hogy magyarosítsam a nevemet. Nem tudom, hallottak-e a prágai Löw rabbiról, én tőle származom, a család 15. generációja vagyok. Leányának a férje már Weinberger volt. Tehát több mint 400 éves, tisztos családi név az enyém, úgy gondoltam, minek változtassam meg? Erre megint kaptam egy levelet, de akkor sem változtattam nevet. De erre van egy jó történetem. Az Ógabona téren lakott a Krausz posztós, egy szász család leszármazottja, akiknek ősei több száz éve vándoroltak be Sopronba. Az egyik Krausz lányt elvette egy Binder nevű tüzérkapitány. Ez a Binder is kapott levelet, de ő sem akarta a nevét magyarosítani. Erre megint kapott egyet, mire azt válaszolta, hogy a Binderről a „Bömbös” névre akar magyarosítani. Mondanom sem kell, rögtön nyugdíjazták.

Antiszemita megnyilvánulásokra nem emlékszem. Igaz, egyszer '36-37-ben nyugdíjas kollégám, Kaufmann Samu ablakán, aki az iskola második emeletén lakott, este egy krumplit dobott be valaki, de szerencsére nem talált el senkit.

Az első zsidótörvények hatását a kereskedők jobban érezték. Én az államtól kaptam a fizetésemet, ezért nem igazán éreztem megkülönböztetést, bár mint már említettem, a *numerus clausus* miatt kellett elemiben tanítanom.

– *Volt-e cionista szervezet Sopronban a háború előtt?*

Több is. Lantos Jakab kollégám volt a főszervezője, a másik Lederer Sándor, akinek a Várkerületen volt régiségüzlete. Három mozgalom létezett, a Sómer, az baloldali irányzat volt; aztán volt a Bariszija, az a polgári irányzat és a jobboldali-revizionista, a Betár, amit a Neufeld-fiú vezetett. Én a polgári szárnyat vezettem, majd utánam a Bokori Imre lett a főszervező. Egyébként már 1918-tól voltak cionisták a városban.

Sopronból is többen mentek ki Izraelbe a háború előtt, így Lantos kollégámnak mind a két fia. A cionista szervezkedést az első időben még nem tiltották a hatóságok, mi pedig megmagyaráztuk nekik, miről van

szó: semmi államellenes dolog nincs ebben, hanem azokat segítjük, akik a Balfour-deklaráció után, a Népszövetség égisze alatt otthont akarnak teremteni Izraelben. Mi csak azért nem költöztünk oda később véglegesen, mert feleségem szervezete az Auschwitzban átéltek után nem tudná hosszabban elviselni az ottani klímát.

– *A német, osztrák és lengyel lágerek borzalmairól mit lehetett hallani Sopronban?*

Jöttek '33 után német menekült zsidók, akik Sopronban kértek támogatást és útbaigazítást. Igyekeztek Palesztínába eljutni. Az emberek nem tudták elhinni, ami ott történik. Nekem ugyan voltak információim, mert Németországból járatam újságokat, és azokból sok mindent ki lehetett olvasni a sorok között. Mégis azt hittük, hogy talán ezt Magyarország megússza. Hihetetlen az, ami történt.

– *Személyes élményeiről ha beszélne 1944-ből.*

A valóban volt egy fiatal katolikus hitoktató, Kárpáti. Nagyon jó viszonyban voltam vele. Mikor április 4-én bevezették a sárga csillagot, én a Mátyás király utcában laktam, a jobb oldali járdán mentem az iskola felé, ott nem volt még beépítve 62a terület. Nem akartam senkit kényelmetlen helyzetbe hozni, ha találkozik velem, hogy kell-e nekem köszönni, vagy nem... Kárpáti a túlsó oldalon jött velem szembe, s mikor meglátott, fogta magát és átjött az én oldalamra, és vagy öt percig szorongatta a kezemet. Ez mindennél többet mondott. Általánosító kijelentéseket tehát nem szabad tenni semmilyen népre, vallásfelekezetre. De sajnos igen kevés volt az ilyen, az volt a baj.

Nem tudom elfelejteni azt sem, amikor a német megszállás után először mentem be az osztályba órát tartani. Bár semmit sem mondtam, azok a drága kicsi gyerekek megéreztek, hogy valami borzalmas fog történni. Egyszerre elkezdtek sírni... Mikor deportálás volt, 144 gyermeket vittek el. Hacker Zelma volt az egyetlen, aki megmaradt. Ő elment az Alföldre mint cseléd, mint erdélyi menekült és úgy vészelte át.

Ismertem azt az adventista prédikátort is, aki bibliai kérdésekkel járt Dr. Pollákhhoz. Egy kis csoportjuk volt a városban. Ennek a prédikátornak adta oda Dr. Pollák a felesége ékszereit. Mikor ezt valaki feljelentette, először őt verték meg, majd Dr. Pollákot, aki akkor volt 75 éves (50 éves soproni rabbiságát akkor akartuk ünnepelni). Patakzott a vére, amikor bedobták a vagonba. A szombathelyi csendőriskola növendékei művelték ezt a szörnyűséget.

– *A zsidó diákokat és tanárokat érte valamiféle megkülönböztetés?*

A real utolsó igazgatója nagy nyilas lett. Az ott végző fiúktól hallottam a munkaszolgálaton, hogy a zsidók már 44-ben nem érettségizhettek, de a nem zsidóknak kiadták az érettségi bizonyítványt. Köztük volt Dux Erik, aki a háború után a szegedi egyetemen lett matematikaprofesszor. Tanítványaim közül egy a tel avivi egyetemen jogászprofesszor, Schiff Gusztáv, egy másik, Schiff Lizi pedig a londoni egyetemen dolgozik. Amerikában több is van. Pár évvel ezelőtt Izraelben volt tanítványaim készítettek egy fogadást tiszteletemre, akkor kb. 60-an gyűltek össze.

– *A visszatérés után hogyan indult meg a hitközségi élet?*

Az általános érzés az volt, hogy megérdemeltük-e mi az életet? Nagyon sokan pszichózis alatt voltak, férfiak nem akartak újra megnősülni, nem találták a helyüket. Jött egy ortodox rabbi Hajdúszoboszlóról, addig én vezettem a hitközséget. Üdvözlő beszédemben azt mondtam neki: nagy feladat vár rá, hogy az embereket, akik visszajöttek – akiknek mindegyike egy lábon járó csoda –, akik hiányolták az isteni

gondviselés jelenlétét, azokat kell visszahódítani az élet számára.

– *További jó egészséget és hosszú életet – „bis Hundert und Zwanzig” – kívánunk Önnek és feleségének. Köszönjük a beszélgetést.*

**1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / Becht
Rezső LEVELÉK EURÓPÁBÓL* (részlet)**

**63 Becht Rezső LEVELÉK EURÓPÁBÓL*⁽²²⁴⁾
(részlet)**

(1945.XII.27.)

Nekünk, itthoniaknak több okunk volna ezekben a napokban visszavágyódni a régi karácsonyok hangulatába, mint Nektek, akik pálmafáktól szegélyezett strandok forró homokjában heverésztek és lehunytt szemhéjakot bñborán át keresitek elmúlt karácsonyok emlékeit.

Minket most ritkábban kísért a múlt, mert a kegyetlen jelen szinte egy pillanatra sem enged ki markából. Aki folyton lohol, nem ér rá ábrándozni; akit a mai mindennapok reggeltől estig ragadós és szúrós gond-bojtorjánokkal szórnak tele, az nem gondol gyermekkorra karácsonyfadiszeire, hanem arra, hogy karácsony estére, ünnepi ajándékként befűthesse a szobát és a napi 15 deka kenyér mellé valahogyan, valahonnan egy falat húst is szerezzen.

Az utóbbi évek karácsonyai lépcsőfokok [101] voltak, amelyek mindig lejjebb vezettek valami nyirkos katakombába. De ezeket a katakombákat nem az első keresztények Hallal, Galambbal ékesített áhitatos gyülekező helyeiké tette az ember, hanem a Nerókat és Caligulákat megszegényítő borzalmak fekete misehelyeivé.

Tavaly a friss romok között, a padlón kuporogva, gyertyafény mellett próbáltuk a szeretet ünnepének árnyát felidézni, de nem sikerült, mert az a tavalyi 1944-es év a világtörténelem legkeresztényietlenebb esztendeje volt: a gázkamrák és tömeggyilkosságok esztendeje.

Az idén már nem kellett attól félnünk, hogy a betlehemi éjszakában az angyalok kara helyett a légmentes szirénák üvöltése hangzik fel, mégis minden lélekben ott guggolt, fejére vont fekete lepellel a Gyász és nem engedte magát elkergetni [102] a gyér karácsonyi gyertyafények által.

És mégsem cserélném el ezt az idej karácsonyomat sem a Te napfényes karácsonyoddal, sem azokkal a régi karácsonyokkal, melyekre leveledben visszaemlékezel. Igen, jól esik visszagondolni gyermekkorunk mennyezetig érő nagy karácsonyfáira, az új játékok és új könyvek izgalmára. Jól esik egy percre lehunyni a szemet és érezni a szülők pillantásának melegét, míg ujjaink az Anker-építőszekevény hűvös és sikos kőkockáiból csodálatos palotákat raknak – és mégis közelebb áll már szívedhez az idej karácsony rom-háttere előtt világító szeretet lángja, mint a gyermekkor behavazott, szelid tájainak valószínűtlen csillogása.

Nem fogod megérteni, mégis ide írom: ezek az évek leszoktattak arról, hogy a múltba meneküljek. Megtanítottak arra, hogy ne sóvárogjam vissza elmúlt életem 64 egyetlen napját sem, ellenben becslöm [103] meg kétszeresen, sokszorosán azt a szépet és jót, amit még a legsivárabb és leggonoszabb jelen is

nyujthat. Mert ez a sivár és gonosz jelen többet tud adni, mint a halott mult. Szébb most egy csöndes óra, szébbek a fátyolos reggelek színei, mélyebb egy Mozart-andante, bölcsőbb egy könyv, ízesebb a régen nélkülözött jó falat, és – mindennél jobb, szébb és melegítőbb a szívek nagy sorvadásában a szívünkkel egybedobbanó szív élménye.

Már másodszor látom életemben, hogy a nagy kataklyzmák egy szemernyivel sem változtatják meg az embert. Csupán a rossz emberekben levő gonoszság teljeseedik ki az ember-farkasok, ember-hiénák, ember-keselyűk és ember-szarkák abszolút gonoszságává vagy aljasságává, de ugyanakkor a jók jósága is kiteljesedik és mint egy belülről izzó fényforrás magaslik ki az indulatok sötét háborgásából. Miattuk nem válhat az ember embergyűlölővé, ők a karácsonyi [104] emberek, akik újra és újra megváltják a melegségük hatókörébe vonzott embertársakat. <Mellette ceruzával: Így foszlik semmivé az a korábbi keserű megállapításom, hogy Krisztus, Buddha és a többiek hiába éltek.>

Szép az ártatlanok karácsonya a béke éveiben, de szébb a megszenvedettek karácsonya a sötét évek mélyén.

Ezekben a sötét években szinte naponként szégyenlettem keresztény voltomat. De rájöttem arra is, hogy nemcsak a munkások és parasztok, sőt még az arisztokraták között is vannak lelki arisztokraták, hanem hogy a „keresztények” között is akadnak keresztények. Ezeket nem a dogmák vakbuzgó követése teszi keresztényké, hanem tetteik és emberi tartásuk természetes kereszténysége.

Nem lepődtem meg, amikor azt láttam, hogy a dogmatikus keresztények jelentős részének „kereszténysége” ezeknek az éveknek perzselő hevében úgy felhólyagzott és lepattogzott, mint a rosszul mázolt ajtó festék-rétege, viszont az ugynevezett „langyos” keresztények nagy hányada krisztusi értelemben vett kereszténynek bizonyult.

[105] Sokan, szégyenletesen sokan voltak olyanok, akik a bunkerek padlóján kuporogva, a bombahullás perceiben majd hogy le nem tépték imáikkal az Uristen köntösét; a veszély elmúltával azonban menten szarkákká vedlettek és gyorsan eltüntettek néhány értéktárgyat a bombasújtott szomszéd romlakásából.

Mások ellenben csöndes méltósággal viselték el a robbanások halálos recsegését, nem jajgattak a saját veszteségeik felett, hanem védték és mentették a felebarát javait.

Ezek az utóbbiak a mostani koldusélet terheit és nélkülözéseit is sopánkodás és jajgatás nélkül hordozzák, mert tudják, hogy a közösség bűneiért az ártatlan közösségbelieknek is fizetni kell; azok ellenben, akik 44 tavaszán jogosnak látták a zsidók jogfosztását és helyeselték a sárga csillagot és a ghettót, akik kárörvendve álltak a járda szélén, amikor a csendőrök hajtották az iszonyat felé az utolsó kis batyujukat cipelő zsidó férfiakat, anyákat [106] és gyermekeket, azok most nem bírják megérteni, mért sujtja őket, a „keresztényeket” a sors javaik és otthonaik pusztulásával.

Van nekem itt egy festő barátom, kortársam és szomszédom, Mihalovits János, aki esténként át-átjön hozzám egy csöndes beszélgetésre. Mint festővel a romok tragikus szépségét boncoljuk, a gránát tépte jegenyék, a téli égbe kapaszkodó romtetők szarufáinak vagy a vihartól meggörnyedt emberhátak megrendítő rajzát; mint iskolafelügyelő, aki időnként a falusi kántorlakokat és iskolákat látogatja végig, ízes szavakkal kiteríti az esti csöndbe a falu színeit, a kortárssal pedig néha kirándulunk abba a világba, amit a fiatalabbak már nem láttak és elképzelni sem tudnak.

Ilyenkor János, a festő és János, az író (mert író is) versenyre kelnek egymással és néhány perc alatt benépesítik a szobát a párkányi országos vásár egykori alakjaival: a törökmézes törökkel, a botokat és

beretvákat áruló bosnyákkal, a franztadi hintáslegényekkel, a tizenkétszoknyás parasztlányokkal [107] és a falujukbeli cs. és kir. 6-os esztergomi cukszfírerrel, aki az erőmérő előtt visszaadja a Katinak a nagy falusi esernyőt, amit eddig gavallérosan a karjára akasztva vitt, átadja neki a virzsínia szivart, és hogy „fogd csak Kati egy kicsit” aztán megmarkolja a kalapácsot, köp ide, köp oda, próbának suhint egy-kettőt, míg aztán úgy odavág a vasgombra, hogy a kosfej észnélkül felszalad a rúd legtetejéig. Amíg ezt meséli, János meg is játssza a cukszfíreert, de úgy, hogy látom rajta a feszes magyar bakanadrágot a fekete-sárga zsinórral, vállán a taréjos dudorokat, gömbölyű fején a siltes sapkát, szája szegletében a fityegő virzsiniát. Beszélünk, mesélünk, holtakat idézünk, elhomályosult neveket újra kifényesítünk. Szó esik sok mindenről, tehát szó esik természetesen a zsidókról is.

Beszélgetés az Új utcai gettó bejáratánál

Hogy a mi diákkorunkban a Szamek Leót meg a Sonnewald Árpádot meg a Lederer Jóskát dehogy éreztük idegennek! Hogy a mi akkori diák-demokráciánkban [108] egyenértékű pajtás volt a foltozott ruhájú zsellérfia meg a báró-urfi, a gazdag meg a szegény, a keresztény meg a zsidó. Csak a strébereket utáltuk. Ha meg [66](#) valamelyik társunk szüleinek társadalmi helyzetéből folyó előnyeit próbálta érvényesíteni, akkor hamar rá kellett jönnie, hogy a magasan hordott orr veszélyes viselet, a nevetségesség pedig sehol sem öl olyan végérvényesen, mint kegyetlen kamaszok között.

Mert a fiatalság kegyetlen, egyénben, népben egyaránt. Élvezettel tépi ki a sáska lábait vagy a hatalmába került idegen nép szellemi gyökereit. Nem tudja még felmérni a fájdalmat, amit okoz, mert élete még túl rövid volt ahhoz, hogy a saját szenvedése erkölcsi tilalomfákat állítson élete országutja mentén.

A politika lelkiismeretlen kalandorai ezeket a gyermeki vad ösztönöket szokták felébreszteni a felnőttek

tömegeiben és céljaik jármába fogni.

A gyerekeknek semmi sem szent. Nem ismeri azt a vallásos tiszteletet, amivel egyes primitív népek viseltetnek az [109] örültek és félkegyelműek iránt. Ő csak a furcsát, mulatságost látja a falu bolondjában, vagy a városi utcák jellegzetes különceiben és kegyetlen gunyjával ezt a mulattató furcsát akarja fokozni, amikor falkákban nyomaiba szegődik ezeknek a szerencsétlen roncoknak.

Mit tudja az a vásott diák, hogy a vén ószeres legszentebb érzéseit csúfolja ki a krisztusi jelképpel, a kereszttel? Ő csak azt tudja, hogy az öreg handlé zsidó nem meri átlépni a földre rajzolt keresztet s ezért társaival együtt kréta-kereszteket rajzol a közeledő handlé elé az egész utca szélességében, a visszaforduló előtt pedig ugyanígy elzárja az utca másik végét. Amikor pedig a „keresztes zsidó” félszeg dühöngésén a rekeszizmok sajgásáig kimulatta magát, akkor megfelelő váltság pénz ellenében letöröl egy keresztet, hogy az öreg végre tovább mehessen. [110]

Ez még nem antiszemitizmus. Nincsen benne még fajgyűlölet, csak meggondolatlan kegyetlenség és éretlen kamaszkodás. A „keresztes zsidó” emléke az évek folyamán betokosodik az emlékezetben és végleg elalszik, hacsak egyszer, évek múltán egy politikai jelszó új életre nem kelti azokban, akik férfi fejjel is éretlen kamaszok maradnak. De ez az életrekelt hajdani handlé most már több mint egy mulatságos figura. Szimbolum lett belőle: a keresztet gyűlölő idegen faj Golem alakja.

Ez már antiszemitizmus, melyet a gyűlölet vértolulásai vakká tesznek az embertárs érényeivel szemben, hogy annál élesebben felnagyítva láthassa a hibákat és a bűnöket.

Hitler ennek a gyűlöletnek emelőkarjával akarta kifordítani sarkából a világhatalom kapuját, amely aztán végül is rádült és agyoncsapta.

Ami a nürnbergi törvények és az auschwitzi gázkamrák között fekszik az az emberi –, nem, az az ördögi gyűlölet féktelen óceánjának legsötétebb hullámvölgye. [111]

Számomra akkor kezdődött a zsidóüldözések korszaka, amikor 1931-ben vagy 32-ben azt olvastam az újságban, hogy Marienbadban, az ablakon át orozva lelőtték a náci Theodor Lessinget, a filozofus-költőt, a hannoveri egyetemi tanárt, aki a katedréről Bismarckot merete kritizálni és aki, bár már korábban felesége kedvéért megkeresztelkedett, a zsidóüldözések hatása alatt újra visszatért a zsidó hithez.

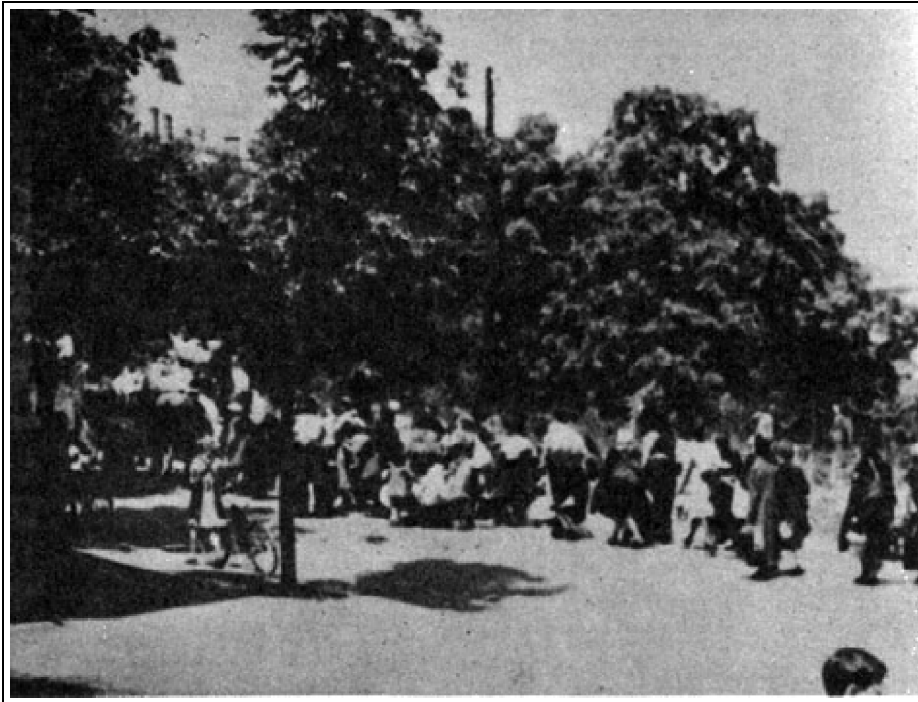
Theodor Lessing volt az, aki engem, a teljesen ismeretlent mint költőt és írókat igazolt, amikor egy külföldi barátom tudtom nélkül megküldötte neki néhány írásomat. Hosszú méltatást írt róluk és tovább adta őket Max Brodnak, engem pedig meghívott magához Hannoverbe. Így jelentek meg első verseim a „Prager Tagblattban”.

67A legnemesebb emberek egyike volt, akivel a sors kapcsolatba hozott. Amikor ezt a szellemet meggyilkolták, dermedten éreztem, hogy megkezdődött egy szörnyű folyamat: a kíméletlen harc a Szellemmel, a szabad gondolat, az emberi [112] méltóság ellen.

Nemsokára rá kigyulladtak a máglyák Stephan Zweig, Franz Werfel, Schalom Asid, Döblin, Heine és a többiek könyvei alatt és a lángok kormos füstje beszennyezte egész Németországot. Megfojtották Mahler zenéjét és Mendelssohnét, azét a Mendelssohnét, aki kiragadta a feledésből Johann Sebastian Bachnak műveit.

Ettől kezdve szivszorongva figyeltem a ragály terjedésének minden mozzanatát. Minden újabb intézkedés

rendelet és törvény, a gyűlölet hideg hüllőtestének minden közeledő gyűrűzése megdermesztett. Sűrű, szomorú köd ereszkedett az életre.

Halálmenet a Deák-téren

Nyirkos homályában rémült szemmel botorkáltak az üldözöttek, foszforeszkáló szemmel lestek áldozataikra az üldözők.

– Maguk, keresztyének, sohasem fogják elképzelni tudni azt a lelki poklot, amiben mi most élünk – mondták zsidó ismerősök és barátok.

Igazuk volt. A keresztyének nagy többsége meg sem kísérelte ezt a poklot elképzelni. Még hálát sem [115] adott a sorsnak, hogy véletlenül keresztyénnek született és kiváltságának fölényével páholyból nézte az aréna porondján lejátszódó tragédiát.

Megdöbentő volt látni, hogyan dobták le napról napra többen az emberszeretet bárány-bőrét és csatlakoztak az üvöltő kórushoz, amely egy nép vagy faj hitványainak bűneit az egész népre vagy fajra kiterjesztette és megtagadott tőle minden emberi vonást.

68Ugy látszik vannak élőlények (Hitler is ezek közé tartozott), akiknek érzékszervei mindenben csak a kellemetlent, a visszataszítót veszik észre. A virágos mezőn csak a csalánt, a rovarok között csak a poloskát, bolhát vagy szunyogot, az emberfajták között mindig és mindenütt csak ennek a fajtának silány példányait. Nem tudják, hogy csak a saját lényük növényben, állatban vagy emberben jelentkező tükörképe vonzza őket, hogy szemközt köphessék.

A gyámoltalan kapzsiak gyűlölik a zsidókat, mert csak az eredményesen [114] kapzsi zsidókat látják. A tehetség hijján hiába könyöklők agyát elönti a vér, ha tehetséges zsidókat érvényesülni látnak. Senki sem

szidja jobban a modortalan zsidót, mint a modortalan keresztény.

Azt, hogy a kapzsi, hatalomvágyó, modortalan zsidók mellett vannak önzetlen, szerény, kifinomult modoru zsidók is, azt nem akarják tudomásul venni, de nem is igen akad alkalmuk erről tudomást szerezní, mert a szellemi nivokülömbőség áthághatatlan határt von közéjük és a választékos kulturájú zsidó közé. Az ő világuk csak a szatócsig, a pénzét visszakövetelő uzsorásig, a tolakodó vigécig terjed.

Ha végig tekintek nagy számu zsidó ismerősömön és barátomon, akkor nem találok közöttük egyetlen egyet sem, aki érdemtelennek bizonyult volna bizalmamra. Erre azt felelheti valaki, hogy kivételes szerencsém volt vagy hogy a soproni légkör a zsidó tulajdonságokat letompítja. De hát én a világ minden részében érintkeztem velük, a legkülönbözőbb [115] életkörülmények között: az egyetemi padokban, a színházban, hangversenyeken, a gazdasági életben, a harctéren és Szibéria táboráiban. Lehet, hogy ösztönösen urakat választottam ki, akik népüket méltóan képviselték, de ezek oly nagy számban voltak, hogy Werfel szavait igazolták: nem szabad egy népet salakja után megítélni.

Sokat kaptam tőlük, sokat köszönhetek nekik: Theodor Lessing, Max Brod, Hugo Glaser, Moric Bleyer, Mohácsi Jenő nyomdafestékhez segítettek az ismeretlen keresztény író; mások lelkes érdeklődésükkel, megértésükkel gyorsították szellemi fejlődésemet. Hálával őrzöm azoknak a paeszes stary-samberi zsidóknak az emlékét is, akik nem tördödvé a kozákok nagajka suhintásával, lopva kenyeret és kockacukrot dugtak a hadifogoly zsebébe és este szalmazsákot csempésztek alá, hogy ne kelljen a szutykos, kemény padlón feküdnöm. [116]

Az általános emberi együttérzésen felül a humánúm, az igazságérzet, az irott és iratlan keresztényi parancsolatok mellett volt még valami, ami a zsidók gyötrelmeit a saját gyötrelmeimmé tette.

Tudod jól, Mihály, hogy volt kit féltennem.

Ismerted őt. Egy-két tájképét magaddal vitted, és a könnyü ecsetvonásokból derüs, gyanutlan lényének emléke tekint rád rioi lakásod faláról. Igen: emléke, mert már ő sincs. Három hónappal a gyűlölet gátszakadása előtt temettük Budapesten. Akkor még emberi módon temethettük: koporsóban, koszorukkal, halotti beszéddel, énekkal. És én azon a ködös, hideg decemberi délelőttön, amikor a kántor szivettépő éneke közben a temető ködbe vesző utjain a koporsó után bandukoltam, megköszöntem a sorsnak, hogy emberként engedte meghalni. Azok közül, akik velem együtt kísérték, csak kettő él még. A többiek Auschwitzben, Bergen-Belsenben vagy a Duna parton pusztultak el. [117]

De amíg a rákoskeresztúri temető göröngyei alatt megpihenhetett, érzékeny lelke, melyben több keresztényi irgalom és szeretet volt, mint egy templomnyi álkeresztényben, 69tízszeresen végigszenvedte a még vértelen lelki pogromok öt esztendejét. A „sárga csillagot” már nem érte meg, de annak pusztja lehetősége éppúgy hamvasztotta életerejét, mint a halálos kór, melyet éveken át, egészen haláláig hősiesen titkolt még előttem is.

Amikor 1944 áprilisában megpillantottam egy embertársam mellén az első sárga csillagot és a szégyenérzet szinte végigperzselte testemet-lelkemet, akkor újra megköszöntem a sorsnak, hogy idejében kioltotta annak életét, aki huszonnégy éven át legközelebb állott hozzám.

A sárga csillag!

Az Uj utcai gettó bejárata

Egykor, Szibériában egy vándor jiddisch színtársulat előadásában láttam egy drámát. „Der gelbe Fleck” volt a címe. Négy sápadt, vézna zsidó színész egy egész nép tragédiáját [118] játszotta el előttünk. Minden idegszálam tüskévé merevedett és hónapokra összevázta lelki világomat a darab hatása.

És most itt Sopronban, az áprilisi napfény tavaszi ragyogásában újra találkoznom kellett ezzel a „sárga folttal”. Voltak, akik dacosan, szinte kevélyen hordták, de a legtöbben meggörnyedtek és megvénültek alatta s szemlesütve, takargatva cipelték 70annak a szörnyű szövetdarabnak embertelen súlyát. Voltak, akik eszelős tekintettel várták, hogy a lidérc leszálljon mellükről, és voltak, akik keserű öngúnnyal emlegették fajuk kitüntető érdemrendjét, a „Pour le Lévuit”-et.

A csillag után, amely az emberiség legsötétebb éjszakájának csak kezdetét jelezte, sorban suhantak elő középkori rejtekeiből a denevérek: bórszárnyu törvények, szőrös tilalmak, karmos jogfosztások és végül a vég kezdete – a ghetto.

Amíg a fiatal zsidó férfiak, mint [119] „munkaszolgálatosok” valahol Ukrajnában aknamezőket tisztítottak,

addig családjaikat kihajtották otthonaikból és kijelölt ghetto-házakba zsúfolták. Az elhagyott zsidó lakásokba pedig betelepedett egy új, erkölcsbontó fogalom, az „elhagyott zsidó holmi” fogalma.

A kijelölt zsidó házak számát folyton csökkentették, amivel fordított arányban növekedett az „elhagyott zsidó holmi” száma. Az üzött zsidók minden költöztetésével soványabbak a batyuk és a kézikocsikon vonszolt ingóságok terjedelme mindig kisebb lett. A Péter-Pál napja előtti héten már csak az Uj-utca és a Paprét volt ghetto-terület. Megkezdődtek a kinzások, az embertelen vallatások – elrejtett és elásott kincsek után. Csendőrszuronyok között vitték ki a gyerekeket a temetőbe a szülők sírjához, hogy kiásassák velük az esetleg odarejtett családi ékszert. A papréti vallatóban a legszemérméletlenebb altesti motozásnak vetették alá a nőket.

Gyanus lett minden keresztény, akiről [120] zsidó kapcsolatai alapján feltehető volt, hogy zsidó vagyont vett át megőrzés végett. Megindult a feljelentések undorító áradata és nyomukban az elhurcolások, internálások sora.

A város valami lélekroncsoló mérgezés görcseiben vonaglott.

Péter-Pál-napjára virradó éjszaka egy „különleges célokra kiképzett” csendőrszázad érkezett Sopronba. A csendőrök körülfojták a ghettót, kihajtották a zsidókat az utcára és brutális motozás után kisebb csoportokban elindították őket az új ghetto, a Jacobi-féle szivarkapapirgyár felé.

Amikor délután sétára indultam, hogy az erdőn vagy a kertemben enyhülést keressek, a vasuti átjárónál váratlanul szemközt találtam magam egy ilyen csoporttal. Halálsápadtan vagy vérvörösre gyult, verejtékező arccal vonszolták magukat a szerencsétlenek a tündöklő júniusi ég és a vakító napfény diszletében, vakon, tébolyultan, némán. Egyikük elejtett egy kis batyut. Az utána jövő megbotlott benne és [121] elesett. A következő átbukott az elesetten és szintén elvágódott, a harmadik is. Meghemperegtek az ut porában, látszott rajtuk, hogy nem is tudják, mi történt velük, de azért kétségbeesett igyekezettel feltápáskoztak és a csendőrök hajcsárordítása közt loholtak a többiek után.

Ijesztően elváltozott arcu ismerősök imbolyogtak el előttem, aki bénultan, megdermedt vérrel meredtem a menetre és éreztem, hogy most tenni kellene valamit: kiáltani, felordítani vagy odaállni közéjük, segíteni a batyut cipelni annak az anyának, akinek szoknyájába három gyerek kapaszkodik vagy karon fogni a hetvenéves Hernfeld-nénit, ezt a finom kis dámát, aki mérhetetlen csodálkozással tipeg a sorban és nincs más poggyásza, csak az elegáns kis kezításkája.

Nem tettem semmit, csak a ruha alatt elpirultam a talpamig. Talán ha ő is köztük lett volna, talán akkor mertem volna ember lenni. [122]

Ezekben a július eleji napokban, amikor a háromemeletes Jacobi-gyár kékre mázolt ablakai mögött az odazsúfolt zsidóság méhkasként zúgva várta a deportálás óráját, ezekben a napokban kerti házam árnyas verandáján feldult látogatók remegő kezét fogtam, az iszonyat visszfényétől kigyulladt szemekből patakzó könnyeket láttam és megrendültem attól, amit a reszkető ajkak elmondtak. Ide menekültek a nagy kert mélyére, homlokukon a rettegés hideg verejtékével, szívükben az aggodalom elviselhetetlen nyomásával. Keresztények, akik életüket egy zsidóhoz kötötték, aki a Gestapo elől elbujdosott vagy olyanok, akiknek valakije a Jacobi-gyár foglya volt. Itt, a nagy fenyők alatt, a régi házaknál, kinyílt az ajkuk és a szívük, itt megenyhült a szorongás, itt néhány órára elfelejtették az éjszakák rettegéseit, amikor minden pillanatban a Gestapot várták! [123]

És aztán eljött az a nap is, amikor a Jacobi lakóit elindították – hová? – azt még senki sem tudta akkor.

Forró, tikkasztó nap volt: a pokol előszele.

A Jacobi-felé vezető utcákat csendőrkordon zárta le, de azért néhány keresztény családtagnak sikerült a szemközt fekvő nagy kertészetten át a kertészlakba lopódnia és a lehuzott zsaluk mögül a földön térdelve végignézni azt, amit kulturemberek szeme eddig ebben az országban még nem látott.

Könnyektől vizes zsebkendőjüket minduntalan a szájukba tömték, hogy elfojtsák a feltörő sikolyt, amikor a Jacobi kapuján kitámolygott egy-egy családtag az utolsó kis batyuval, és valamelyik pribéknek a csizmaorra egy jólirányzott rugóssal belóditotta a négyes sorba. Öreg házaspárok – valamikor egy zsidó család tisztelettől körülvelt fejei – egymásba karolva, szemükben határtalan csodálkozással próbálták egymást támogatni, de egy embertelen hang széttépte [124] és búcsú nélkül más-más osztagba parancsolta őket. Fiala anyák kétségbeesetten rimázkodtak egy csöpp vizért csecsemőjük számára, de víz helyett csak durva röhögést kaptak. A kórházból társzekerekre dobálva hozták a nagybetegeket, frissen operáltakat. Az egyik szekéren széttárt karokkal, lelógó lábakkal Emil Scheffer feküdt, az európai híru művészettörténész; mellette Hernfeld-néni ült gaze-be csavart karokkal, mert felvágta ereit, mint annyi más sorstársa.

Sűrű, aranyló porfelhő feküdt az órákhosszat várakozó négyessorok felett. És minden mellen ott világított a halálos ítélet jele: a sárga csillag.

Késő délután lett, mire az utolsó osztag is elindult a pályaudvar felé, ahol 70–70 embert préseltek egy-egy forróasztól izzó marha vagonba. Aztán lassan elindultak a vonatok rettenetes terhükkel a rettenetes cél felé. Minden vagon tetején egy-egy kakastollas csendőr állt szétvetett lábakkal, lövésre kész puskával az almazöld [125] esti ég háttére előtt. Az állomás előtt pedig százegynéhány üres gyermekkocsi – „elhagyott zsidó javak” – hirdette egy embertelen eszme diadalát.

Egyetlen zsidó maradt vissza a városban: a nyolcvanhat éves Fuchsbaum, 75%-os hadirokkant, akinek megkegyelmeztek, ahogy jókedvű favágók a letarolt hegy tetején is néha meghagynak egy szál fenyőt. Titkos adományokkal támogatták egy ideig a szegény öreget, aztán csöndesen ő is elkallódott.

A soproni zsidók deportálása után a vidéki zsidók gyűjtőhelyévé lett a Jacobi és a mellette épülő egyetemi menza még nyers, vakolatlan épülete. Naponta érkeztek lihegő, támolygó csoportok csendőrszuronyok között.

Egyszer Szibériában láttam egy csoport száműzöttet a hóviharban vánszorogni a láncok ütemes csörgésétől kísérvé. Most ugyanez a kép tárult elém, csak a hóvihar [126] helyett a juliusi nap perzselte a kárhozottak fejét, lánccsörgés helyett pedig a magukkal cipelt vedrek és fazekak doboltak és a gyerekkocsik kerekei nyikorogtak. ⁷²Falusi boltosok, rabbik, vörösképi zsidó mészárosok, vézna tanítók botladoztak a kimerültségtől és köztük egy-egy természetes, verejtékező anya lépdelt, batyukkal és edényekkel megrakva, féltucat gyerekkel a szoknyája körül.

Néhány napig ott tanyáztak az ajtótlán, ablaktalan, padlótlán menza nyers téglái között, aztán őket is elnyelte az ismeretlen távol.

Közben folyt a városban az „elhagyott zsidó vagyon” végnélküli leltározása, számbavétele, beraktározása, átcsoportosítása, kiigénylése és elpredálása. A lopás és rablás magasiskolája volt az a tavalyi nyár.

A becsületes emberek elkinzott lélekkel néztek az utolsó motyójukat cipelő zsidó csapatok után és azt

gondolták: egy év után ugyanez lesz a mi sorsunk is. A széthurcolt zsidó butorok, ágynemük, családi ereklyék [127] láttán pedig érezték, hogy nemsokára az ő butoraikat, ágyneműjüket, családi ereklyéiket ugyanilyen mohón fogják széthordani idegen kezek.

Október 15-ike után, a Szálasi-uralom siralomház levegőjében, a szomszéd falvakat, Balfot, Fertőrákost, Bánfalvát teletömték csonttá aszott zsidó munkaszolgálatosokkal, akik egész télen át ásták a lövészárkokat és ágyuállásokat, de még inkább sirokat ásták egymásnak.

Az emlékezetet elborítja az iszonyat libabőre, ha visszagondolok azokra az emberi formájukból kivetkőztetett, rongyokba burkolt, szőrös csontvázakra, akik papirba csavart lábbal vagy mezétláb vonszolták magukat végig az Erzsébet-utca friss, mély havában és a barmok fásultságával türték, hogy 14–16 éves, rosszarcu, géppisztolyos, civil-suhancok – a nyilas „keretlegények” – olyanokat vertek a görnyedt hátakra és fejekre, hogy visszhangzott tőle az utca. Nappal csak verték, de este egyszerűen lelőtték a visszamaradottat. Kint a Nándor-fasorban [128] reggelente véres hullák domborodtak a frissen hullott hó leple alatt.

Néha az esti szürkületben társzekerek döcögtek át az utcákon furcsa tárgyakkal megrakva. ha a szél fellibbentette a rá terített papirozt, kék lábak és kezek, vicsorgó arcok rémitették az embereket. Az aznap elpusztult zsidó munkaszolgálatosokat vitték a tömegsírba.

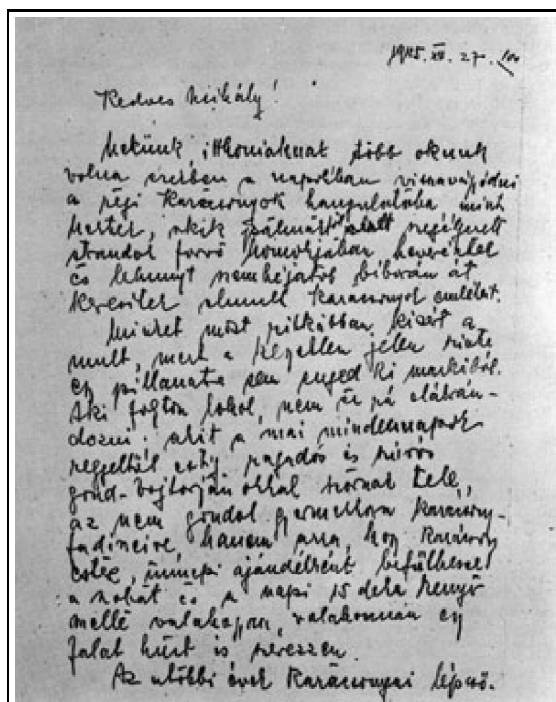
1945 februárjában, amikor a mindennapi délelőtti riadó felhangzásakor nekivágtam a soproni erdőknek, akkor láttam utoljára ilyen „musz”-osztagokat. A „Hét-bükkfa” körüli szép régi erdőt irtatták velük a nyilasok. Mint halovány kísértetek vánszorogtak a hóban a kidöntött szálfák körül. Néha egy-egy közülük elmehetett vizért a közeli forráshoz, ahol néhány gyors szót válthattam velük, és élelmet s cigarettát csempészhettem a kezükbe.

De a legmegrázóbb élményem mégis az volt, amikor két nappal Sopron eleste után, a még néptelen utcákon megjelentek [129] ruhacafatokba burkolt szőrös csontvázak és kialudt szemü, elvadult nők s görbe faágakra támaszkodva támolyogtak a tavaszi napfényben. Hazajáró lelkei voltak az egykori zsidóságnak, csak annyi erővel árny testükben, hogy a kórház kapujáig el bírták vonszolni magukat.

Most, amikor az életbenmaradtak már hazatértek és neki látnak egy új élet összetákolásának, most vetitődik csak teljes sötétségében ezeknek az embertelen éveknek vérszinü hátterére annak a tragédiának árnyéka, amelyhez foghatót nem ismer az emberiségnek borzalmakban oly gazdag történelme. A régi emberirtások után a nép öregjei, asszonyai és gyermekei maradtak meg, a férfiak pedig elpusztultak. Most csak a munkaszolgálatos fiatal emberek egy csekély töredéke és néhány fiatal 73leány menekült meg. A 40 éven felüliek, az összes szülők, nagyszülők és az összes gyermekek füstté váltak a gyűlölet szégyensötét oltárain [130] Bergen-Belsenben, Auschwitzban és a többi földi pokolban. Egy idősebb zsidó férfi vagy nő, vagy egy zsidó gyermek ma olyan ritka, mint a derüs mosoly.

Lelkük gyökeréig sebzett árvák és gyermektelenek viaskodnak a megbocsátás és bosszú angyalaival. Meg kell érteni, hogy gyakran a bosszú angyala erősebb és a megbocsátás szelid ereje csak a gyógyító idővel szövetekezve hódíthatja meg lépésről-lépésre a lelkeket.

.....

Becht Rezsó kézírata

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / Turán Tamás: ÚJABB HÉBER KÓDEXTÖREDÉKEK SOPRONI KÖNYVTÁRAKBAN

74 Turán Tamás: ÚJABB HÉBER KÓDEXTÖREDÉKEK SOPRONI KÖNYVTÁRAKBAN [1\(225\)](#)

Soproni muzeális könyvtáraink több mint három évszázad múltával is egyre újabb meglepetéssel szolgálnak a kutatók számára. A könyvtörténet egyik fontos szakterülete a kötéskutatás, amely elsősorban régi korok nagyértékű művészi kötéseivel foglalkozik. Előfordul azonban, hogy a kötéshez nem a szokásos bőrt, fát vagy sima pergament, hanem már teleírt kódexlapokat (*scripta membrana*) használtak fel. Ezek a lapokon nem ritkán értékes, ritka vagy épp' ismeretlen művek töredékei őrződtek meg számunkra. [2\(226\)](#)

A soproni levéltári és könyvtári anyagban felbukkant héber kódextöredékeket először Roth Ernő, majd Scheiber Sándor rendszerezte. [3\(227\)](#) Scheiber kutatásai alapján eddig kb. 170 magyarországi provenienciájú töredéket sikerült azonosítani, amelyekből képet alkothatunk a magyar zsidóság középkori könyvkultúrájáról.

Az alább közlendő töredékek közül az első a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) könyvtárának rendezése során került elő, de tartalmát tekintve az egyházközségi könyvtárhoz tartozik. A másik töredék a soproni Evangélikus Egyházközség tulajdona. Előbb az örkönyvek adatait közöljük, azután jellemezzük magukat a töredékeket.

1. Matthes Stöckel: Apologia, oder Verantwortung des Christlichen Concordien Buchs. Drezda 1584.

(jelzet nélkül) Az előzéklapon bejegyzés olvasható: *Ex bibliotheca Melchioris Eccardi, Chemn(itziensis) a(nno) 1598. m(ense) Julii*. A kötéstáblán is szereplő supralibros, az 1598-as dátum elárulja, hogy ez egyben a kötés ideje: ekkor kerülhetett rá a pergamen is. A kötéstábláról lefejtett folio méretű lap Ros Hasana 2. napi mahzorjának reggeli imájából való részletet tartalmaz, az Ábrahám tíz megpróbáltatásáról szóló midrást feldolgozó költemény második felét,⁴⁽²²⁸⁾ melynek szerzője Simon ben Jichak Abun, a legkorábbi németországi pajtánok egyike a X. századból.⁵⁽²²⁹⁾ A kötet érdekessége még, hogy a tábla lefejtésekor a tükörre kiragasztott előzék nem látható, ⁷⁵belső oldalán előkerült a könyvkötő feljegyzése is, amelyet valószínűleg a megrendelés felvételekor sebtében firkantott le a papírra. A „*halbleder, welusch*” megjegyzéssel a félbőr kötésre, illetve az „idegen” (a *welisch/welusch* ugyanis nemcsak „olaszt” hanem általában minden külföldit jelölt) pergamenre utalt.

2. Johannes Gerhard: *Ausführliche Schriftmessige Erklärung der beyden Artickel von der heiligen Tauffe und von dem heiligen Abendmahl*. Jena 1610. (Jelzete: Ld 248.) A kötetben possessor-bejegyzés nem található. A quarto-alakú könyv külső borítóját egy héber szöveggel írott pergamenlap képezi, kívül a héber szöveggel. Ez is mahzortöredék, Jom Kippur *maariv*-jának egyik pijjutja, annak első harmadától végig.⁶⁽²³⁰⁾ Az ezt követő szentírási versfüzérhez hasonlót csak a keleti askenázi (lengyel) rítusban, a pijjut előtt találtunk.⁷⁽²³¹⁾ Egy harmadik kéziratöredéket ugyanebből a gyűjteményből már Scheiber Sándor ismertetett könyvében (Nr. 146, 246, p. 388). Leírását hadd egészítsük ki két aprósággal: a bevezető sor a keleti (lengyel) rítusú imarendről tanúskodik.⁸⁽²³²⁾ A recto lap a túloldalon folytatódván az imaköltemény háromnegyed részét tartalmazza.

A könyv egykori tulajdonosairól a possessor-bejegyzések tájékoztatnak minket. A két töredék örkönyve közül csak az elsőben olvashatunk ilyent, ezért a második származásáról, provenienciájáról még csak találgatni sem tudunk. Elképzelhető, hogy a könyvtárat nagy mértékben fejlesztő Lang Mátyás evangélikus lelkész szerzeménye volt Németországból, de az is lehet, hogy valamelyik helyi kereskedőtől vásárolták a gyülekezeti könyvtár számára. Az első kötet tulajdonosa, Melchior Eccard azonban nem teljesen ismeretlen számunkra, a fentén kívül még három - névvel jelzett - kötetét találhatjuk meg a könyvtárban:

REINECK, R.: *Historia Iulia. Helmaestadii, typis Iacobi Lucii, 1594.* (Líceumi könyvtár, Ea 26.)
Bejegyzés: *Ex bibliotheca Melchioris Eccardi Chemn. Ao. 1594. m. Vetil Olsnae.*

PARAEUS, David: *In divinam ad Romanos S. Pauli epistolam commentarius*. Francofurti, 1608.
(Konventi könyvtár, Lb 288.) Supralibros: *ME.C. / 1608.*

PAREUS, D.: *In ad Romanos S. Pauli epistolam commentarius*. Francofurti: typis Iohannis Lancelloti, 1608. (Konventi könyvtár, Lb 288.) Bejegyzés: *Ex bibliotheca Melchioris Eccardi Chemn. d. 8. 1608. m. Jun. 2 Tal. 15 gr.*

Az orthodox lutheránus teológus minden bizonnyal Chemnitzből, a szülőföldjén kitört vallásüldözések elől jöhetett Sopronba, valamikor a XVII. század első évtizedeiben, s – mint megannyi sorstársa – hozta magával házi bibliotékáját is. Ezt azután halálát követően az evangélikus egyháznak adományozta. Tehát a héber kódextöredék sem Sopronból, hanem a vásárlás helyéről, valószínűleg Chemnitzből származik.

76A Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) könyvtárában őrzött töredék
(Fotó: Németh Ferenc)

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

77 SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE / Bircher Erzsébet: Tisztelt
Hölgyeim és Uraim!*

Bircher Erzsébet: Tisztelt Hölgyeim és Uraim!*(233)

1944. június 1-jén – szinte napra pontosan ötven éve – itt, az ország nyugati határszélén, a „Civitas Fidelissima” falai között is bekövetkezett az, amelynek réműletes előjelei már a század harmincas éveitől mérgezték az országot.

A numerus clausus, a zsidótörvények, a sárga csillag kötelezővé tétele után a gyűlölet logikájából már

következett a lépés: az izraelita vallásúak fizikai elkülönítése, gettóba zárása.

Ettől a teremtől karnyújtásnyi távolságra, az Új utcában, ötven éve már falazták az átjáró házak kapuit, meszelték az ablakokat. A másik gettót a Papréten alakították ki.

De Sopronban nemcsak a város izraelita polgárait zárták kényszerlakhelyre, az itteni gettókból hurcolták el a megyéből összegyűjtött zsidókat is a halálvonatokon Auschwitz és Buchenwald felé.

Városunk történelme a fél évszázaddal ezelőtti rettenetes hónapokról olyan tragédiákat is feljegyzett, mint a környékünkön, a munkatáborokban meggyilkoltak tragikus sorsát. Sopron határában, Balfon, az európai kultúra két kimagasló szellemiségű alakját, Szerb Antalt és Sárközi Györgyöt gyilkolták meg – más sorstársaikkal együtt – ostoba keretlegények.

Sopronban a deportálást – más vidéki városokhoz hasonlóan – a gettóba zárás után heteken belül végrehajtották.

A Déli-pályaudvarról marhavagonokban 1885 sopronit hurcoltak el: gyerekeket, öregeket, nőket, akiknek bűnük a hitük volt.

Közülük csak nagyon kevesen tértek haza. A deportálás emlékére az izraelita temetőben évente megrendezett ünnepségen 1640 soproni áldozat tragédiája előtt kell fejet hajtani.

Az évek múlásával a túlélők, a szemtanúk száma egyre kevesebb lett. Többségbe kerültünk mi, a mai középgeneráció, s a nálunk fiatalabbak. Nekünk már nem voltak személyes emlékeink, és előlünk tapintatból, vagy büntudatból, de elődeink elhallgatták a holocaust borzalmait. A történelemkönyvek a maguk kilúgozott adatsoraival csak keretet tudnak adni ismereteinknek, de érzelmi, értelmi tartalommal ezt a rettenetet akkor tudtuk megtölteni, amikor magunk is felnővén, gyerekeket nevelve, szeretve, napi harcainkat megharcolva, megéreztek sorsunk törekenységét, fenyegetettségét.

78Mert gyermekkorunkban furcsamód hallgatott a környezetünk. Ők tudták, kik az áldozatok, s kik a bűnösök, kik voltak közömbös szemlélők, s kik a segíteni akarók.

Itt a sárgacsillagos soproniaknak nevük, arcuk, sorsuk volt. Iskolatárs és tanítvány, szomszéd és barát volt közöttük.

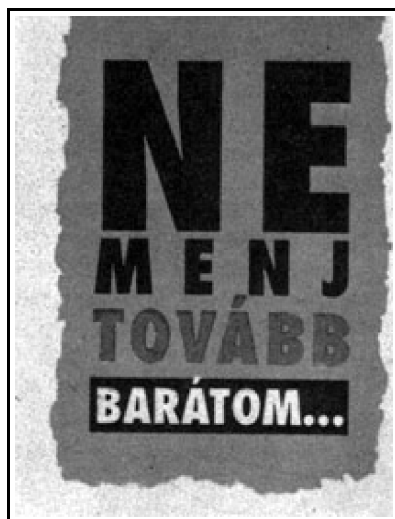
Az emberek tudták, hogy a Szent György plébániára bejáró, sárga csillagot viselő férfit dr. Csatkai Endrének hívják, büszkék voltak a város tudós rabbijára, Pollák Miksára. Tudták, hogy hívták azt a bányászt, aki elbújtatta Vajk Artúr bányaigazgatót és Füredi Oszkár építészt családjával együtt. De azt is tudták, hogy ki jelentette fel őket. Tudták, hogy ki vitt, vagy próbált meg vinni egy tál krumplit, kenyeret, vizet a marhavagonokba bezúfoltaknak, s azt is, hogy ki volt az első a zsidóvagonok, házak fosztogatásában.

Ez egy kisváros volt, s az is maradt, ahol ezzel a tudással tovább kellett élni. Ma már a társadalomlélektannal, csoporttudattal foglalkozó tudósok talán tudnak magyarázatot adni a kollektív felejtésre. Hisz' mindenkinek tovább kellett élni, és csak abban bízhatunk, hogy a számadást mindenki elvégezte magában.

De nem megtörténtté mégsem lehet tenni semmit a hallgatással. Éppen ezért, hogy mi békében élhessünk lekiismeretünkkel, akkor kötelesek vagyunk elődeink sorsából tanulni.

Mert ha a megfelelő következtetéseket levonjuk a fél évszázaddal ezelőtti történelemből, akkor soha nem engedjük, hogy olyan politikai hatalom telepedjen fölénk, amely erodálja erkölcsünket, amely gyűlöletet, megosztottságot, rettegést terjeszt pestisként határainkon belül vagy kívül.

Ezért köszönöm a szervezőknek és vendégeinknek, hogy eljöttek közénk, hogy együtt emlékezhessünk, hogy ettől a közös emlékezéstől lélekben valamennyien megerősödvé tudjuk az emberi élet szabadságát, méltóságát megővni.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLEKEZÉSEK

79 MEGEMLEKEZÉSEK

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLEKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL

Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLEKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL / 1. A város.

1. A város.

Sopron nem kényeztette el a zsidókat. Különösen így volt ez a középkoron át, mikor a *gens perfidissima* (leghűtlenebb nemzet) tagjai csak akkor nyerhették el a *bonus* (derék) jelzöt, ha a pénzsűkében levő városi

magisztrátustól megvették annak adósságait. Sorsuk közvetlenül a tanács nemesuraitól, közvetve pedig a királyoktól függött. 1360 körül érte őket az első pogrom, mikor Nagy Lajos király kiűzte a magyarországi, köztük a soproni zsidókat az ország területéről. 1431-ben Zsigmond megerősítette őket joigaikban és kiváltságaikban. 1440-ben azonban Erzsébet királyné – négy kivétellel – ismét elvette minden házukat, s azokba soproni polgárokat költöztetett. Egy évre rá Sopron zálogos ura, III. Frigyes császár újból meghagyta, hogy a soproni zsidókat zsinagógájuk és tizenhat Új utcai házuk birtoklásában védjék meg. Majd pár évtizednyi huzavona után – II. Lajos király parancsa ellenére – 1521-ben a soproni polgárok ismét bántalmazták a zsidókat, s az 1523-as közgyűlési jegyzőkönyv értelmében megkülönböztető jelet kellett ruházatukon viselniük. Az 1520-as években az egyre romló gazdasági helyzetben a város mind több beadványt küldött II. Lajos királynak és Mária királynénak a zsidók ellen. Végül 1526. szeptember 8-án, a mohácsi csatavesztés után tíz nappal a város erőszakkal elűzte őket, vagyonukat pedig saját céljaira foglalta le. *Ezt követően 324 éven keresztül zsidók nem települhettek le Sopronban, sőt 1740-ig még a lábukat se tehették be a város falain belülre.*

A kiűzetést követően a város eladta zsinagógájukat, 1557-ben pedig felszámolta a zsidótemetőt is, köveit középületek építőanyagául használva fel. A városi hatóságok még 1818-ban is „zsidórazziát” rendeztek az illegális zsidó szálláshelyek felkutatására. Ennek során egy titokban működő zsinagógát is felfedeztek, amire persze azonnal lakat került. 1840-ben a magyar országgyűlés engedélyezte a zsidók beköltözését a szabad királyi városokba, így Sopronba is, bár a város képviselői tiltakoztak ez ellen. Lassan kibontakoztak a közösségi élet alapintézményei: 1852-ben az iskola, 1858-ban a hitközség, majd sorban a különféle egyletek. 1876-ban avatták fel a Templom utcai zsinagógát, amely Rosenfeld Jakab adományából, Schármár János tervei alapján épült fel. (II. világháborús sérülések folytán az 50-es években lebontották.) Egy évre rá végleg elszakadt egymástól az ortodox és a neológ irányzat, aminek közvetlen kiváltó oka a zsinagóga berendezése felett támadt vita volt. 1891-ben az ortodox irányzat hívei új zsinagógát építettek a Papréten, majd három évre rá sikerült véglegesen rendezni a régóta húzódo rabbiválasztást is az egyetemről frissen kikerült Dr. Pollák Miksa személyében.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL / 2. Az apa.

2. Az apa.

Pollák Miksa szegény szatócs gyermekeként született 1868. március 8-án Beleden. ⁸⁰A gimnázium alsó négy osztályát Kőszegen, a felsőbbeket a budapesti Rabbiképzőben tanulta, ahol később teológiai tanulmányokat folytatott. Az egyetemen keleti nyelvekkel, magyar és német irodalommal, filozófiával foglalkozott. 1891–92-ben a berlini egyetemen és ugyanott, a *Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums* főiskolán folytatta tanulmányait. Felesége ugyancsak beledi volt, és ugyancsak Polláknak hívták, gazdag, „grófi zsidó” családból származott, vagyis – ahogy egymás közt szokták volt mondogatni –, „a szegény Pollák elvette a gazdag Pollákot.” Pollák Miksa 1892-ben doktorált a budapesti egyetemen, majd két évvel később a Rabbiképzőben szerzett rabbi oklevelet. Még mielőtt a képesítését igazoló hivatalos okmányt kézhez kapta volna, a soproni neológ izraelita hitközség már meg is megválasztotta papjának. Akkor még senki sem tudta, hogy Dr. Pollák Miksa személyében az első és egyben utolsó neológ rabbi került megválasztásra Sopronban.

Szemtanúk szerint „a ritka kiváló szónokok közé tartozott, ízes magyar beszéde, mérsékelt taglejtései, szép

szóképei nagy hatást tudtak kiváltani. Egyébként kapzsi ember hírében állott, felesége pedig kevély nőként járta az utcákat” (Keresztury Dezső). Régi tanítványaitól tudom, hogy jeles ünnepek környékén a város katolikus és protestáns értelmiségies is be-belátogattak a zsinagógába meghallgatni szónoklatait.

Alapelvei a kor neológ „izraelita magyarjainak” tipikus gondolkodásmódját tükrözik. A vallás náluk már nem több pusztá hagyománynál, a cél a minden áron való elfogadtatás a többséggel, s végső soron az asszimiláció. Erre a felfogásra világít rá egy mondata a *A zsidók története Sopronban* c. művéből: „Az 1867. XVII. tcz. mondotta ki a zsidók emancipációját. És ezzel le is záródik itt hazánkban a tulajdonképpen értelemben vett speciális zsidó történet. Azontúl már a zsidók a többi polgárok közé tartoznak és az összességnek történetébe szövődik bele a zsidóhitű állampolgárok története is.”¹⁽²³⁴⁾ Erre a mondatra a történelem és saját sorsa is rácsáfolt.

Ezt a felfogást tükrözi egyébként megjelent műveinek sora is: *Arany János és a Biblia; Tompa Mihály és a Biblia; Madách Imre és a Biblia*. Polémikus hangot csak elvétve üt meg egy-egy hírlapi cikkében, akkor is főleg a zsidóság belső megosztottságára, széthúzására reagál vele. Kortársai a feltétel nélküli tisztelet hangján beszéltek róla, becsülték benne a kiváló tudóst és a remek szónokot.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL / 3. A fiú.

3. A fiú.

A soproni rabbi és felesége boldog házasságban éltek. Három gyermekük született, a legidősebb, Dezső, majd Erzsébet és végül Károly, 1897-ben. A Fegyvertár utcai hitközségi házban volt lakásuk, s ez adott otthont az iskolának is. A kis Károlynak elég volt ha második emeleti lakásukból leszaladt az elsőre vagy a földszintre, ahol máris az osztályterem nyüzsgése fogadta. „Emlékszem – meséli egy öreg soproni tanítónő – rendkívül szép gyermek volt, arany színű, göndör hajjal; nagy, sötét szemét komoran, bátran meresztgette kicsinyekre, felnőttekre. Nem félt senkitől, amíg apja be nem kergette az udvarról. A templom közvetlen közelében laktak. Míg szabad volt ugránoznia az udvaron, az arra járó járókelők közül senki sem menekedhetett. A kis kölyök megérezte, hogy a pap fiacskáját senki sem adja fel. Az Orsolya-apácák nyilvános iskolájába siető lányok varkocsát jó erősen megráncigálta, ⁸¹azok sikoltoztak, szaladtak, de sokkal jobban rettegtek az atya közmondásos szigorától, semhogy bárkinek eszébe jutott volna elégtételt kérni egy kavicsdobásért, meg hasonló inzultusokért.”

A gimnáziumot az utca túloldalán lévő főreáliskolában (ma Széchenyi István Gimnázium) járta. Nem volt mintadiák. Az iskolai értesítőkből összeállítható kép szerint a közepes tanulók közé tartozott. Ismerősei visszahúzódó mizantrópnak írták le, aki senkivel sem barátkozott, hacsak nem a külvárosi poncichterfiúkkal – apja és környezete legnagyobb megrökönyödésére. A Berzsenyiről elnevezett önképzőkörben gyakran szaval „sikerült”-en, bár – az iskolatársak emlékezése szerint – vastag hangjával néha kamaszos derűt is keltett. Az 1913–14-es tanévben pályázaton is részt vett: „*Napok*” c. költői elbeszéléseért 5 korona jutalmat kapott. Ekkor fordította le magyarra a *Haggádát* is. 1915-ben jelesen érettségizett – amivel ugyancsak megdöbbenetete tanárait.

Soproni gyermekkorra börtön volt számára, amiből csak lázadással tudott szabadulni. Ő maga írja: „apám s anyám csak egymást szerették igazán, gyermekeiket csak az illendőség és kényszerűség határán innen nevelték, gondozták. Én azért voltam lázadó, istentelen gonosz, mert külön életet akartam élni. Honnan

tudtam volna én, hogy különálló életre vágyom, és honnan tudták volna ezt szüleim?! Ma már mindegy. Csak arra jó, hogy megírhasam.” Meg is írta, legnagyobb regényében, az *Azarael*ben, melynek minden lapja régi soproni emlékekhez kötődik: vagyis a szülőkkel, a nyárspolgári környezettel, a szokásrendszerré merevült vallással szembeni féktelen lázadáshoz.

E lázadás mindjárt az érettségi után elemi erővel tört ki belőle. Apja – befolyásai révén – felmentést szerzett legidősebb fiának, Dezsőnek (az *Azarael*ben Ernuskó) a katonai bevonulás alól. Legkisebb fia is megkapta volna a „alkalmatlan” igazolást, ő azonban dacból bevonult és önként jelentkezett a frontra. Elmondása szerint a „gyáva zsidóról” alkotott előítéletet akarta ezzel – még a szüleivel való szakítás árán is – rombolni.

Előbb Pozsonyban volt néhány hónapos tisztiiskolán. Apja kellenlenül vásárolt neki egy fehér kancát, azt nagyon megszerette. Majd 1916-ban az olasz frontra került. Priafora hegyénél tartózkodott az ezrede majd’ másfél esztendeig. Golyó nem érte, de tifuszban megbetegedett, a kórházban gyógyították bajából. Egy bevetés után a nagyezüst éremmel tüntették ki, tüzerhadnagynak is kinevezték. (Erről az időszakról szól *Leviát György* c. drámája.)

1918 őszén tért haza a frontról. Első estjét tisztársai körében töltötte. Másnap tele volt a város a döbbenetes hírral: a zsidó főpap Károly fia részegen végigtáncolt Sopron utcáin, s a cigányok az „*Erger-Berger-Schossberger*” nevezetű nótát húzták neki, a legantiszemita dalt, amelyet valaha is kitaláltak a zsidók ellen. Hiába tartózkodott éjfélkor már odahaza, hiába azt se tudta, ki lehetett az a tiszt, akivel összetévesztették – mert nyilvánvalóan erről volt szó –, apja szinte megtévelyodött ettől a hírtől. A vége az lett, hogy a harctér poklából hazatért fiú egy napnál nem tölthetett többet otthonában, elhagyta a szülői házat, s belépett a Vörös Hadseregbe. Murakeresztúrra vezényelték, ahol mint városparancsnok levert egy lázadást. Idealista, „szabadgondolkodó” volt inkább, mint doktrinér kommunista. Szabadcsapatokat akart szervezni, hogy áttörjön velük Ausztriába, majd onnan tovább, Európa szívébe. A világszabadság lobogóit az Alpokon szerette volna kibontani. Tervét hivatalos [82](#)helyekre is elküldte, majd miután azokat elvetették, kiábrándultan tért vissza állomáshelyére.

1919 augusztusától bujkálnia kellett. „Mindenüvé inkább – mondta – mint haza.” Igaz, szülei hallani sem akartak róla. Nagybátyjánál, Pollák bórkereskedőnél húzta meg magát Nagykanizsán, a padláson. De nem bírta sokáig a bezártságot, kezdett kijárogatni. Egy szép őszi délutánon, mikor a városka parkjában egy padon üldögélt, elfogták és Szombathelyre hurcolták. (Letartóztatásáról a Soproni Hírlap sem mulasztott el beszámolni 1919. szeptember 5-én.) Itt a haditörvényszék két évi börtönbüntetésre ítélte, amiből másfelet ki is töltött. A bíróság még a politikai mártírium elégtételét is elvette tőle: köztörvényes betörőként ítélték el, s egy éjjelt a neki készített bitófa alatt kellett eltöltenie. A börtönben senki sem látogatta.

Celláját egy katolikus pappal osztotta meg, aki mint kommunista került börtönbe. A két ember csakhamar nagyon összebarátkozott. Pap Károly tőle ismerte meg Jézus és Marx Károly tanait. A jézusi tanok alapvetően megváltoztatták életét, sőt írói pályáját is. Ezután már csak ennek a témának élt, minden novelláját és írását egy hatalmas – soha el nem készült – „Krisztus-regény” előmunkálatainak tekintette. A szombathelyi börtön idején apja kitagadta. „Állítólag többször nyilvánosan kiátkozta – írja Csatkai Endre – s magánkörben igen-igen keserűen szokta Karit emlegetni.”

Kiszabadulása után Bécsbe emigrált. 1922-ben az illegális Kommunista Párt magyar pártszervezetének tagjai között találjuk, Pollák Károly néven.²⁽²³⁵⁾ Csaknem egy évig dolgozott itt kocsimosóként. Hogy milyen nyomorban élt, arról *B. városában történt* c. novellája tanúskodik legjobban; bátyját, Dezsőt

azonban – aki szintén Bécsben élt – egyszer sem kereste fel. Azután megfáradt és volt már egy kötetre való verse is. Rászánta magát a legnehezebbre: írt szüleinek, hogy szeretne visszatérni Magyarországra.

Apja útiköltséget és egy havi megélhetésre valót küldött neki, s a beledi grófság gazdasági irodájában állást is szerzett számára. Itt azonban csakhamar fellázította a nyomorúságosan fizetett alkalmazottakat, úgyhogy egy besúgó árulása folytán éjszaka, az ablakon keresztül kellett elmenekülnie a csendőrök elől. Így jutott el Debrecenig, ahol hetekig egy koporsógyáros alkalmazottjaként koporsókban aludt és írta verseit.

Itt találkozott Szép Ernővel, aki ugyancsak Debrecenben élt ekkor, megmutatta neki verseit. Ő Mikes Lajoshoz és Osvát Ernőhöz irányította Pestre. Első nagy sikerét a Nyugat 1926-os novellapályázatán aratta. Jelölték a Baumgarten-díjra, de priusza miatt törölték a jelöltek névsorából. (Babits szerette volna rehabilitáltatni.) Osvát Ernő 1929-ben öngyilkos lett. Végrendeletében Illyés Gyulát és Pap Károlyt említette meg, mint a jövő két nagy íróját, és Gellért Oszkár gondjaira bízta őket.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL / 4. „Zsidó sebek, zsidó bűnök.”

4. „Zsidó sebek, zsidó bűnök.”

1936-ban jegyezte fel Pap Károlyról Móricz Zsigmond: „A zsidó származású magyar írók között egyetlen, aki tökéletesen és maradék nélkül levonta sorsának azt a következményét, hogy zsidónak született, hogy egész lénye a zsidóságból származik, s ezért valósággal fanatikusa ennek a zsidó életnek, zsidó történelmi fejlődéskutatásnak és a zsidó pszichének. Sohasem fordul elő, hogy zsidó problémát idegen milliöbe 83helyezzen, zsidó szereplőinek idegen nevet adjon és saját magát csak egy kijelentés erejéig is másnak mutassa vagy jelezze, mint eredeti, valóságos zsidónak. Úgy gondolom, ő az első valódi zsidó-magyar író.”

Egész írói életműve két kérdés körül forog: az egyik Jézus alakja és tanításainak aktuális üzenete, a másik a zsidó lét kérdése Magyarországon. Pap Károly ideológiai rendszerében Jézus nem a történelmi kereszténység istene, nem egy vallásalapító, hanem a *zsidó* történelem utolsó, legnagyobb prófétája, a *zsidó sors* kiteljesítője, a szétszóratás előhírnöke. 1933-ban jelent meg a „*Megszabadítottól a haláltól*” c. elbeszélésciklusa, amit a kritika rendkívüli elismeréssel fogadott. Főszereplője egy népi Krisztus, az elnyomott zsidó szegények messiásváró világából felbukkanó alak. Móricz úgy ünnepelte a művet, mint valami egészen kivételes csodát, s azt írta róla, hogy csak világirodalmi mértékkel mérhető.

Egy évre rá jelenik meg a „*Zsidó sebek és bűnök*” c. kötete: zsidóság és magyarság történetfilozófiai sorsképe, együttélésük erkölcsi problematikájának lényegbevágó elemzése.³⁽²³⁶⁾ A művet hangsúlyozottan vitairatnak szánta: szándéka szerint nemcsak saját üldözött népével való közösségvállalását fejtette ki benne, hanem az üldözés belső, immanens okait is igyekezett felkutatni népének történetében, karakterében.

Történeti esszéjében kitér az európai történelmi kereszténység felelősségére a zsidóság sorsát illetően: „A zsidó nép halálából csak Jézust siratta maga a világ és apostolait. A földjének, ősi törvényeinek és kultúrájának védelmében elhullt és megfeszített százezrekért szívbeli könny nem hullott az emberiségben évszázadokon át.”⁴⁽²³⁷⁾ „Akármilyen áldásos, gyámi küldetést végzett az egyház a középkorban a serdülő nemzetek felett, eljárása a zsidósággal szemben menthetetlen marad, még ha belátnók is annak kor-, tehát szükségszerűségét. (...) Abban a kudarcban, abban a kislelkűségben, ahogy a zsidósággal végig a középkoron bánt, már benne volt annak a nagyobbik kudarcnak a természetes magva, amely azóta

beteljesedett rajta. Az egyház átvéve Krisztussal a mózesi eszmét, a maga nagyobb méreteiben ugyanúgy járt, mint a zsidóság: a kor- és szükségszerűség történeti kényszerének engedve, lassan éppen úgy befalazta dogmákba és rituális szertartásokba a közös ég és közös föld mózesi eszméjét, mint a zsidóság. (...) A zsidóság a földdel vesztette el a mózesi eszmét, az egyház azzal, hogy megnyerte a földet: a zsidóság éhsége, az egyház földéhsége miatt. Az ég és a föld egyensúlyát a közös ég, közös föld mózesi eszméjét sem a zsidóság nem tudta megőrizni a maga számára, sem az egyház az emberiség számára. (...) A zsidó és keresztény teológusok egyaránt nem sajnálták az »Isten«-től a maguk, s az egymás életét; minthogy azonban a zsidó teológusok voltak védtelenebbek, nekik kellett szolgáltatni testükből a pecsenyét az Ur asztalára.”⁵⁽²³⁸⁾

Hangsúlyozzuk: Pap Károly nem volt keresztényellenes elvakult vallási fanatikus. A zsidóság sorsát Magyarországon a szükségszerű, fokozatos asszimiláció történetének ⁸⁴fogja fel.⁶⁽²³⁹⁾ Saját népével szemben is kritikus: a zsidók az emancipációt követően először megvették szabadságukat, majd miután gazdasági befolyásra tettek szert, hatalmat is követeltek maguknak.

A magyarság történelmének gordiusi csomói – szerinte – azok a reformmozgalmak (beleérti ebbe a tanácsköztársaságot is), melyeknek idején – írja – a magyarság értelmesebb része azok ellen, a gyengébb képességűek azok mellett foglaltak állást – míg a beolvadottaknál éppen fordítva áll a helyzet.⁷⁽²⁴⁰⁾ „A zsidóság nemesebb része a javítást, a lázadást vállalta magára. Ámde senki sem vállalhat munkát más helyett, senki sem tűrhet és senki sem javíthat, lázadhat más helyett. Másért tűrni, lázadni, szenvedni éppoly bűn, mint más helyett jólétben élni. Épp oly bűn, mint önmagunkért nem dolgozni, nem tűrni, nem szenvedni, nem lázadni.”⁸⁽²⁴¹⁾

Eközben apja, az öreg soproni rabbi – egy évvel fiának vitairata előtt – a „gyengébb képességűek” véleményét osztja. Szerinte a proletárdiktatúra eleinte a vagyonos osztályok ellen irányuló mozgalom volt, amit a gazdagok szándékosan antiszemita propagandává alakítottak, hogy mentsek vagyonukat. „A proletárdiktatúra után ez a mozgalom aztán még jobban kiélesedett, mert egyes kommunista vezéreknek a bűnével, akik *véletlenül* zsidók voltak, vagy *kitért zsidók*, vádolták az egész zsidóságot.” (Kiemelés tőlem – G.T.) A soproni zsidóság, élén a kereskedelmi kamara akkori elnökével, Spiegel Szigfriddel, elsőként ítélte el a proletárdiktatúrát és tagadott meg vele mindenféle közösséget.⁹⁽²⁴²⁾

Pap Károly nem tagadja, sőt még csak takargatni sem akarja a zsidók szerepét a tanácsköztársaságban és egyéb „reformmozgalmakban”. A forradalom utáni antiszemitizmus okairól szólva azt írja: „A zsidó polgárnak és munkásnak nem volt joga megbüntetni a magyar urat azért, amit az a magyar paraszt ellen vétett. S hogy megkísérelte, ezzel útjába állt a végzetnek, a magyar úr, polgár és paraszt kölcsönös végzetének, meghamisította nemzeti végzetünket, amely a legmélyebb természeti törvényeken nyugszik, ugyanazon, amelyen az apák és fiak viszonya. A felsőbb társadalmi osztálynak az atya szerepét kell vállalnia, fiaival, a polgárral, a munkással, a paraszttal szemben.”¹⁰⁽²⁴³⁾

Pollák gondolkodásának alapsémája jellegzetesen XIX. századi felfogást tükröz: a forradalom a szegények lázadása volt a gazdagok ellen. Hangja szinte bocsánatkérő: a konfliktusba a zsidók csak mintegy *véletlenül* csöppentek bele. Pap Károlynál – nem véletlenül – a probléma generációs jelleget ölt: atya és fiú – úr és paraszt viszonyába szült bele a zsidó forradalmár, megbontva ezzel az ősi társadalmi sémát („mélyebb természeti törvényt”), amelyet másként a „nemzet végzetének” is nevez.

Pap Károly éppúgy megveti a hitét vesztett zsidók klerikus réteget, mint az antiszemita (tehát *eo ipso* Krisztus-ellenes) álkereszténységet. A legtöbb rabbinus ma már nemhogy Istenben, de már a rítusban sem

hisz – írja – egyedül csak a gazdasági ⁸⁵vezető erők oltalmában!¹¹⁽²⁴⁴⁾ Ez a zsidóság önmagát predestinálta a pusztulásra: „A reformált Magyarországon a zsidó sorsa a felőrlődés. A nemreformáltban összefoltozni az apák régi, csúf, ronggyászakadt frigyét. Mindkét esetben a lassú, ha nem anyagi, akkor erkölcsi zuhlás: elgerinctelenedés vár az egész zsidóságra. A zsidót pedig, aki ebbe sem nyugszik majd bele, azt a magyarság épp úgy ki fogja közösíteni, mint a zsidóság.”¹²⁽²⁴⁵⁾

Ezen ördögi körnek tűnő gondolatmenet ellenére Pap Károly mégsem a kézenfekvő megoldást, a kivonulást választja. A cionizmusra adott felelete is jellemző saját gondolkodási köréből való kitörni-nem-tudására: „Az a zsidó, aki már két-három nemzedék óta mint magyar-zsidó élt, nem mehet ki Cionba, hogy ott „néppé” legyen, – annak előbb itt a magyar zsidóságban kell vállalni a magyar zsidóságát; legvégsőbb következményeiben is.”¹³⁽²⁴⁶⁾ S ha létre is jön Cion, az csakis az ő szabadság-álmainak megvalósulása lehet majd: „Nem is tudom másként az új Ciont elképzelni, mint egy olyan országnak, amely kicsiben először valósítja majd meg az Egyesült Világállamot, ahol a magyar zsidó, a román és cseh zsidóval, a német zsidó a francia zsidóval együtt egy országban kicsiben először kísérli meg a világ-harmóniát. S nem a világ-káoszt.”¹⁴⁽²⁴⁷⁾

„Ezzel az új könyvével csak megpecsételte sorsát. Oly izzó és őszinte minden sora, oly önmarcangolóan igazságos, aminőt csak egy mártírsorsra magát végképp elszánt író mert és tudott írni” – írta róla egyik kritikusa 1935-ben. Visszhangra nemigen találtak gondolatai. A vitairatot elfelejtették (elhallgatták?). Mégis érdemes talán idézni két véleményt az utóhangokból: „Európa görög-latin műs a görög-latin géniuszt Jahve gyökereiben pusztítja el. Marx lényegében Jahve embere. Ami ellen mi az ő forradalmában berzenkedünk, nem a szükséges rombolás, hanem az államteremtő európaiság hiánya” – írta Németh László válaszcikkében. Illyés Gyula tömörebben fogalmazott: „Két közösségbe senki nem tartozhat, legkevésbé egy nép”. E kijelentés igazságát a zsidók nálunk 1938-ban kezdték el bőrükön megtapasztalni.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK / Grüll Tibor: ARCKÉPVÁZLAT POLLÁK MIKSÁRÓL ÉS PAP KÁROLYRÓL / 5. Közös végzet.

5. Közös végzet.

„Egész addig, amíg a világban emberek vannak, akik éhesen és rongyokban munkát végeznek, elítéltnivaló – szerintem – könyvet, lapot, színházat, filmet írni azoknak, akiknek még ma is módjuk van ahhoz, hogy szórakozzanak” – írta Pap Károly egy 1944. március 11-én kelt nyilatkozatában. Akkor már évek óta nem tett közzé semmit. „Délutánonként egy hivatalnok pontosságával vagy egy szerzetes magány-szomjával telepedett le a belvárosi Kávéház néptelen emeleti helyiségének bársonydíványára; maga elé rakta a tintát, tollat, vastag kéziratömbjeit, de alig írt; helyesebben: alig fejezett be valamit. Kezében tartotta a tollat, de csak nézett a levegőbe, óraszámra magasba merevítve arcát, amely a széles állkapoccsal, a kiugró pofacsonttal meghökkentő hasonmása volt azoknak az arcoknak, aminőkkel szobrászaink a kítűnőségek ércalakja alatt kuporgó parasztokat akkoriban ábrázolták. Csak néha tett egy-egy vonást az összefogdosott, a sarkán felpöndörödött papírlapon.

⁸⁶Ifjúkora óta Jézusról készült hatalmas méretű regényre. Ezt készítette most is? Nem. Kiáltványokat írt: helyesebben egyetlen, de valójában befejezhetetlen kiáltványt... Nekem, a szerkesztőnek, novella kellett volna. Nyilvánosság elé lépni most? Csak olyan írásművel volt hajlandó – s azzal is falragaszon –, amely után mindkettőnk nyilvánosan agyonlőjenek” – írta róla egyik legközelebbi munkatársa és ismerőse, Illyés

Gyula.

Ekkor írta utolsó darabját, a *Mózes*t, amit a Goldmark-terem szűk közönsége láthatott csak a színpadokról kitiltott zsidó művészek előadásában, az OMIKE „Művészakciója” során 1943. március 31-én. A Mózesbe beleírta népének minden nyomorúságát, sőt szinte prófétikus látással pusztulásának egészen apró részleteit is előre megjövendölte. A Fáraó ezekkel a szavakkal üzi ki Mózeset országából: „mivel ilyen terveket forgatsz fejedben, nemcsak hogy száműzlek, hanem úgy, ahogy vagy, ebben az egyetlen szál ruhádban, már estelig el kell hagynod ezt a földet. De halált hirdetek fejedre, nehogy valamikor visszatérni merészelj birodalmam határaihoz.” Az angyal a csipkebokor lángjai közül a *Zsidó sebek és bűnökből* megismert vádakat vágja Mózes fejéhez: a zsidók leborultak Egyiptom bálványai: a hatalom és a gazdagság előtt, és felülmúlták rabtartásban és harácsolásban még az egyiptombelieket is. Majd így fogalmazza meg az isteni ítéletet: „A népnek el kell pusztulnia Egyiptom kemencéiben. Mind egy szálíg.” Az utalás – még ha a bibliai szöveggel alludál is – hátborzongató...

Pap Károly Mózesre nem tudott más lenni, mint ami szerzője volt: világforradalmár és lázadó. Feljegyezték róla, hogy 1943-ban béketüntetést akart szervezni, ő, egyedül, lobogó s lángragyújtó szónokként, diákok és értelmiségiek csapataival.

1944. május 23-án vonult be munkaszolgálatosnak. Komáromból Szőnybe vezényelték őket erődépítésre és árokásásra, majd onnan Ausztria felé hajtották őket tovább. Feleségéhez írott, 1944. júliusától novemberéig keltezett levelei és tábori levelezőlapjai az utolsó, megrendítő írásos dokumentumok életéből.[15\(248\)](#)

1944. július 25-én ezt írja: „A hír szüleimről nagyon szomorú, írj végre Bercinek, mi van velük, illetve *hol* vannak, kérd meg egy kártyán Szekerest, hogy ő próbáljon meg valaki soproni ismerőse révén hirt szerezni róluk. Most egy ideig csak *két hetenként* irhatok egy kártyát.”

A szüleiről kapott szomorú hír nem lehetett más, mint a deportálás híre. Felesége hiába is próbált volna értük tenni valamit: Dr. Pollák Miksa főrabbit híveivel együtt július 5-én Auschwitzba deportálták, ahol három nappal később az öregeket és munkaképteleneket – köztük Pap Károly 76 éves édesapját is – gázkamrában megölték.

Szőny, augusztus 8.

„Van rendes lakóhelyünk, ivó és mosdóvizünk – ez a lényeges. S hogy jól alszom. S ha már megemlítem, hogy legutóbb megint foglalkozhattam egy kicsit Jézussal a Vatikánban, úgy hogy mindent elmondtam. (...) Hogy el ne felejtsem, a palesztinai utazással szemben alapos aggodalmaim vannak. Nem nagyon [87](#)veszélyes ez az utazás? Micsoda biztosítékok vannak arra, hogy meg is érkezni oda? (...) Azt sem tudom, hogy a cionisták odakint milyen ellenszolgáltatásokat kívánnak az *ingyenes* utazásért...”

Szőny, szeptember 3.

„Legutóbbi kártyádon azt írod, hogy a palesztinai áramlat egyelőre Svédország felé fordult. Ezt teljesen megértettem és helyeslem. (...) A Dunához minden héten kijárunk.” A „Jézus – Vatikánban” c. művének ötletén dolgozik és szilárdan hiszi, hogy még ebben a hónapban otthon lesz.

Szőny, október 4.

...Drága Macikám kérlek nézz utána nem lehetne-e engem, mint íróit kivételeztetni és felmentetni. Már egy két hete megjelent egy erre vonatkozó rendelet, hogy akik kiváló munkát végeztek, mint írók,

kivételeztethetők. Beszélj meg a dolgot Fodorékkal, Berczeliékkel főleg pedig *Saaddal* és legfőbbben *Szabó Lőrinc*cel és *Erdélyi Jóska*val... A priuszról pedig egyszerűen hallgatni kell.

Szőny, október 30.

„Krisztusnak hála a »Jézus a Vatikánban« megint előrehaladt kissé. Jézus szelleme gondoskodni fog rólunk, hogy ezt a munkát majd befejezhessük és áldásos, kibékítő hatását kiterjeszthessük az egész emberiségre. Higyj drágám!”

Szőny, november 4.

„Drága Macikám, a svájci okmányt sürgősen küldd el a mosonmagyaróvári állomásparancsnoksághoz. Onnét továbbítani fogják utámnunk Ausztriába. Csókol Szondi.”

Utolsó (talán novemberi) levelezőlapján ez áll: „A Mindenható nem engedi, hogy az emberiség még egy hónapnál tovább is szenvedjen.”

Életének utolsó útja nem Palesztinába, nem Svédországba, de még csak nem is Svájcba vezetett. Az utolsó életjel róla 1944. november 2-i keletű: a buchenwaldi koncentrációs tábor 72.713-as számon nyilvántartott foglya. Fogolytársai állítólag felismerték, s meg akarták szöktetni, hogy írja majd meg, ami történt velük. Nem fogadta el az ajánlatot, közöttük maradt. 1945. január 30-án még az élők között vették számba. Feltevések szerint Bergen-Belsenbe hurcolták tovább. Itt megszűnnek nyomai. Negyvenhét éves volt akkor. [16\(249\)](#)

Pollák Miksa és fia, Pap Károly élettörténete a XX. századi magyarországi zsidó sors megrendítő példázata. „Vére és szelleme zsidó, de munkája magyar” – vallotta róla Németh László. „A zsidóság: vérem, szellemem, atyáim ezeréves sorsa.” Írta ő maga. „A magyarság: fedelem, nyelvem, írásom: munkám sorsa.” Radnóti Miklós, Szerb Antal, Gelléri Andor Endre, Halász Gábor, Sárközy György, Bálint György, Pap Károly. Őrizzük emléküket.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC

88 SOPRONI KÖNYVESPOLC

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / Források a szombathelyi gettó történetéhez Összeállította: Mayer László. (Vas megyei levéltári füzetek 7.), (Jegyzetek egy megjelenés alatt álló kötetről.)

**Források a szombathelyi gettó történetéhez
Összeállította: Mayer László. (Vas megyei levéltári füzetek 7.),
(Jegyzetek egy megjelenés alatt álló kötetről.)**

Tragikus évforduló 1994, a magyarországi zsidóság holocaustjának 50. évfordulója. Ez alkalom volt a

megemlékezésre, újragondolásra, s a történeti kutatások, forrásfeltárások további folytatására. Az utóbbi szükségességére nagyon jól rámutatnak az egykori törvényhatósági levéltárak szisztematikus feltárása során keletkezett dokumentum kötetek, hisz a vidéki zsidóság kálváriáját, nagy múltú közösségek dekapitálását, tagjainak deportálását ezek segítségével ismerhetjük meg, s így rajzolódnak ki az egyező, s eltérő vonások is. E kötetek egyike, a szombathelyi gettó felállítását és történetét bemutató forráskötet több szempontból is fel kell hogy hívja magára a figyelmet, hisz' a szomszédos törvényhatóság székhelyén lakó zsidóság sok és összetett szálakkal kötődött Sopron városához és a megye több településéhez.¹⁽²⁵⁰⁾ Érdemes e munkával részletesebben is megismerkedni!

Az előszóban *Lakatos János*, a Szombathelyi Zsidó Hitközség elnöke a dokumentum kötet legfőbb célját az örök emlék állításában, a deportált zsidó családok megszemélyesítésében jelölte meg. Az összeállítást végző *Mayer László* tárgyilagos, lényegretörő bevezetőjében az anyaggyűjtése forrásbázisát, közlése módszerét mutatta be. Az iratok a Vas Megyei Levéltárból és a Szombathelyi Zsidó Hitközség Irattárából származnak, de a közigazgatási iratanyag hiányossága – pl. a gettó felállítását elrendelő polgármesteri véghatározat eredeti példányának a hiánya – a korabeli sajtó átnézését, s ezáltal publikált írások felvételét is megkövetelte. Ennek a tárgyilagos információadáson kívül más előnye is lett; a három újság, a Vasvármegye, a Dunántúli Hétfő és a Magyar Nemzetiszocialista Párt Vas megyei Főkerületének hivatalos lapjaként jegyzett Dunántúli Néplap személyek és csoportok nem egyszer eltérő érzelmeit, állásfoglalásait, hangulatkeltéseit is jelzik. A közzéadott dokumentumokból nemcsak a szombathelyi gettó 1944 április–július közötti története – azaz felállításának előzményeitől a deportálásig tartó időszak – ismerhető meg, de a város zsidó lakosságának páratlan értékű adatanyaga is közlésre kerül. A további kutatások segítésére a bevezetőt egy hét tételből álló, Vas megyére korlátozódó ajánló bibliográfia, illetve a publikált anyagban történő könnyebb eligazodást szolgálva, kronológia zárja. (Ez utóbbi a B.M. 6136/1944. VM res. számú, április 4-én kiadott rendeletével kezdődik, mely a zsidók névjegyzékének elkészítését írta elő. Utolsó dátuma július 4-e; a Szombathelyen összegyűjtött Vas megyei zsidók deportálása.) Itt engedtessek meg egy óvatos kritikai észrevétel előrebocsátása. A tételbe vonás szempontjai mellett pro et contra érvek sorolhatók fel, s valójában a dokumentumok a tartalomjegyzék alapján is könnyen áttekinthetőek.

A dokumentumok közül elsőnek a Dunántúli Néplap szélsőséges, hangulatkeltő írását olvashatjuk, majd a megye zsidóságának lélekszámáról, területi elhelyezkedéséről a járási ⁸⁹székhelyekre történő összevonása hírére ugyancsak e sajtóból értesülhetünk. Az 1941.(?) évi népszámlálás adataira építő – de 360 fős eltéréssel hibás összadattal számoló – írás rámutat: a 7651 fős zsidó lakosság döntően a törvényhatóság városaiban él, s csak 21,5 %-a lakik a muraszombati nélkül hét járás – a celldömölki, írottkői, körmendi, sárvári, szentgotthárdi, szombathelyi, vasvári községeiben. A járási székhelyekre történő összevonást előíró 1610/1944. sz. M.E. rendelet végrehajtását dr. Tulok József alispán május 6-án, s ennek alapján a szombathelyi gettó felállítását az ezen értekezleten részt vevő Mészáros Húgó polgármester a rákövetkező hétfőn, 8-án rendelte el. A sajtóban közzétett véghatározata a belváros egy részében kijelölte a „zárt városnegyed”, részletesen szabályozta a ki- és beköltözés módját, a beszorított élet csekély mozgásterét, előírta istentisztelet, szülőotthon, aggház, kórház, járványkórház céljára helyiségek kijelölését. A külön rendőrhatalósági igazolással rendelkező orvosok gettón kívüli rendelőjükben történő praktizálását, ott lakását engedélyezte. A gettón kívül eső, még fel nem számolt zsidó tulajdonú iparüzések, gazdálkodási intézmények, bérletek esetében a felszámolást, illetve a további teendőkhöz a városi árvaszéki gondnoknál történő jelentkezést írta elő. Ugyanakkor intézkedett a gettóból kiköltöző nem zsidó személyek lakásigényléséről is. Az utolsó, 15. pontban szigorú büntetéseket kilátásba helyezve a város lakosságát nyomatékosan felszólította a legpéldásabb fegyelemre, s a megjegyzésektől, kritikálásoktól való

tartózkodásra.

Az „összeköltözést”, azaz a gettóba vonulást május 9-én indították, s a tervek szerint május 12-re be kellett fejeződnie. (A szombathelyi gettóban kapott helyet a járás 26 családja – 103 személy is.) Ez az időpont a légiriadó, az esőzés, s a nem zsidó lakosság kiköltözése miatt két napot elhúzódott. A sajtó eredményes szöktetésről is hírt adott.

A beköltözéskor a gettó ideiglenes szabályozást kapott, majd ezt május 16-án egy 17 pontos, részletes (I.) gettórendtartás követte. Majd egy hét múlva, a II. – 2 pontos – gettórendelet tovább szűkítette a mozgásteret; mind a zsidók kilépését, mind a postaforgalmat megtiltotta.²⁽²⁵¹⁾

A források viszonylag nagy száma foglalkozik a gettóban végrehajtott razziákkal, s azok eredményeivel. Az önmagukat kommentáló újságcikkek mellett az elkobzott dolgokról a kötet összeállítója különböző textiliákat tartalmazó jegyzékeket publikált. Az értékeiket, létfenntartásukhoz szükséges dolgokat elveszteni nem akaró emberek eltérő cselekvései is bemutatásra kerülnek; míg Popper Jenőné a polgármesterhez folyamodik családja élelmiszere, ruhaanyaga, szappana, gyermeke gyógyszerre visszaadásáért, egy 36 éves fiatalasszony nem zsidó lakosok segítségével próbálta a razzia idejéről értékeit a gettóból kimenteni. Az asztalosmester felesége csak a legszükségesebbet, a gyógyszert kapta vissza. A fiatalasszony tette kitudódott; rendőrhatalóság őrizet alá került, s így a sárvári internálótáborba (toloncház) kísérték.

A Dunántúli Hétfő tudósítása szerint 780 zsidó lakás kiürítésére került sor. A gettó területéről 165 nem zsidó lakos költözött ki, s május hónap végén – a lakáshivatal gyors munkáját is dicséri – már 500 lakást utaltak ki.

A dokumentum-válogatás tartalmát, ívét bemutató sorok után engedjék meg, hogy kicsit részletesebben is kitérjek a könyvtest legnagyobb egységére, a szombathelyi zsidóság „névjegyzékére”. A már említett B.M. rendelet elkészítésére 1944. június 12-től került sor. Azt – ^{90a} gettó ügyeiért is felelőssé tett – Szombathelyi Zsidó Tanács, illetve annak tagjai készítették. A jegyzet hiátusait a kötet összeállítója filológusi pontossággal a következő forrásokkal egybevetette és kiegészítette: a Vas Megyei Levéltár felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteményével, Szombathely város polgármesteri irataiból a Rendőrségi lakónyilvántartó könyvvel, az 1939: IV. tc. alapján a választói névjegyzékbe felvett zsidó személyek bejelentő lapjaival, illetve az azokról készült jegyzőkönyvekkel és a Szombathelyi Zsidó Hitközség Irattárában található lakásbejelentő lapokkal. Így a „névjegyzék” 3115 szombathelyi zsidó alfabétikus rendben megadott neve – asszonyoknál a leánykori név is – mellett a születési helyet, időt (év, hó, nap), az anyja nevét, s a foglalkozási és lakóhely adatait is megadja. Már a pusztasorsolás is érzékelteti ezen adatok alapvető fontosságát mindazok számára, akik akár a szociológia, akár a demográfia, akár a társadalomtörténet oldaláról egy lokális zsidó társadalmat összetettségében kívánnak tanulmányozni. A feldolgozásra váró adatsorok értékét kommentár nélkül is jól illusztrálják a következő, foglalkozásra, illetve migrációra vonatkozó példák is. Bár az előbbinél az iparűzések széleskörű változatait látjuk, de míg a szövönő, molnár, villanyszerelő, lakatos, pékmester, varrónő csak egy-két, olykor pár személyben képviselteti magát, a magyar jog és társadalomfejlődéstől is segítve a döntő súlyt a kereskedéssel foglalkozók adják; ők az összeírt össznépeség 12,45%-a (388 fő). A következő nagy csoport a köz és magántisztviselőké, mely az első, durva becslésre jegyzékbe felvettek 5,6%-a. A szabad értelmiségi pályák közül az orvosi (28 fő, 0,9%) képviselői alkotják a többséget³⁽²⁵²⁾, hisz az ügyvédek a joghallgatókkal együtt csak 21-en voltak (0,6%). A jegyzékben 10 gazdálkodási intézmény tulajdonos (fűző-, cukorka-, parketta- és szikvízgyárosok) és 1 igazgató található. A bizonyosra vehető adatok alapján csekély a banktisztviselők száma, és csak 1 férfi került földbirtokosként összeírásra. A férjezett asszonyok többségét

háztartásbeliként tüntették fel. E skicc is elégséges ahhoz, hogy egy nemekre, korosztályokra bontott részletes elemzősor elkészítésének fontosságára a figyelmet felhívja!

A születési helyek alapján a migrációs jelenségekre lehet következtetni. A 3115 fő 42,6%-a (1328 fő) Szombathelyen született. Ez az adat a helyi zsidó közösség tradícióira, önrekrutációs képességeire utal.⁴⁽²⁵³⁾ Bár a településnevek között az egykori Osztrák-Magyar Monarchiának a magyar korona országain kívül fekvő sok helységével találkozhatunk (Graz, Linz), miképpen New Yorkból jött – vagy visszajött? – személlyel is, a környező területek kibocsátó képessége vitathatatlanul nagy jelentőségű volt (pl. a dunántúli városok között Pápa, Győr, Sopron, illetve a Kisalföld másik központja, az e területekhez összetett szálakkal kötődő Pozsony). A lakosság születési adatait nézve, az átköltözés időszakait nem ismerve engedessék meg, hogy egy kissé anakronisztikusan ható törvényhatóság keretein belül vessek egy pillantást a Sopron megye területéről elszármazottakra. Ez, mivel a születések nagyon jelentős száma a dualizmus korára esik, az akkori történeti Sopron megye közigazgatási határa. A gyors statisztika szerint a 3115 fő viszonylag magas, 6 %-a származott Sopron városából, illetve a megye 54 településéről. Míg a csepregi és a kapuvári és a csornai járás több községéből – pl. Bőről, Tompaházáról, Nemesládonyból, illetve Cirákról, Edvéről, Himódról, és Árpásról, Szentandrásról, Vágról stb. – csak egy-két személy került Szombathelyre, a járási székhelyek kibocsátása jóval erőteljesebb. Közülük, sőt a teljes megyéből is kiemelkedik Csorna, ahonnan 27-en – a Sopron **91**városiak és megyeiek 14,8 %-a – kerültek a szomszédos törvényhatóság székhelyére.⁵⁽²⁵⁴⁾ (Csepregről 8-án, Kapuvárról 6-án – ez a fent említett arány 4,2, illetve 3,2 %-a.) Már ezekből az adatokból is kiténik; a migráció, a térbeli kapcsolatok erővonalai a zsidóság által sűrűbben lakott településekhez köthetők. Hasonló figyelhető meg a megye nyugati, a mai Burgenlandhoz tartozó felében is, ahol a nagy múltú népes zsidó közösségek dominálnak. Így, míg a megye székhelyéről, Sopron városból 17 fő – a városi, megyei szám 9%-a –, az előbb említett térségből, kiemelkedően Deutschkreutzból (Németkeresztúr) az előbbi arány 7,4, Lackenbachból (Lakompak) 5,3, Mattersburgból (Nagymarton) 4,7%-a származott. A következtetések levonásához itt is, ahogy a foglalkozási adatok esetében is, egy jóval finomabb statisztikai elemzés, illetve a megye zsidóságának demográfiai, történeti szociológiai feltárása szükséges mindahhoz, hogy ezt a kapcsolatrendszerrel összetettségében értelmezhesük.⁶⁽²⁵⁵⁾

A gettóba zárt szombathelyi zsidóság demográfiai helyzetének pontosabb bemutatására Mayer László a következő adatsorokat csatolta e névjegyzékhez: *a.)* az 1944. április 4. és július 1. között a gettóban született 10 gyermek anyakönyvi adatait, *b.)* az április 4. és július 4. között e „zárt városnegyedben” elhunyt 21 ismert személy adatait, és jelez egy ismeretlent is, *c.)* a német megszállás után – a szakirodalom újabb állásfoglalása szerint (pl.: Randolph L. Braham) – a deportálástóli menekítésként is funkcionáló munkaszolgálatra hívtak jegyzékét (Kőszegről, Csepregről, Szombathelyről 35 férfi) publikálja.

Június 18–20 között a vidéki gettók (Kőszeg, Körmend, Vasvár, Szentgotthárd) lakóit Szombathelyre vonták össze, majd a városon belül a Magyar Motor és Gépgyár területére szállították. E tragikus út egyik elemének az emlékéllító dokumentálása a megyeszékhelyre költöztetett 286 körmendi zsidó nem névsor szerint felvett névjegyzéke. A gettó lakóinak utolsó napjaiba, az adatok mögött meghúzódó tragédiákba ad bepillantást a Zsidó Hitközségek Tanácsának és Szombathely M. J. Város Tisztiorvosi Hivatalának a szükségkórház tekiutalása ügyében fennmaradt levelezése. Ennek mennyiségéhez a csatolt iratokban feltüntették, hogy a gettóban 30 az 1941. jan. 1-je óta született, s már 4. hónapos korukat betöltött gyermekek és 5 a terhes anyák száma.

A utolsó tételek egyike egy, a vidéki közigazgatási iratokban nehezen megfogható dolgot, az embermentést dokumentálja. Ez minden bizonnyal a helyi hatóságok tudomásával, segítségével történt. (A Budapestre

szállított 12 zsidó élelmezési jegyei miatti hivatalos levelezés ezt látszik igazolni!)⁷⁽²⁵⁶⁾

A teherpályaudvarral iparvágánnyal összekötött gettóból a zsidóság bevagyonírozása július 4-én történt meg, a deportálás célállomása Auschwitz volt. Az önmagukért beszélő dokumentumok sorát egy július végén publikált írás zárja, mely az üresen maradt gettóról készült. A kötetet a szombathelyi gettó rekonstruált térképe egészíti ki.

Mayer László jól és arányosan válogatott dokumentumköteté egyaránt szolgálja az emlékéllítást, a történeti múlt tisztázásához, a bonyolult feltárásokhoz a tárgyilagos forrásközlést, s egyben alapvető adattárat kézbe adva további kutatásokra is ösztönöz, nemcsak a magyar Holocaust egyik tragikus állomásának lehetőségei szerinti további feltárására, hanem a differenciált helyi zsidó társadalom történeti kutatására is.

Dominkovits Péter

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / PARTES POPULORUM MINORUM ALIENIGENAE Szerk. Mózer Ibolya. Szombathely, 1994, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelemtudományi Tanszéke, 207 p.

92 PARTES POPULORUM MINORUM ALIENIGENAE

Szerk. Mózer Ibolya. Szombathely, 1994, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelemtudományi Tanszéke, 207 p.

A BDTF Történelemtudományi Tanszéke a kisebbségek történetével foglalkozó sorozatot indított. Első kötetét a Holocaust 50. évfordulója alkalmával a zsidóságnak szentelte. A tanszék oktatói és hallgatói 1994. április 28-án egéssznapos elméleti konferenciát tartottak és kiállítást rendeztek az évforduló emlékére. A kötet a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. A tematika összeállításakor két szempont érvényesült. Az előadók bemutatták az évfordulóval kapcsolatos új kutatási eredményeiket, valamint az oktatók saját kutatási területükről a zsidósággal kapcsolatos témákat dolgoztak fel. „A zsidóellenes fellépések váltak a mássággal kapcsolatos előítéletek és az intolerancia szomorú paradigmáivá a történelemben. Egyrészt ezért választottuk kötetünk témájává a zsidó kisebbség kérdését; másrészt pedig mélyen átértzett kötelességünknek tartottuk, hogy főiskolánk Történelem Tanszéke – ahol egyébként judaisztikai specializációs képzés is folyik – ilyen módon is megemlékezzen a Holocaustról” (Mózer Ibolya).

Karsai László: *A magyar Holocaust utolsó szakasza – a Szálasi-rendszer és a zsidók* c. tanulmánya nyitja a kötetet. Bár a témának jelentős irodalma van, a szerzőnek saját és az édesapja, Karsai Elek kutatásai alapján sikerült néhány kérdést új megvilágításba helyezni. Szálasi zsidókkal kapcsolatos nézeteinek ismertetése után számba veszi a tanulmány a hatalomátvételt követő hivatalos és nem hivatalos zsidópolitikát. „A nyilas rezsimet elsősorban Budapesten a házmesterek és viceházmesterek rémuralmának lehetne nevezni.” A munka a nagy budapesti gettó megszervezésével és történetével zárul. Kb. 64 000 embert zsúfoltak 4513 lakásba, ahol a mindennapi élelmezés gondjai – a fejadagok az életben maradáshoz szükségesnek alig egyharmadát tették ki –, és a túlélés reménye közepette vegetáltak a zsidók, még mindig atrocitásoknak, gyilkosságoknak kitéve.

Szita Szabolcs: *Munkaszolgálat Nyugat-Magyarországon 1944–45* c. tanulmánya a Bécs előterét védő német erődítményrendszer építésének 1944 novembere és 1945 március vége közötti történetét fogja át.

Bemutatja a kényszermunkatáborok felépítését, működését, felügyeletük rendszerét. A szerző kutatásai szerint a Niederdonau vonalon a 35 000 magyar zsidó kényszermunkás egyharmada éhenhalt, vagy a náci brutalitások és a betegségek következtében pusztult el. Megállapítja, hogy a háború szempontjából az erődítés értelmetlen és felesleges volt. A kényszermunka során a magyar szellemi életet is fájdalmas veszteségek érték. A Budapestről nyugat-magyarországi kényszermunkára hurcolt alkotó személyek sorsára nézve új adatokat közöl.

Elsőként mutatja be a szombathelyi zsidóság deportálásának körülményeit Katona Attila: „*Rendeleteket ennél gyorsabban végrehajtani nem lehet*” (*Vészkorszak Szombathelyen*) c. dolgozata. A 3000 főt meghaladó, két hitközséghez tartozó szombathelyi zsidók még 1944 tavaszán 220 üzletet bírtak a városban. A levéltári források dokumentálják, hogy a kormány zsidóellenes rendeleteinek lelkes végrehajtója volt a helyi vezetés, amely intézkedéseivel több esetben hetekkel megelőzte a kormányrendeleteket. Május második hetében állították fel Szombathely belvárosában a gettót, amelynek kezdetben 3400 lakója volt, de a környékbeli zsidók beköltöztetésével számuk egyre nőtt. A gettósítás után egyből megkezdődött a zsidó vagyonok – lakások, üzletek, árukészletek – feletti osztozkodás. A tanulmány a szombathelyi zsidóság július 4-i deportálásával zárul. A szerző eddig ismeretlen, részben ismert, vagy tévesen elterjedt adatokat tár fel, pontosít. Külön érdekesség az a három térkép, amely a zsidó népesség Szombathelyen belüli elhelyezkedését és arányát, a zsidóság gettóba költöztetésének ütemtervét, valamint a szombathelyi gettót mutatja be.

93Az aktuális és helytörténeti tanulmányokat Kóta Péter: *A zsidóság történetének forrásai a Vas megyei Levéltárban* c. áttekintése zárja, amely a zsidóság történetére vonatkozó főbb forráscsoportokat és a vasi zsidókról írt publikációkat veszi számba.

Haraszi György: *Zsidó jótékonyosság és mecenatúra a századforduló Budapestjén* c. tanulmánya a címben megadottnál időben és térben is tágabb, a múlt század közepétől 1938-ig, esetenként 1944-ig terjed és színtere sem csupán Budapest, hanem a történelmi Magyarország, bár a munka gerincét valóban a fővárosi zsidóság tevékenysége adja a millenniumtól az első világháborúig. A magyarországi zsidó mecenatúrát a szerző három egymást követő szakaszra osztja, jelezve azt is, hogy az egyes szakaszok gyakran párhuzamosan futnak, vagy összeolvadnak. Első szakasznak a lokális zsidó filantrópiát tekinti, melynek kiinduló pontja a bibliai eredetű jótékonyosság. A második szakasz a lokális kereteken túllépő, de még elsődlegesen zsidó közösségi célokat szolgáló tevékenységet jellemzi és támasztja alá számos ismert és kevésbé ismert példával. A harmadik fokozat, amikor a zsidó (zsidó származású) donátor felekezeten kívüliséggel tesz adományt, gyakorolja a mecenatúrát. Ide tartozhat a művészek, írók, tudósok támogatása mellett a hangsúlyozottan keresztény és magyar intézmények támogatása is. A szerző véleménye szerint ez a mecenatúra a társadalmi önmegvalósítás, az asszimiláció megnyilvánulási formája volt. „A zsidók számára a mecenatúra útján megszerezhető társadalmi befogadottság és elismerés a dualizmus korában szerény pótlékkal szolgált a politikai hatalomban való részesedés megtagadásának ellenében.”

A zsidó háborút megelőző fél évszázad zsidó közösségi stratégiáival foglalkozik Mózer Ibolya: „*Munkálkodjatok annak az országnak jölétén, amelybe vittelek benneteket*” – *zsidók az i. sz. I. századi Római Birodalomban* c. tanulmánya. Az ereci zsidóság a Birodalom uralkodóinak részben alárendelt, félfüggő kliens-királyságában élhetett zsidó identitásban. Nagyobb önfeladásra kényszerültek a Róma városában élők. A munka nagyobb figyelmet szentel a legnagyobb zsidó diaszpórának, az alexandriai zsidóságnak. A többségi, a birodalmi léttel való együttműködés mellett itt voltak a zsidó szegregációnak a legnagyobb lehetőségei. Elkülönülni vallási szokásokban, de együttműködni a Birodalom vezetőivel politikai kérdésekben, csak így lehetett a zsinagógai autonómiát biztosítani. I. sz. 70-ben a Második

Szentély lerombolásával a hódító Róma a zsidó identitás megőrzéséhez új stratégiát kívánt. A zsidó háború után a javnei tanház vezetésével, a Tóra tanításának megőrzésével óvta meg a zsidóságot a teljes pusztulástól. „Valami véget ért, valami új kezdődött... a szellemi életnek, a könyvnek az uralma.”

Vígh Kálmán: *A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság* c. tanulmányának a magyar kormány hegyvidéki akciója kapcsán a Kárpátalján felerősödött antiszemitizmus a témája. Az 1897-ben elindított akció célja a pánszláv propaganda megfékezése volt, gazdasági intézkedések segítségével a megélhetés könnyítése. A gazdasági program lassúságát a helyi zsidóság ellenállásának tudták be. A kormány kezdeményezését pedig a zsidóság visszaszorítására tett lépésként értelmezték. Az akció sikerének elmaradásakor a hegyvidéki kirendeltség vezetője, Egán Ede is hozzájárult a zsidóellenes hangulat kialakításához, s kivívta ezzel az Egyenlőség rosszsorsát. „Az akció – mint írták – nem a jólétet vitte a békés ruszinok közé, hanem az antiszemitizmust.”

A főispáni elnöki iratok között fennmaradt néhány levél őrzi annak a Vas megyei vérvádnak az emlékét, amelyet Rácskay Jenő: *Egy ismeretlen vérvád (Németújvár 1901)* c. tanulmányában rekonstruál. Az 1901-es választás előkészítési kampánya után néhány hónappal bukant fel a vérvád Németújvárott. A zsidóság viszonylagosan nagy lélekszámára és a német, kismérsékben horvát lakosság fogadókészségére alapozhatták a vérvád szervezői a helyszínt. Az események menete kísértetiesen hasonlított Solymosi Eszter ügyére. A vármegye alispánjának utasítására szerencsére az eltűnt kislányt hamar megtalálták, s ezért a dolgok Németújvárott nem tudtak elfajulni.

94A transzilvánizmus kisebbségi gondolkodás- és magatartás-modelljéből következett az a kiállítás a zsidótörvényekkel szemben, amelyet Láng Gusztáv: „*Erdély jogán*”, avagy *Gulácsy Irén és az antiszemitizmus* c. tanulmányában mutat be. Pálffy György Gulácsy Irén, történelmi tárgyú bestsellerek szerzője 1938 decembere és 1939 júliusa között jelentkezett politikai cikkekkel, amelyekben a zsidókat kirekesztő intézkedések ellen emelt szót. Láng Gusztáv elemzéséből kiderül, hogy állásfoglalása nem alkalmi fellebbeszólás, hanem egyenesen következik műveinek írói világlátásából. Annak a kisebbségi sorban felismert igazságnak a kifejezése, hogy az identitása megőrzésére szervezkedő magyarság nem lehet kirekesztő, hanem csakis a vele való önkéntes azonosulást tekintheti a közösséghez tartozás egyetlen kritériumának.”

Az arab-zsidó konfliktusok összefüggéseit elemzi Mészáros Gábor: *Lesz-e béke az olajfák alatt?* c. tanulmánya. Rámutat arra, hogy egy népet csak úgy lehet megérteni, ahogyan él, mozog, szeret, szenved, millió alakban. Az arab és zsidó népben gyakran az a legelevenebb, ami elmúlt, a halottak. A szerző alapvető szándéka, hogy az olvasókat előítéletektől mentesen eljuttassa a tragikus múlt és a katartikus jelen megismeréséhez és megértéséhez.

Az előadások, tanulmányok szakmai igényessége, korrekt hangvétele hasznos olvasmánnyá tehetik a kiadványt a témák iránt érdeklődők számára, ugyanakkor jól reprezentálják azt a műhelymunkát is, amely Szombathelyen folyik a leendő történelemtanárok felkészítésére.

Szántóné Balázs Edit

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / HOLOCAUST EMLÉKKÖNYV A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. TEDISZ, Bp., 1994, 427 lap. Szerk. Králl Csaba

HOLOCAUST EMLÉKKÖNYV
A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából.
TEDISZ, Bp., 1994, 427 lap. Szerk. Králl Csaba

Történelmi események évfordulója alkalmából szokás emlékkönyveket kiadni. A Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség is erre vállalkozott, amikor megjelentette a vidéki zsidóság 1944. évi deportálásának évfordulójára országsszerte rendezett konferenciák előadásainak anyagát.

A kötet kissé eltér a megszokott emlékkönyvektől, tartalmában sokkal inkább hordozza a címben szereplő fogalom lényegét: EMLÉKEZIK. A benne közölt előadások (beleértve helyenként a tudományos tanulmányokat is) nem nélkülözik az emlékezés egyik összetevőjét, a szubjektivitást. Nem hiba, sőt érdem, hogy a politika-, irodalom- és jogtörténeti, szociológiai, filozófiai, valamint helytörténeti elemzések között művészek (írók, költők), vagy a történeteket átélte és túlélte tanúk írásait, verseit, előadásait is olvashatjuk. Szerepelnek a kötetben – többek között – Ember Mária, Mészöly Miklós, Konrád György, Csordás Gábor, Csalog Zsolt írók, Mezei András, Pákolitz István, Lakatos István költők művei.

Az irodalmi alkotások és emlékezések mellett képet alkothattunk a hazai zsidóság helyzetéről az első világháborút megelőzően és azt követően, a zsidótörvények hátteréről, az antiszemitizmus kialakulásának és térhódításának összetevőiről. Ezekről a problémákról olvashatunk Hajdú Tibor, Szabó Miklós, Buzinkay Géza történészek, Trapp István filozófus és mások tollából. Sajátos kérdéscsoportot alkot és több előadásban is visszatér a magyarországi történelmi egyházak szerepe a Holocaustban. Érdemes kiemelniünk e körből Gergely Jenő egyháztörténész tanulmányát. Rendkívül érdekes, társadalomlélektani megközelítésben vizsgálja az antiszemitizmus mechanizmusát Csepeli György szociálpszichológus "Lelki kőkorszak" című dolgozata. Több munka foglalkozik napjaink Magyarországnak látens vagy felszínre törő antiszemitizmusával, a mai politikai jobboldal szélsőségeivel.

Külön ki kell térnünk természetesen a kötet soproni vonatkozásaira is. A 427 oldalas könyvben a 233–270. oldal közli a soproni polgármesteri hivatal dísztermében 1994. június 95-én elhangzott előadások anyagát és a hozzájuk tartozó illusztrációkat ill. mellékleteket. Az itt szereplő (helyszínen elhangzott) hat előadás közül azonban csak Grüll Tibor előadása volt helytörténeti jellegű. (Ez kisebb változtatásokkal a Soproni Szemle jelen számában is olvasható. – *A szerk.*) A további öt előadó sorrendben: Trapp István filozófus (a magyar irodalom történetének antiszemita jelenségeiről), Szita Szabolcs (a hazai Holocaust-kutatás múltjáról és jelenéről), Frojimovics Kinga (budapesti zsidó emlékekről), Pelle János (a Holocaust korabeli fogadtatásáról, a Holocaust-utáni vérvádokról és antiszemitizmusról), valamint a bécsi Karl Pfeifer (gondolatok a Bibó-életműről).

Az írásokat a Soproni Levéltár iratanyagából és a Soproni Múzeum fotótárából válogatott néhány dokumentum illusztrálja.

Az igényes kiállítású, jó nyomdatechnikával készült könyv a TEDISZ Kiadványszerkesztőség, a Comp-Press Kft. és az Egyetemi Nyomda közös munkáját dicséri.

Befejezésül idézzük Göncz Árpád szavait a kötet köszöntőjéből: „Ami megtörtént, sem meg nem történte tenni, sem letagadni, sem mentegeni nem lehet. És feledni sem szabad: kötelesek vagyunk szembenézni a valósággal.”

A Holocaust- emlékkönyv alkalmat és lehetőséget ad arra, hogy mindannyian ismereteink, érzéseink alapján szembenézhessünk a múlt ezen szomorú valóságával.

Tóth Imre

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MUNKATÁRSAINK

MUNKATÁRSAINK

Dr. Kubinyi András egyetemi tanár, Budapest, ELTE BTK

Dr. Prickler Harald főlevéltáros, Eisenstadt, Burgenländisches Landesarchiv

Dr. Metzl János ny. sebész-főorvos, Sopron, Deák tér 35.

Dr. Horváth Zoltán ny. levéltárigazgató, Sopron, Udvarnoki u. 4.

Varga Imréné levéltáros, Soproni Levéltár, Pf. 82.

G. Szende Katalin történész-muzeológus, Soproni Múzeum, Pf. 68.

† *Becht Rezső* író, Sopron

Turán Tamás egyetemi docens, Budapest, ELTE BTK

Bircher Erzsébet főtanácsos, Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata, Pf. 127.

Dr. Grill Tibor főiskolai adjunktus, Szombathely, BDTF

Dominkovits Péter főlevéltáros, Soproni Levéltár, Pf. 82.

Szántóné Dr. Balázs Edit főiskolai docens, Szombathely, BDTF

Tóth Imre tanár-művelődésszervező, Soproni Múzeum, Pf. 68.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / INHALTSVERZEICHNIS

96 INHALTSVERZEICHNIS

SOPRONI SZEMLE
Ödenburger Rundschau
Lokalhistorische Quartalschrift

Redaktion: Karl Mollay

Die Redaktion:	Lectori salutem!	1	
Kubinyi, Andreas:	Geschichte der ungarländischen Juden im Mittelalter	2	
Prickler, Harald:	Juden in Rust	28	
Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung			
Horváth, Zoltán:	Von Odenburg bis Auschwitz	38	
Kleine Mitteilungen			
Varga-Gálos, Gyöngyi:	Dokumente zu einer Beamtenlaufbahn	47	
G. Szende, Katharina:	„Ein Mensch in der Zeit der Unmenschlichkeit“	57	
Becht, Rudolf:	Briefe aus Europa	63	
Turán, Thomas:	Neuere hebräische Kodexfragmente in Ödenburger Bibliotheken	74	
Kulturelles Leben in Ödenburg			
Bircher, Elisabeth:	Sehr geehrte Damen und Herren!	77	
Nekrologe			
Grüll, Tiburtius:	Der Lebensweg von Maximilian Pollák und seinem Sohne Karl Pap	79	
Bücherschau			
Dominkovits, Péter:	Mayer, Ladislaus (Hg.): Quellen zur Geschichte des Ghettos in Steinamanger. Steinamanger, 1994.	88	
Szántó-Balázs, Edith:	Partes Populorum Minorum Alienigenae. (Hg. von Ibolya Mózer.) Szombathely, 1994.	92	
Tóth, Emmerich:	Král, Csaba (Hg.): Holocaust-Gedenkbuch. Budapest, 1994.		
Unsere Mitarbeiter			95

Végjegyzet

1 (Megjegyzés - Popup)

Alexander Scheiber: Jewish Inscriptions, in Hungary. From the 3rd century to 1686. Bp.–Leiden, 1983, 25–31. Uo. egyéb zsidó vonatkozású római feliratok, 15–72.

2 (Megjegyzés - Popup)

Csében (Čelárovo) késő-avar temetőben menorával bekarcolt téglák kerültek elő.

3 (Megjegyzés - Popup)

Magyarország története. I. k. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp., 1984, 502–503.

4 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 607.

5 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber, i. m. 75–76.

6 (Megjegyzés - Popup)

Vékony Gábor szíves közlése.

7 (Megjegyzés - Popup)

Vékony Gábor: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987, 108–117.

8 (Megjegyzés - Popup)

Magyarország története i. m. I. k. 715.

9 (Megjegyzés - Popup)

Codex diplomacicus Slovaciae. I. k. (ed. Richard Marsina.) Bratislava, 1971, 38.

10 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi, A.: Regensburg–Passau–Ungarn im Mittelalter, Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. (hrsg. von Ekkehard Völkl.) Regensburg, 1988, 32. (Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg–Passau Bd. 12.)

11 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp., 1969, 100–101.

12 (Megjegyzés - Popup)

Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. *Történelmi Tár* (1880), 98–101.

13 (Megjegyzés - Popup)

Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. I. k. Bp., 1884, 405–408. Az adat értelmezéséhez ld. uo. 359–367. Ezt részben helyreigazítja Scheiber: Héber kódexmaradványok, i. m. 102–105.

14 (Megjegyzés - Popup)

Sydow, Jürgen: Anfänge des Städtewesens in Bayern und Österreich. Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert. (Hrsg. von Wilhelm Rausch.) Linz, 1963, 67–68.

15 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 68.

16 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber: Jewish Inscriptions, i. m. 107–110.

17 (Megjegyzés - Popup)

Pickl, Othmar: Der Funktionswandel der Stadt Pettau/Ptuj am Handelsweg zwischen Ungarn und Oberitalien vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart, Stadtstrukturen an alten Handelswegen im Funktionswandel bis zur Gegenwart. (Schriftenreihe des Zentralinstituts für fränkische Landeskunde und allgemeine Regionalforschung an der Universität Erlangen–Nürnberg Bd. 25.) 1984, 62. – Talán az sem véletlen, hogy a XI–XII. században Ausztriában is számos zsidó település (pl. Judendorf) létezett. Paul W. Roth: Die ältesten Judenniederlassungen in Österreich. *Blätter für Heimatkunde* 49 (1975), 40–47. – A stájerországi kereskedelmi utak és a zsidótelepek térképét ld. Othmar Pickl: Die Stellung der Steiermark im europäischen Fernhandel vom 13. bis zum 17. Jahrhundert, 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Grösse, hrsg. v. Othmar Pickl, Graz, 1992, 169.

18 (Megjegyzés - Popup)

Tremel, Ferdinand: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz, 1954. (Térképmelléklet a kötet végén.)

19 (Megjegyzés - Popup)

Kiss Gábor–Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. (Adatok a korai magyar gyeplérendszertopográfiájához I.) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 103–114. (Térkép a 111. oldalon.)

20 (Megjegyzés - Popup)

Györffy György: István király és műve. Bp., 1977, 186.

21 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 335.

22 (Megjegyzés - Popup)

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae. (ed. Emericus Szentpétery.) I. k. Bp., 1937, 180.

23 (Megjegyzés - Popup)

Erre a vásárhely-típusú helynevek is bizonyítékok, pl. Szerdahely, Csütörtökhely stb.

24 (Megjegyzés - Popup)

Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904, 159–160.

25 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 192–193, 205.

26 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 195–196.

27 (Megjegyzés - Popup)

Kumorovitz L. Bernát: A Kálmán-kori cartula sigillata”. *Turul* 58–60 (1944–46), 31–32. – Uó.: A középkori magyar ”magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). *Századok* 97 (1963), 7–9.

28 (Megjegyzés - Popup)

A rabszolgakereskedelemre ld. az előző jegyzetet, pl. valamint Scheiber Sándor: Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez. in: Magyar–Zsidó Oklevéltár IX.k. Bp., 1966, 7–8. – A „Zsidó” helynevekre ld. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. XI. k. Bp., 1988², 715, 818.

29 (Megjegyzés - Popup)

Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. k. Bp., 1936, 160–161.

30 (Megjegyzés - Popup)

Codex diplomaticus Slovaciae, i. m. I. k. 67.

31 (Megjegyzés - Popup)

Uo. II. k. Bratislavae, 1987, 191.

32 (Megjegyzés - Popup)

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. Bp., 1894, 15. – A stájerországi Judenburgra (= Zsidóvár) ld. Pickl: Die Stellung i. m. 186–187.

33 (Megjegyzés - Popup)

Magyar–Zsidó Oklevéltár (továbbiakban: MZsO) I–XVII.k. Bp., 1903–1977. – A Henel-adat: uo. I. k. 34–35.

34 (Megjegyzés - Popup)

Uo. VIII. k. 26–28.

35 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 89–92. – Still Ferenc: Vasvár településtörténetének vázlata a 18. századig. in: Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2 (1982), 9–19.

36 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 33.

37 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kohn: A zsidók története i. m. 92–95, 122. – Horváth Tibor Antal–Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. *Numizmatikai Közöny* 54–55 (1956), 22. Az utolsó Fredman volt 1280–1282 között. (Uo.)

38 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber: Jewish Inscriptions i. m. 77.

39 (Megjegyzés - Popup)

Számos adat van erre, pl. Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 80–127.

40 (Megjegyzés - Popup)

A budai zsidóságra ld. elsősorban Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Bp., 1901, 9–73. – Zolnay László: Buda középkori zsidósága. Bp., 1968. – A zsinagógákra: u. i. 46–56. – Scheiber: Adatok, i. m. 13–18. – Feuer Istvánné: Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében. in: Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. (szerk. Scheiber Sándor.) 1971/72. Bp., 1972, 43–61.

41 (Megjegyzés - Popup)

Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). (ed. Lubomir Juck.) Bratislava 1984, 76. Azt azonban hozzáteszi a kiváltság, hogy az esztergomi érsek és a pozsonyi prépost jogai sérelme nélkül.

42 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 62.

43 (Megjegyzés - Popup)

Uo. V/1. k. 12–23. – Bandi Zsuzsanna: Körömend a középkorban. Körömend, 1987, 29–30.

44 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 127. – Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 59–60. A vád ostyagalázás volt.

45 (Megjegyzés - Popup)

Bosl, Karl: Die Sozialstruktur der mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg. Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa. Konstanz–Stuttgart, 1966, 207. (Vorträge und Forschungen Bd. XI.)

46 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. a pápai rendeleteket a magyar királyokhoz: MZsO I. k. 6–8, 10–12, 15–18, 32. Igaz, 1239-ben IX. Gergely egy dekretálisnak megfelelően bizonyos feltételekkel engedélyezte az állami jövedelmek zsidók számára való átadását.

47 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn, 39. jegyzet.

48 (Megjegyzés - Popup)

Kohn Sámuel: Az 1279-es budai zsinat összes végzései. *Történelmi Tár* (1881), 547–548.

49 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században. Bp., 1986, 25–26. (Az 1922-es kiadás reprintje.) Kiadása: MZsO I. k. 29–30. (Párhuzamosan II. Frigyes osztrák herceg 1244. évi kiváltságlevelével.)

50 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 31.

51 (Megjegyzés - Popup)

Utolsó kiadása: Budapest történetének okleveles emlékei. (Összeállította Kumorovicz L. Bernát) III. k Bp., 1987, 202–203.sz.

52 (Megjegyzés - Popup)

Átírások: uo. 464. (1406), 813. (1422), 1010. (1431) sz. A megerősítés: uo. 1158. sz.

53 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 1196. sz. (1438). MZsO I. k. 190–192. (1453), 189–200. (1458), 201–204. (1464), 234–236. (1493), 238–239. (1494).

54 (Megjegyzés - Popup)

Vö. fenn 49. jegyzet.

55 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn 25. jegyzet.

56 (Megjegyzés - Popup)

...quod si index civitatis in qua iudei morantur, noluerit eosdem secundum tenorem huiusmodi nostri privilegii iudicare, sed contra statuta, consuetudines et libertates ipsorum hactenus observatas aggravare voluerit, postquam nobis per ipsos innotuerit, ab ipsorum regimine removeatur, et alius de nostra consciencia constituatur. MZsO I. k. 30.

57 (Megjegyzés - Popup)

Ld. ezekre fenn. – A IV. Béla-féle kiváltságlevél konkrét hasznáival kapcsolatban már Balog Szidónia: A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. Bp. 1907. 14–16. is óvatossággal foglalt állást. Más helyen magam is arra utaltam, hogy mivel a hazai zsidók helyzete jobb volt az osztrák kiváltságban olvasható szabadságnál, egyelőre nem használták fel. Kubinyi András: Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters. in: Städtische Randgruppen und Minderheiten. (Hrsg. von Bernhard Kirchgässner und Fritz Reuter.) Sigmaringen, 1986, 194–195.

58 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: Az 1279. budai zsinat i. m. 548.

59 (Megjegyzés - Popup)

Ld. rá fenn, 37. jegyzet.

60 (Megjegyzés - Popup)

MZsO XIII. k. 47.

61 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 132–136.

62 (Megjegyzés - Popup)

Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum, I. Textus (edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó.) Bp., 1985, 183.

63 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig (1541-ig). in: Budapest története. (főszerk. Gerevich László.) II. k. 16. – Ld. még a 40. jegyzetben az id. irodalmat.

64 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 77–78. (1368)

65 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 75. (1368)

66 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi: Budapest története i. m. 17.

67 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 73–75.

68 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 155–156.

69 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 76–77.

70 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kohn: A zsidók története, i. m. I. k. 174–175.

71 (Megjegyzés - Popup)

Gutkar, Karl: Geschichte des Landes Niederösterreich. St. Pölten, 1974², 115. – Lohrmann, Klaus: Die Juden im mittelalterlichen Niederösterreich. in: Die Kuenringer. Das Werden des Landes Niederösterreich. Niederösterreichische Landesausstellung, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums N. F., Nr. 110. Wien, 1981, 120. – Perger, Richard: Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch. Wien, 1988, 12.

72 (Megjegyzés - Popup)

Erre ld. részletesen Balog i. m. (ld. 57. jegyzet).

73 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 65–68.

74 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 79–81.

75 (Megjegyzés - Popup)

Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116 (1982), 894–895.

76 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 89–90.

77 (Megjegyzés - Popup)

Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1894, 372.

78 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 96. (1378) Viszont már 1377 végén – igaz, hogy újvári várnagyként – királynéi utasítást kap zsidóügyben. Uo. 91. – Tárnokmester: 1379–1382. Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971, 75.

79 (Megjegyzés - Popup)

Balog i. m. 66.

80 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 9. jegyzet. Ország Mihályról van szó (1435), akit Hédervári Lőrinc nádor követett e tisztében. Zuborius de Nassis (és nem Nasser!) főkincstartó félreértéssel szerepel Balognál. (uo. 30–31, 66.) zsidóbíróként, a zsidók adójának beszédese ugyanis nem kapcsolódott feltétlenül a zsidóbíróshoz.

81 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 66–67.

82 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 59–65.

83 (Megjegyzés - Popup)

MZsO II. k. 517.

84 (Megjegyzés - Popup)

Balog i. m. 61.

85 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 62–64.

86 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 58–59.

87 (Megjegyzés - Popup)

Bécsben pl. a zsidóbírák általában a városi tanács tagjai közül kerültek ki, viszont a fejedelem nevezte ki őket. A tisztség 1421-ben, a zsidók kiűzésével szűnt meg. Perget i. m. 24. Az ismert bécsi zsidóbírák névsora 1379–1420 között: uo. 30–52.

88 (Megjegyzés - Popup)

Budapest történetének okleveles emlékei. i. m. III. k. 1158. sz.

89 (Megjegyzés - Popup)

Királyi kiváltságlevelek olykor megengedték egyes nagybirtokosoknak, hogy zsidókat telepítsenek le birtokaikon azzal, hogy a tőlük a királynak járó adókat stb. maguknak szedhessék be. Ilyen privilégiumot kaptak pl. a Kanizsaiak Kismartonra. MZsO I. k. 448–450. (1388)

90 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 51–52. jegyzet.

91 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 88. jegyzet.

92 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 306–307. – Az évi 104%-os kamatra számos példát lehet a MZsO kötetéből idézni, most csak néhány: V/1. k. 91, VIII. k. 74–75. stb. – Olykor lehetett kevesebb is, pl. heti egy dénár, azaz 52%: uo. V/1.k. 148–150. – A pozsonyi zsidókamatok összegét Kováts Ferenc állította össze a MZsO IV. k. 458–460. oldalán. Ez 21,67–130% között váltakozott. – Uo. a kötet bevezetésében mutat rá arra, hogy a várossal szemben magas kamatot kötöttek ki a zsidók, de ennek később kb. a felét elengedték. (Uo. LXIX–LXXI.) – Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a zsidó hitelezés kérdése újabb tanulmányt igényelne, ahol valamennyi adatot egybevetve valószínűleg jobban látnánk a valódi uzsora-nagyságot. – Megjegyzem azt is, hogy olykor nem is derül ki az adósságlevélből, hogy mennyi a kamat. Pl. azt olvassuk, hogy amennyiben nem fizetne határidőre az adós, akkor *more Judeorum ... usura excresceret.*” MZsO V/1. k. 84–85.

93 (Megjegyzés - Popup)

Ezekre is számos adat maradt fenn. Pl. 1511. június 6-án Csáki Gábor 200 fl-ot vett fel kölcsön Melamen zsidó aszonytól, Fekete Mendel leányától és Jane zsidó özvegyétől azzal, hogy azt augusztus 13-ig köteles megfizetni. Ha ezt nem tenné, akkor kétszeresével, 400 fl-tal tartozik. Amennyiben ezt egy hónap múlva nem fizetné meg, akkor már 800 fl-tal tanozna. Ez esetben Melamen elfoglalhatja Csáki Bihar megyei birtokait. MZsO V/1. k. 118–119. Csáki természetesen nem fizetett, Melamen ezért több ízben tiltakozott a budai káptalan előtt, végül december 18-án a 800 fl-ért már ő adta zálogba a bihari Csáki Gábor-féle birtokrészeket Bakócz Tamás bíboros érseknek. Uo. IX. k. 64–67, 69–70. – Egyéb hasonló kétszeres kölcsönökre pl. uo. V/1. k. 48–49., IX. k. 71–72. – Így az adósság sokszor nagyon megnőtt. Perényi Péter fia János pl. 1452-ben egy eredetileg 32 fl-os kölcsön után már 310 fl-tal tartozott Farkas budai zsidónak – a tőkével együtt – és ezért Farkast tárnokmesteri ítélet alapján beiktatták Perényi budai háza birtokába. Mivel a kölcsönt kb. kilenc évvel azelőtt vette fel, ebben az esetben a 104%-os zsidókamatról lehetett szó. Uo. V/1. k. 52–54. – 1493-ban Nagymihályi Tibai Gellért egy 25 fl-os adósság fejében már 250 fl-tal tartozott Salamon ungvári zsidónak. Most a király lépett közbe: elengedte az adósság nagy részét: csak 50 fl-ot (a tőke kétszeresét) kellett Tibainak megfizetni. Uo. 86–87.

94 (Megjegyzés - Popup)

Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. (hrsg. von Karl Mollay.) Bp., 1959, 127. (Monumenta Historica Budapestiensia I.)

95 (Megjegyzés - Popup)

Erre utal Kohn: A zsidók története, i. m. I. k. 306–307. is.

96 (Megjegyzés - Popup)

Előfordulnak városi tanácsok, de egyes polgárok is. Vö. Kohn: A zsidók története, i. m. 304–313. – Kovács Ferenc: Bevezetés. MZsO IV. k. LVI–CVIII. – Kubinyi: Budapest története, i. m. 110.

97 (Megjegyzés - Popup)

A „levélölésre” ld. fent, 70. jegyzet.

98 (Megjegyzés - Popup)

A MZsO kötetei tele vannak hasonló oklevelekkel. Királyi oklevelek: uo. I. k. 148–149, 150–152, 152–154, 155, 156–157, 157–160, 210, 212–213, 214, 230–231, 257–258, 265–266, 321–322 stb. Ezzel szemben jóval több olyan oklevél maradt fenn, amelyben a király elengedte a zsidókamatot, azaz „levélölést” alkalmazott.

99 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 94. jegyzet. – Das Ofner Stadtrecht, i. m. 197. o. 425. sz.

100 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 343–344.

101 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. a Moritz Pál soproni kereskedő üzleti könyvéből származó adatokat: számos zsidó üzletfele volt. MZsO V/2. k. 328–350. Az üzleti könyvet teljes terjedelmében ld.: Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz. Kiadja Mollay Károly. Sopron, 1994. (Sopron város történeti forrásai B) sorozat 1. kötet)

102 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 331. – A budai Fekete Mendel zsidó – a jelek szerint a prefektus dinasztia tagja – több mint 1000 fl értékben szállított árut hitelbe Balassa Ferencnek. Uo. V/1. k. 117. Ilyen eset azonban valószínűleg ritka lehetett. Az üzlet nagysága, az arisztokrata adós személye feltehetően elsősorban a Mendel-dinasztia tagjának tehette lehetővé az üzletet.

103 (Megjegyzés - Popup)

Werböczy István Hármaskönyve (Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen kiadása.) Bp., 1897, 270. §. 74. (II. rész 14. cím.)

104 (Megjegyzés - Popup)

A kiváltság ugyan csak egy pesti zsidónak szólt, de beleértve a zsidó familiárisait és hozzátartozóit. Martinus Georgius Kovachich: *Formulae solennes styli*. Pesthiui, 1799, 387. (416. sz.)

105 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kohn: *A zsidók története*, i. m. I. k. 301.

106 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 302.

107 (Megjegyzés - Popup)

Zsidó szőlőkre a városi levéltárakban számos adat van, ezeket közlik a MZsO kötetei. Vö. pl. a soproni telekkönyv bejegyzéseit: uo. V/2. k. 298–314. – A telekkönyv teljes szövegét ld.: *Első telekkönyv / Erstes Grundbuch 1480–1553*. Kiadja Mollay Károly. Sopron 1993. (Sopron város történeti forrásai A) sorozat 1. kötet.)

108 (Megjegyzés - Popup)

Boradót is fizettek, vö. pl. Kohn: *A zsidók története* i. m. I. k. 416–417.

109 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. MZsO V/1. k. 117. stb. – Balog i. m. 81–83.

110 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi András: *A kincstári személyzet a XV. század második felében*. in: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12 (1957), 25–26.

111 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. 1503-ban a Pozsony város és az ottani zsidók ügyében a király kiküldte ítélni (!) Mendel Jakab zsidóprefektust. Bornemisza János kincstartó figyelmezteti ezzel kapcsolatban a várost, hogy ha nem fogadná el az egyezséget (!), akkor a király az ítélezést Sárkány Ambrus pozsonyi ispánra fogja bízni. MZsO IV. k. 92–93. (Azaz Mendel formailag csak békéltető, akinek döntésének el nem fogadása esetén a városi ügyekben különben illetéktelen megyésispán fogja azt kikényszeríteni.) – Ld. még különösen a MZsO IV. kötetben kiadott és a pozsonyi levéltárból származó anyagot *passim*.

112 (Megjegyzés - Popup)

Martinus Georgius Kovachich: *Codex authenticus iuris tavernicalis*. Budae, 1803, 50. (6. art.) Egyébként a budai várnagy ezen hatásköre annyira hasonlított a volt országos zsidóbíróéhoz, hogy elvétve előfordul ezzel a címmel is. II. Ulászló pl. egy valószínűleg 1509–1511 között kelt parancsát Bátor István és Bornemisza János budai várnagyoknak és zsidóbíráknak, valamint Mendel zsidóprefektushoz intézte. (Egy pesti polgárnak engedte el a zsidóktól felvett kölcsön kamatát.) MZsO V/1. k. 112–113.

113 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 318. – Az ügyben az az érdekes, hogy a kinevezés szerint maguk a zsidók választották meg bírójuknak a polgárt, Szapolyai ehhez – ő volt a város zálogbirtokosa – hozzájárult, és kinevezte. Ha egyetlen adatból lehetne következtetni, ez azt jelentené, hogy a zsidók beleszólhattak abba, hogy ki ítélkezik ügyekben.

114 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber Sándor: Egy budai Mendel Nürnbergben. in: Tanulmányok Budapest múltjából 19 (1972), 79–86.

115 (Megjegyzés - Popup)

A Mendel családra (a régebbi irodalom bibliográfiájával): Kubinyi András: Mendel. in: Encyclopaedia Judaica. XI. k. Jerusalem, 1971, 1316.

116 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi András: Praefectus Judaeorum. in: Encyclopaedia Judaica XIII. k. 963. (A régebbi irodalom bibliográfiájával.) – Vö. még pl. Balog i. m. 68–72.

117 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. MZsO I. k. 232, 232–233, 248, 288, 296–297, 297–298, 299–300, 302, 304, 310, 327–328.

118 (Megjegyzés - Popup)

Ezért a király igyekezett ezt megakadályozni. (vö. MZsO I. k. 262–263.), és így pl. Szentgyöngyi Péter gróf visszaküldte a birtokaira szökötteket. Uo. 263–264.

119 (Megjegyzés - Popup)

A szökött zsidók üldözésére vö. Balog i. m. 70–71.

120 (Megjegyzés - Popup)

Egy zsidó megszökött a budai zsidók börtönéből: MZsO I. k. 302–303.

121 (Megjegyzés - Popup)

Uo. V/1. k. 130–131.

122 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn 53. jegyzet.

123 (Megjegyzés - Popup)

Az 1523-as királyi költségvetésben „universitas Judeorum”-ként szerepel a zsidók adója. Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Századok* 109 (1975), 328.

124 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Balog i. m. 70.

125 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. MZsO I. k. 321–322.

126 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 296. stb.

127 (Megjegyzés - Popup)

Így a budaira és a pozsonyira. Uo. 306–307, 307–308. (1520)

128 (Megjegyzés - Popup)

Vö. pl. Szapolyai István nádor 1493-as oklevelét: Isaac et Jacob, filii quondam Mendel principis iudeorum Bude commorantium. MZsO I. k. 236. (igaz, nem csupán a budai zsidók „fejedelme” volt.) – Pierre Choque de Bretagne 1502-ben Mendelt ugyancsak „*prince de juifs*”-nak nevezte. Marczali Henrik: Közlemény a párisi Nemzeti Könyvtárból. *Magyar Történelmi Tár* 23 (1877), 103. Vö. még Kubinyi: *Ethnische Minderheiten* i. m. 197.

129 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 210.

130 (Megjegyzés - Popup)

Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. (edd. I. Főgel, B. Iványi, L. Juhász.) III. k. Lipsiae, 1936, 216. (Dec. III. lib. IX. 154.)

131 (Megjegyzés - Popup)

Borsa Béla: Reneszánsz-kori ünnepségek Budán. in: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 10 (1943), 44–45.

132 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi: *Ethnische Minderheiten* i. m. 197–199.

133 (Megjegyzés - Popup)

Érdekes módon ezek egészségügyi foglalkozásúak voltak eredetileg. Heydentrich János orvos, Wild Engelhart pedig patikárius. Kubinyi András: Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete a XV–XVI. század fordulóján. *Orvostörténeti Közlemények* 54 (1970), 65–66. – Vö. még Kubinyi: *Ethnische Minderheiten* i. m. 197–199.

134 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 212–215, 236–238, 241–243, 256, 271–274. V/1. k. 88–90, 99–100, 106–107, 110–111,

117–122, VIII. k. 112–113, IX. k. 60–61, 64–71, XI. k. 35, XII. k. 67.

135 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn 34–36. jegyzet. – A vasvári zsidókra ld. még: Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 85–94. (Körmendet is említi.) – A 36 helységben nem szerepel a szépszámú Zsidó szóval összefüggő helynév. (Zsidó, Zsidóvár, Zsidány stb.) Ezek ugyanis kora Árpád-kori zsidótelepekre, vagy zsidó földbirtokosokra utalnak, de a vasvári Zsidófölde kivételével a névhasználat pontos oka és a zsidótelepülés vagy birtokos kora nem állapítható meg.

136 (Megjegyzés - Popup)

MZsO V/1. k. 86. – Szered mezővárosban 1505-ben említenek egy utcát, amelyben egykor zsidók laktak. Uo. 105. – Az egyelőre nem állapítható meg, hogy ezekből mikor költöztek el a zsidók.

137 (Megjegyzés - Popup)

Izrael pataki zsidó gyakran szerepel: pl. MZsO I. k. 216, 217, 231, 233, 240, 259, 282. (Ezek az adatok 1499–1512 közti időre vonatkoznak. Lehet, hogy ekkor Kassán élt.)

138 (Megjegyzés - Popup)

MZsO V/1. k. 86–87, XII. k. 68. Az előbbi Salomonnak hívták (1493) az utóbbit Mendelnek (1506). Lehet, hogy egyetlen családról van szó, de nem zárható ki az sem, hogy többen voltak.

139 (Megjegyzés - Popup)

Egyszerűség kedvéért csak Scheiber: Héber kódexmaradványok c. művét idézem a továbbiakban, ha külön fejezetet szentelt valamely helység zsidó közösségének. Kassa: uo. 13–19, Szakolca: uo. 28–32, Nagyszombat: uo. 41–53, Pozsony: uo. 59–69, Sopron: uo. 70–79, Buda: uo. 110–144, Székesfehérvár: uo. 145–154, Pest: MZsO V/1. k. 103, Szeged: 1522-ben a trencsényi zsidók elöljárója Szegedi Izsák volt, tehát onnan jött, MZsO VIII. k. 135, Körmöcbánya: MZsO IV. k. LV. o. 51. jegyz.

140 (Megjegyzés - Popup)

Esztergom: Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 100–109. – Zágráb: MZsO V/1. k. 65, 74. – Győr: Scheiber i. m. 95–99. – Várad: MZsO V/1. k. 81. – Nyitra: uo. 141. – Vácott Zsidó utca volt: Kubinyi András: A középkori Vác története 1526-ig. in: Vác története I. k. (Szerk. Sági Vilmos.) Szentendre 1983, 64. (Studia Comitatus XIII. k.) – Eger: MZsO II. k. 527.

141 (Megjegyzés - Popup)

Trencsén: Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 23–27. – Galgóc: uo. 35–40. – Bazin: uo. 54–58. – Kőszeg: uo. 80–84. – Pásztó: MZsO V/1. k. 29, 76–78. – Kismarton: uo. 120, VIII. k. 51. – Tata: MZsO I. k. 223–224, 225–226. uo. V/1. k. 71. – Dévény: uo. VIII. k. 23. – Nagymarton: uo. VIII. k. 58. – Szalónak: uo. IX. k. 14. – Kabold: uo. X. k. 77. – Szentmártonhegy (Pannonhalma?): Kohn: A zsidók története i. m. 417. (Egy pozsonyi zsidót neveznek innen, elvileg tehát nem kizárható, hogy pannonthalmi volt.) – Verbó: uo. 394. – Vasvár, Körmend, Ungvár, Sárospatak, Csepreg és Szered zsidóságáról ld. fenn 135–138. jegyzet. – Itt jegyzem meg, hogy nem idéztem valamennyi adatot az említett helységek

zsidóságára.

142 (Megjegyzés - Popup)

A zsinagógák összeállítása: Scheiber: Jewish Inscriptions i. m. 81–103.

143 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn 104. jegyzet.

144 (Megjegyzés - Popup)

Ld. fenn 139. jegyzet.

145 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 379.

146 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története I. k. i. m. 393–397.

147 (Megjegyzés - Popup)

Balog i. m. 10.

148 (Megjegyzés - Popup)

Kováts Ferenc: Bevezetés. MZsO IV. k. XXXIII–LV. és főként LV.o. 51. j.

149 (Megjegyzés - Popup)

Uo. LI. Szerinte viszont egy házban több mint 14 fő is élhetett. Uo. LV.

150 (Megjegyzés - Popup)

Az előbbi két jegyzetben Kováts maga is rámutat erre. Vö. még Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 37, 42. egy háztartásra 4,5 és egy lakóházra 7,2 főt számol átlagban.

151 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Weidinger György–Horler Ferenc: A budai Vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. in: Tanulmányok Budapest múltjából 11 (1956) térképmellékletei alapján.

152 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 379.

153 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágiai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás

alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986), 220.

154 (Megjegyzés - Popup)

Birk Ernő: Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez. *Uj Magyar Museum* 3 (1853), 512.

155 (Megjegyzés - Popup)

Engel, Johann Christian: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. II. kötet, Halle, 1798, 17.

156 (Megjegyzés - Popup)

Fejérpataky László: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. *Történelmi Tár* 1880, 168.

157 (Megjegyzés - Popup)

Engel: Geschichte i. m. I. k. Halle 1797. 17, 19, 150.

158 (Megjegyzés - Popup)

Hermann i. m. 328.

159 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 116–117. jegyzet.

160 (Megjegyzés - Popup)

1517-ben a pozsonyi zsidóknak 110, a soproniaknak 80 fl-ot kellett fizetniük a királynak. MZsO I. k. 296–298.

161 (Megjegyzés - Popup)

Kováts i. m. MZsO IV. k. XCIII–XCVIII.

162 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 217–218, 222.

163 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 218–221, II. k. 530–534. (Ld. az előző jegyzetet is.)

164 (Megjegyzés - Popup)

MZsO I. k. 223–224, 225–226.

165 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. I. k. 242–245, 385–387, 441–446. – Bonfini i. m. IV. k. 254–255. (Dec. V. Lib. IV. 64–73.)

166 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 274. (Dec. V. Lib. V. 102–108.)

167 (Megjegyzés - Popup)

Kováts i. m. MZsO IV. k. CVI–CVII.

168 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi András: Spanyol zsidók a középkori Budán. in: MZsO XII. k. Bp. 1969. 19–26. – Uő: Les Cotta de Tolède et la colonie espagnole à Buda aux 15e et 16e siècles. in: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga, 1919, 381–390.

169 (Megjegyzés - Popup)

Büchler Sándor: Szerencsés Imre származása. in: Mahler Ede emlékkönyv. Bp., 1937, 406–414.

170 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber Sándor: A Szerencsés Imre-irodalomhoz. Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete. Bp., 1976, 295–305.

171 (Megjegyzés - Popup)

Szerencsés Imréről ld. Kubinyi András: Szerencsés, Imre. (Fortunatus). in: Encyclopaedia Judaica, XV. k. Jerusalem 1971. 662–663. (És az itt idézett bibliográfia.)

172 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi, Andreas: Die Nürnberger Haller in Ofen. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52 (1963/64), 80–128, különösen: 98–106.

173 (Megjegyzés - Popup)

Hermann i. m. 310–312.

174 (Megjegyzés - Popup)

Engel: Geschichte i. m. II. k. 51. – Az országgyűlés az 1525:5. tc.-ben követelte megbüntetését. *Corpus Juris Hungarici*. 1000–1526. évi törvények. Bp. 1899. 830.

175 (Megjegyzés - Popup)

Ld. erre bővebb irodalommal Kubinyi: Die Nürnberger Haller i. m. 102–104.

176 (Megjegyzés - Popup)

Engel: Geschichte i. m. II. k. 47.

177 (Megjegyzés - Popup)

Alkincstartóságára: Ratkoš i. m. 299.

178 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: Héber kútforrások i. m. 331–337. – Isserles krakkói rabbi döntvényére: Scheiber: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 296. – Vannak, akik nem azonosítják a döntvényekben szereplő személyt Szerencsével, ezzel szemben ld. Scheiber: Egy budai Mendel i. m. 84.

179 (Megjegyzés - Popup)

Büchler: A zsidók története i. m. 73–91. – J. H. Mordtmann: Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526. *Mitteilungen des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Konstantinopel* 1918, Heft 3. Bp.-Konstantinopel 1918, 3–15.

180 (Megjegyzés - Popup)

V. ö. Venetianer i. m. 51–53.

181 (Megjegyzés - Popup)

Scheiber: Egy budai Mendel i. m. 79–85.

182 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Kohn i. m. 149–153. – Bár ezzel szemben feltehető az Árpád-korban egy Izsák nevű magyarországi rabbi, aki híres tudós volt, majd 1250–1275 között Juda Liebermann pozsonyi rabbi neve. Schweitzer József: Zsidók. in: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk. Kristó Gyula. Akadémiai, Bp., 1994, 749.

183 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. *passim*.

184 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. 347–350. Másként Eisik Tyrnau, Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 46–47.

185 (Megjegyzés - Popup)

Kohn: A zsidók története i. m. 350–351. – Büchler: A zsidók története i. m. 53–73. – Említeni lehetne még Akiba Kohén Nászit, aki 1496-ban még Budán élt, de később áttelepült Prágába. Vö.: az előbb idézett mű mellett Scheiber: Héber kódexmaradványok i. m. 122.

186 (Megjegyzés - Popup)

Csillag István: Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon. in: MZsO XIII. k. Bp., 1970, 31–34.

187 (Megjegyzés - Popup)

Ezt a települést először Harald Prickler említi: Rust, *Kommentar zur Siedlungsgeschichte*. In:

Österreichischer Städteatlas, 2. Lieferung. Wien, 1985. Továbbá: H. Prickler: Beiträge zur Geschichte der burgenländischen Judensiedlungen. In: Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch–westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart („Schlaininger Gespräche” 1990). – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 92. Eisenstadt, 1993, 65. skk. – H. Prickler: A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: Deáky Zita–Csoma Zsigmond–Vörös Éva, „... és hol a vidék zsidósága?...” Bp., 1994, 27. skk.

188 (Megjegyzés - Popup)

Ruszi Városi Levéltár, Tanácsi jegyzőkönyvek 1679–1689, 1689–1703, 1703–1707, 1717–1730, Rapulaturák 1679–1689, 1695–1701, 1701–1706, 1703–1727 (egy árvakönyv), Bírósági jegyzőkönyvek 1668–1678. Az adatok ezeken a forrásokon alapulnak. Eltekintettünk a pontos idézettől (pl. a folio megnevezésétől), mivel a köteteket időrendi sorrendben vezették. Továbbá: Tanácsi iratok, Fasc. 11. Nr. 24; Fasc. 17. Nr. 29; Fasc. 18. Nr. 34; Fasc. 22. Nr. 44.

189 (Megjegyzés - Popup)

Vö. legutóbb: H. Prickler, Rust. Kommentar... i. m.

190 (Megjegyzés - Popup)

Városi Levéltár Ruszt, Tanácsi jegyzőkönyvek, Fasc. 11. Nr. 24.

191 (Megjegyzés - Popup)

A továbbiakban csak akkor nevezzük meg a forrást, ha nem a Ruszi Városi Levéltár 2. jegyzetben idézett anyagából származik.

192 (Megjegyzés - Popup)

H. Prickler: Beiträge zur Geschichte... 81. skk.

193 (Megjegyzés - Popup)

Városi Levéltár Ruszt, Tanácsi iratok, Fasc. 11–25. *passim*, Waisenbücher 1–8, *passim*.

194 (Megjegyzés - Popup)

Kraus, Ota–Kulka, Erich: Halálgyár. Bp, 1968, 249.

195 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Utak a pokolból. Kecskemét, 1991, 22, és 25.

196 (Megjegyzés - Popup)

Horváth Zoltán: Soprontól Auschwitzig. Kisalföld 1974. július 16. Az eredeti tervet ld.: Soproni Levéltár, polgármesteri bizalmas iratok 1944–1972. Megjelent: Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből 1929–1945. Győr, 1982, 433–438.

197 (Megjegyzés - Popup)

Soproni Hírlap 1941. április 6. Aki nem viselte, 10 nap fogházra ítélték. Uo. 1944. június 6.

198 (Megjegyzés - Popup)

SL Pm. 1944/6675. (Pm. VI. 12. 1944)

199 (Megjegyzés - Popup)

Hiller István: A soproni és Sopron megyei zsidók utolsó állomása 1944-ben. SSz. 1964, 344.

200 (Megjegyzés - Popup)

Soproni Hírlap 1944. június 10. és 23.

201 (Megjegyzés - Popup)

SL. Pm. 1944/6675. (Ugyanitt van a választávirat szövege is.)

202 (Megjegyzés - Popup)

Soproni Hírlap 1944. június 1., 14., 16–17. és július 5.

203 (Megjegyzés - Popup)

Erdős Aladár: Gestapo!... Nyilasok!... Deport!... új Sopron 1945. július 3.

204 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Halálerőd. Bp, 1989, 39.

205 (Megjegyzés - Popup)

Erdős Aladár, i. m.

206 (Megjegyzés - Popup)

Horváth Zoltán: A soproni városi pártok történeti múltja. Kisalföld 1992. május 2.

207 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Halálerőd, i. m. 41. és 44.

208 (Megjegyzés - Popup)

Uo.: Utak a pokolból, i. m. 15.

209 (Megjegyzés - Popup)

Hiller István i. m. 17.

210 (Megjegyzés - Popup)

Horváth Zoltán: Soprontól Auschwitzig, i. h. A feljegyzés címe: „A Siófokon 1944. évi június 22-én megtartott értekezleten megbeszéltek kérdések.”

211 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Utak a pokolból, 22.

212 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán, 1944–1945. Bp, 1989, 12–13.

213 (Megjegyzés - Popup)

SL Levéltári irattár 43/1941. ikt. sz.

214 (Megjegyzés - Popup)

Horváth Zoltán: Házi Jenő 80 éves. SSz. 1972, 97. – Uő.: Házi Jenő (1892–1986). SSz. 1987, 179–180.

215 (Megjegyzés - Popup)

Varga Imréné: Házi Jenő hagyatéka a Soproni Levéltárban. in: Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, 1993, 57–58.

216 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálata (1944–45). SSz. 1984, 332.

217 (Megjegyzés - Popup)

Deme Zoltán: Halász Gábor élete és munkássága. Szolnok, 1966, 16.

218 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Munkaszolgálat, i. m. 37. és 41.

219 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs i. m. 38–39.

220 (Megjegyzés - Popup)

Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én? SSz. 1968, 373.

221 (Megjegyzés - Popup)

Bence György: Szabadító börtön. Bp, é. n. 43.

222 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok előtt. Győr, 1983, 116.

223 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs i. m. 59–60.

224 (Megjegyzés - Popup)

Becht Rezső itt részben közölt művének kézírata ma a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) régi könyvtárában van. Szövegét betűhíven adjuk közre, sem a központosítást, sem az ékezetek használatát nem változtattuk meg. Az eredeti kézirat lapszámaira []-ben utalunk. A szöveget az író örököseinek hozzájárulásával közöljük.

225 (Megjegyzés - Popup)

A tanulmány első változatban „Újabb kódextörödékek magyarországi kötéstáblákban” címen a „Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára” c. kötetben [szerk. Landeszman György és Deutsch Róbert. Bp. 1992. 161–163.] jelent meg. A jelen változat kiegészítéseit, javításait a szerző engedélyével Dr. Grüll Tibor végezte.

226 (Megjegyzés - Popup)

Ld. pl. a legutóbb a líceumi könyvtárban előkerült Gutenberg-törödékek esetében: Rozsondai Marianne: A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült törödéke. Magyar Könyvszemle 110 (1994), 295–302.

227 (Megjegyzés - Popup)

Róth Ernő: A Soproni Állami Levéltár héber kézíratairól. SSz. 1956, 319–334. – Scheiber S.: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. Bp. 1969., továbbá uő.: Weitere Handschriftenfragmente in ungarländischen Einbandstafeln. in: Hommage à Georges Vajda. Louvain 1980. 569–577.

228 (Megjegyzés - Popup)

M. Guttmann: Maftach ha-Talmud 1. Csongrád 1906. 384. – B. Beer: Leben Abraham's nach Auffassung der Jüdischen Sage. Leipzig 1859. 113. – L. Ginzberg: Legends of the Jews. Philadelphia 1925. vol. V., p. 218., note 52.

229 (Megjegyzés - Popup)

I. Davidson: Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry. vol. 1V. New York 1933. p. 96. № 8307. – D. Goldschunidt (ed.): Mahzor le-jamim ha-noraim, le-fi minhagé bené Askenaz le-khol anféhem I. Jerusalem 1970. 117–121.

230 (Megjegyzés - Popup)

Davidson, i. m. vol. I. (New York 1924), 223. № 4832.

231 (Megjegyzés - Popup)

D. Goldschmidt, i. m. 26–28.

232 (Megjegyzés - Popup)

D. Goldschmidt (cd.): Mahzor – Szukkot, Smini Aceret ve-Szimchat Tora, le-fi... Jerusalem 1981. 241.

233 (Megjegyzés - Popup)

Elhangzott az 1994. június 5-én, Sopron megyei jogú Város Önkormányzata dísztermében rendezett „Ne menj tovább, barátom...” c. Holocaust-emlékülés megnyitójaként.

234 (Megjegyzés - Popup)

Sopron, 1896, 241.

235 (Megjegyzés - Popup)

Környei Attila: Sopron és vidékének munkásmozgalma. Győr, 1981, 112.

236 (Megjegyzés - Popup)

Zsidó sebek és bűnök – vitairat. Különös tekintettel Magyarországra. Kosmos, Bp. 1935.

237 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 38.

238 (Megjegyzés - Popup)

I.m. 44–47.

239 (Megjegyzés - Popup)

A törzsökös magyarság talán a legtipikusabb befogadó, a zsidóság a legtipikusabb asszimiláns; ez se, az se képes a fogalom tiszta értelmében fejlődni. Fejlődésük csak annyiból áll, hogy megájuló formákban élnek át mindig lelki alkatuk ősi katasztrófáját, hogy aztán kétszeres erőfeszítéssel lássanak régi munkájok: a zsidó s a többi beolvadott az elleplezés, a magyar a magát megkötés után.” i. m. 59.

240 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 56.

241 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 73.

242 (Megjegyzés - Popup)

Pollák M.: A soproni zsidóság helyzete az utolsó húsz esztendőben, in: Sopron és Sopronvármegye ismertetője. 1914–1934. Sopron [1934]. 83–84.

243 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 72–73.

244 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 78.

245 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 74.

246 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 83.

247 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 84.

248 (Megjegyzés - Popup)

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattári növedéknapló 1957/6.

249 (Megjegyzés - Popup)

Pap Károlyné: Fények és fénytörések. Magvető, Bp., 1971, 100.

250 (Megjegyzés - Popup)

A szomszédos törvényhatóságok, a nagytájakon belüli, vagy az érintkező régiók kutatási eredményei módszertani szempontból is fontos segítői a helytörténeti kutatásnak. A szombathelyihez hasonló célú, de a dél-alföldi régióból származó kötet az egyezések és különbözőségek tereit kiválóan illusztrálja: A gyulai zsidóság és a vészorszak. Összeállította és a bevezetést írta: *Kereskényiné Cseh Edit*. Gyula, 1994, 157 p. (Gyulai Füzetek 6.)

251 (Megjegyzés - Popup)

A gettórendtartásokat tanulságos összevetni egy a kötetet jól kiegészítő rövid forrásközléssel: Mayer László: Holocaust 1944. A vasvári gettó. In: Vasi Honismereti Közlemények 1994, 2. sz., 34–38. – Randolph L. Braham kézikönyve szerint a szombathelyi gettó körülményei az átlagosnál valamivel tűrhetőbbek voltak. A szerző kiemelte a helyi rendőrség viszonylag toleráns magatartását, de felemlítette egyes razzziák szigorát. Elismerőleg szólt Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök elődeit követő magatartásáról; mint gr. Mikes János és Grósz József, ő is felemlte szavát az embertelen intézkedések ellen. Jelzi a hatóságok segítségével történt mentést. (Braham, L. Randolph: A magyar holocaust II. k. Bp.–Wilmington, 1988, 77–78.)

252 (Megjegyzés - Popup)

Az orvosokon belül kiemelkedő a fogorvosok száma. Tán a szakmai egymásra épülés miatt is kereshető némi összefüggés abban, hogy a fogtechnikusok száma viszonylag magas: 8 fő (0,25%). A szabad

értelmiségi pályákról irodalomjegyzékkel ld.: Kovács M. Mária: Ügyvédek az ár ellen. In: Medvetánc 1985, 2–3. sz., 91–97.

253 (Megjegyzés - Popup)

E kérdéskör korábbi történetére, kiváló bibliográfiával: Ö. Kovács József: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. Vasi Szemle 1985, 248–273.

254 (Megjegyzés - Popup)

Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint Csorna lakosságának alig több mint 8%-a volt izraelita.

255 (Megjegyzés - Popup)

Így lehet csak választ adni a kimagaslóan nagy csornai arányszámra, vagy arra is, hogy a földrajzilag közel eső Bük község e statisztikában valójában miért 3,7%-os arányban (7 fővel) képviselteti magát. A kor összefoglaló statisztikai elemzésére és a további irodalomra ld.: Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In: Medvetánc 1985, 2–3. sz., 41–90.

256 (Megjegyzés - Popup)

Ld. a problémakörre egy, korábbi irodalmat adó, az utóbbi időkben megjelent tanulmányt: Szita Szabolcs: Zsidók üldözése és mentése a német megszállástól a vidéki deportálásig. Valóság 1994, 5. sz., 13–31.